

जॉन स्टुअर्ट मिल (इ. स. १८०६ ते इ. स. १८७३)

उदारमतवादी विचारवंत
(John Stuart Mill)

-
-
- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ विषय विवेचन
- १.२.१ जॉन स्टुअर्ट मिलचा जीवन परिचय व ग्रंथसंपदा
- १.२.२ जॉन स्टुअर्ट मिलचा उपयुक्ततावादी सिद्धांत.
- १.२.३ जॉन स्टुअर्ट मिलचे स्वातंत्र्यासंबंधीचे विचार
- १.२.४ जॉन स्टुअर्ट मिलचे प्रातिनिधिक शासनासंबंधीचे विचार
- १.२.५ जॉन स्टुअर्ट मिलच्या राजकीय विचारांचे मूल्यमापन
- १.३ सारांश
- १.४ पारिभाषिक शब्द व अर्थ
- १.५ स्वयंअध्ययन प्रश्न व त्याची उत्तरे
- १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

.....

१.० उद्दिष्टे :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणास,

- जॉन स्टुअर्ट मिलचा जीवन परिचय व ग्रंथसंपदा याविषयी माहिती घेऊन त्याच्या विचारांवर प्रभाव पाडणाऱ्या घटकांची माहिती मिळेल.
- जॉन स्टुअर्ट मिलचे राजकीय तत्त्वज्ञान माहित होईल.
- जॉन स्टुअर्ट मिलचा उपयुक्ततावादाचा सिद्धांत कशाशी संबंधित आहे याची माहिती मिळेल.
- जॉन स्टुअर्ट मिलचे राज्यासंबंधीचे विचार माहिती होती.

- जॉन स्टुअर्ट मिलचे स्वातंत्र्यासंबंधीचे विचार जाणून घेता येतील.
- जॉन स्टुअर्ट मिलचे प्रतिनिधिक शासनासंबंधीचे विचार माहिती होतील.

१.१ प्रास्ताविक :

एकोणिसाव्या शतकात युरोप आणि विशेषतः ब्रिटनमध्ये अनेक थोर बुद्धिवादी विचारवंतांनी जन्म घेतला. या शतकाला विचारसरणीचे शतक (Age of Ideology) असे संबोधण्यात येते. व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद, उपयुक्ततावाद, उदारमतवाद, धर्मनिरपेक्षवाद, भांडवलशाहीवाद, समाजवाद, स्त्रीवाद, मानवतावाद इत्यादी आधुनिक राजकीय विचारप्रणाली या शतकात विकसित झाल्या. म्हणून १९ वे शतक मानवजातीच्या दृष्टिकोणातून महत्त्वाचे होते. याच शतकातील बुद्धिवादी श्रेष्ठ दर्जाचा ब्रिटिश विचारवंत जॉन स्टुअर्ट मिल हा एक प्रतिनिधी होय. मिलचे राजकीय तत्त्वज्ञान अनेक आधुनिक राजकीय विचारांचे प्रतिनिधित्व करणारे होते. मिलला व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी, उपयुक्ततावादी, उदारमतवादी, लोकशाहीवादी, स्त्रीवादी व मानवतावादी विचारवंत म्हणून ओळखले जाते. मुख्यतः मिलला उदारमतवादाचा प्रणेता म्हणून ओळखले जाते.

ग्रंथामधून त्याने मांडलेल्या राजकीय विचारांनी आधुनिक राजकीय तत्त्वज्ञानात मोलाची भर घातली आहे. या ग्रंथाच्या माध्यमातून त्याने उपयुक्ततावाद, स्वातंत्र्याविषयी, राज्यासंबंधी, प्रातिनिधिक शासनपद्धती, लोकशाही, उदारमतवाद, समाजवाद, स्त्री-स्वातंत्र्य समानतेचे तत्त्व याविषयीचे आपले विचार विस्ताराने मांडले आहेत. मिलने मांडलेले हे सर्व राजकीय विचार आपणास प्रस्तुत घटकात सविस्तारपणे अभ्यासता येतील.

१.२ विषय-विवेचन :

१.२.१ जॉन स्टुअर्ट मिलचा जीवन परिचय व ग्रंथसंपदा :

जीवन परिचय :

एकोणिसाव्या शतकातील ब्रिटनमधील उपयुक्ततावादी व व्यक्तीवादी श्रेष्ठ विचारवंत म्हणून जेरेमी बेंथॅम आणि जेम्स मिल यांना ओळखले जाते. जॉन स्टुअर्ट मिल हा जेम्स मिल या उपयुक्ततावादी विचारवंताचा मुलगा आहे. त्याचा जन्म २० मे १८०६ रोजी लंडनमध्ये झाला. जेरेमी बेंथॅम याचा शिष्य जेम्स मिल तर जेम्स मिलचा शिष्य मुलगा जॉन स्टुअर्ट मिल होय. मिलला त्याच्या वडिलांकडून बेंथॅमच्या उपयोगितावादाचे आदर्श शिकविले गेले. तो उपयुक्ततावादाचा समर्थक बनला. मिल लहानपणापासूनच तल्लख बुद्धीचा असल्यामुळे वयाच्या तिसऱ्या वर्षी ग्रीक भाषा व आठव्या वर्षी लॅटिन भाषा शिकण्यास प्रारंभ केला. त्याची बौद्धिक झेप खूपच मोठी होती. वयाच्या बाराव्या वर्षापासून तो ग्रीक राजकीय तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करू लागला. त्याने प्लेटो, हेरोडोटस, अ‍ॅरिस्टॉअल, होमर या महान ग्रीक तत्त्ववेत्त्यांच्या साहित्याचा अभ्यास केला. त्याला वयाच्या १४ व्या वर्षी १८२० मध्ये फ्रान्सला पाठविण्यात आले. साधारणतः एक वर्षे तेथे राहून शिक्षण आणि अनुभव घेऊन तो इंग्लंडला परत आला. त्यानंतर त्याने बेंथॅमच्या (आणि वडिल जेम्स मिलच्याही) उपयुक्ततावादी सिद्धांतांचा अभ्यास केला. त्याने वयाच्या १६ व्या वर्षी बेंथॅमचे सर्व ग्रंथ वाचून काढले.

बेंथॅमच्या उपयुक्ततावादाचा मिलवर खोल असा प्रभाव पडला होता. त्यामुळे बेंथॅमच्या उपयुक्ततावादाचा दुसरा प्रमुख समर्थक म्हणून जे. एस. मिलला ओळखले जाते. उपयुक्ततावादाच्या प्रचारासाठी मिलने. १८२२ मध्ये 'Utilitarian Society' (उपयुक्ततावादी मंडळ) ही संस्था स्थापन केली. या उपयुक्ततावादी मंडळात बेंथॅमप्रणीत उपयुक्ततावादावर चर्चा होत असे. उपयुक्ततावादी मंडळाप्रमाणे जे. एस. मिल 'ग्रोथ सोसायटी' तसेच 'स्पेक्युलेटिव्ह सोसायटी' यांचाही सभासद बनला. या मंडळातील राजकीय विषयावरील चर्चेत आणि कार्यक्रमात मिलचा सहभाग घेत असे. वयाच्या १७ व्या वर्षी १८२३ तो ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीत नोकरीत लागला. ३६ वर्षांच्या नोकरीच्या काळात त्याने विविध ग्रंथांचे वाचन व लेखन केले. याशिवाय कला, संगीत, काव्यवाचन याविषयी ज्ञान करून घेतले. तसेच वृत्तपत्रीय लिखाण केले. 'एक्झामिनेर' या वृत्तपत्रातील त्याचे लेखन कार्य महत्त्वाचे ठरले.

वयाच्या २५ व्या वर्षी १८३० मध्ये मिलचे श्रीमती हॅरियट टेलरशी जी त्याच्या मित्राची पत्नी होती, तिच्याशी मैत्रीचे संबंध आले. पुढे मैत्रीचे रुपांतर प्रेमात झाले. तिचे सौंदर्य, कोमलता, भावूकता व प्रखर बुद्धिमत्ता याचा मिलच्या जीवनावर मोठा प्रभाव पडला. मिलवर मानवतावादी दृष्टिकोनाचा प्रभाव श्रीमती टेलरच्या दीर्घ सहवासामुळेच झाला. श्री. टेलरच्या मृत्यूनंतर १८५१ मध्ये श्रीमती हॅरियट टेलरशी तो विवाहबद्ध झाला. परंतु विवाहानंतर अवघ्या सातच वर्षात १८५८ मध्ये तिचे दक्षिण फ्रान्समध्ये एव्हिनन (ऑविग्रॉन) येथे निधन झाले व तो एकाकी बनला. मिलच्या ग्रंथ लेखनाच्या कार्यात श्रीमती टेलर यांनी मोलाचे सहकार्य केले. त्याने 'On Liberty' (स्वातंत्र्याच्याविषयी) हा ग्रंथ आपल्या पत्नीस समर्पित केले. पत्नीच्या निधनानंतर त्याने आपला वेळ अनेक ग्रंथ लिहिण्यात घालविला. 'Morning Chronicles', 'West Minister, Review' या वृत्तपत्रामधील त्याचे अनेक लेख गाजले. 'London Review' या मासिकाचा तो संपादक ही (१८३४-४०) होता. उदारमतवादाचा प्रणेता, प्रमुख पुरस्कर्ता मिल आपल्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात समाजवादाकडे झुकला होता. १८६५ मध्ये जे. एस. मिलची तीन वर्षासाठी ब्रिटिश संसदेचा सभासद म्हणून निवड झाली. संसदेमधील मिलचे कार्य प्रभावी व उल्लेखनीय होते. संसदेतील सुधारणा, प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व, स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार अल्पसंख्याकांचे प्रतिनिधित्व, खुले मतदान, कामगारांचे प्रश्न यासारख्या पुरोगामी विचारांचा पुरस्कार केला. त्याचा संसदेत सर्व पक्ष आदर करीत. "मिल सभागृहात बोलतो तेव्हा मला असा भास होता की कोणी संत पुरुष बोलत आहे." असे ग्लॅडस्टोन याने त्याच्या मृत्यूनंतर मत व्यक्त केले. त्याची संतवाणी, त्याचे अल्पसंख्याकांना प्रतिनिधित्व, स्त्री-स्वातंत्र्य व स्त्रियांना मताधिकार द्यावा. यासारख्या पुरोगामी विचारांमुळे त्याला १८६८ मध्ये झालेल्या संसदेच्या निवडणुकीत पुन्हा निवडून येण्याची संधी मिळाली नाही. पत्नीच्या मृत्यूनंतर उर्वरित आयुष्य त्याने दक्षिण फ्रान्समध्ये एव्हिनन (ऑविग्रॉन) येथे राहून व्यतित केले. अशा या अलौकिक प्रतिभावंत उदारमतवादी विचारवंताचे ८ मे १८७३ रोजी क्षयरोगाने एव्हिनन येथे निधन झाले. त्याच्या इच्छेनुसार एव्हिनन येथील पत्नी हॅरिएट टेलरच्या समाधीतच त्याचा देह समाधीस्थ करण्यात आला. व्यक्तिवादी व उदारमतवादी मिलच्या मृत्युमुळे एकोणिसाव्या शतकातील महान आधुनिक राजकीय विचारवंताच्या श्रेणीतील एकच उच्च प्रतीचा, श्रेष्ठ दर्जाचा तारा निखळून पडला.

जे. एस. मिलची ग्रंथसंपदा :

जे. एस. मिलने अनेक विषयांशी संबंधित विविध ग्रंथ लिहिले. याविषयात तर्कशास्त्र, नीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, मानसशास्त्र हे प्रमुख ग्रंथ होय.

- 1) System of Logic 1843.
- 2) Principles of Political Economy 1848.
- 3) On Liberty 1859.
- 4) Thoughts on Parliamentary Reforms 1859.
- 5) Consideration on Representative Government 1861.
- 6) Utilitarianism 1861.
- 7) Liberalism 1863.
- 8) An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy 1865.
- 9) Auguste Comte and Positivism 1865.
- 10) The Subjection of Women 1869.
- 11) Essay on Religion 1874 (मृत्यूनंतर प्रकाशित)
- 12) Autobiography 1874 (मृत्यूनंतर प्रकाशित)

जॉन स्टुअर्ट मिलच्या विचारांवरील प्रभाव :

१) विविध विचारवंतांचा प्रभाव :

(अ) जेरेमी बेंथॅम व जेम्स मिल : उपयुक्ततावादी विचारवंत जेरेमी बेंथॅम व वडील जेम्स मिल यांच्या व्यक्तिवादी आणि उपयुक्ततावादी विचारांचा मोठा प्रभाव मिलवर पडला. मिलच्या 'उपयुक्ततावाद' या ग्रंथावरून त्याच्यावरील प्रभाव जाणवतो.

(ब) लॉर्ड मेकॉले : जे. एस. मिलचे वडील जेम्स मिलने 'Essay on Government' हे निबंध वजा पुस्तक अभिप्रायासाठी लॉर्ड मेकॉले या शिक्षण आणि विधितज्ज्ञांकडे पाठविले होते. तेव्हा मेकॉलेने पुस्तकावरील प्रतिक्रिया देताना बेंथॅम आणि जेम्स मिलच्या उपयुक्ततावादावर कठोर टीका केली. ती टीका पाहून जे. एस. मिलने उपयुक्ततावादी सिद्धांताची, संकल्पनेची फेररचना करण्याचे ठरविले. बेंथॅमच्या उपयुक्ततावादातील कमतरता, दोष, संकुचितपणा काढून मिलने त्याला अधिक व्यापक सामाजिक अंश व नैतिक स्वरूप दिले.

(क) जॉन ऑस्टिन : कायदेपंडित जॉन ऑस्टिन या विचारवंताच्या तत्त्वज्ञानाचाही प्रभाव मिलवर पडला होता. मिलने जॉन ऑस्टिनच्या सहवासात रोमन कायद्याचा अभ्यास केला होता.

(ड) अर्थशास्त्रीय विचारवंतांचा प्रभाव : अर्थशास्त्रज्ञ ऑगस्ट कॉम्स, सेंट सायमन, अँड्रु स्मिथ,

रिकार्डो, माल्थस इत्यादींच्या विचारांचा प्रभाव मिलच्या अर्थशास्त्रीय व उदारमतवादी विचारांवर व लिखनावर पडला. मिलच्या तत्त्वज्ञानावर सेंट सायमन या तत्त्ववेत्त्याच्या विचारांचा विशेष प्रभाव होता. सेंट सायमनच्या वैचारिक प्रभावामुळेच नैतिक विचार, धार्मिक श्रद्धा आणि आर्थिक गृहीतके ही कालमान परिस्थितीनुरूप तपासून घेतली पाहिजेत, असे मिलला वाटू लागले. कारण गृहितके ही कधीही त्रिकालाबाधित नसतात तर सतत बदलती असतात, असा सेंट सायमनचा विचार मिलला मान्य झाल्याचे दिसते. सामाजिक शास्त्रांमधील गृहितके काळ आणि परिस्थितीच्या कसोटीवर उतरत असतील तरच ग्राह्य मानावित हा संशोधनाचा धडा जॉन स्टुअर्ट मिलने चांगल्याच तऱ्हेने गिरवला होता.

(इ) टी. टॉकविल (De Tocqueville) : टी टॉकविल या अमेरिकन लेखकाच्या 'Democracy of American' या ग्रंथातील एका वचनाचा मिलवर खोल परिणाम झाला. ते वचन म्हणजे, 'लोकशाही ही बहुसंख्याकांची हुकूमशाहीच असते.' (Democracy is a Tyranny of Majority) मिलने यावर उपाय म्हणून 'Consideration on Representative Government' हा ग्रंथ लिहिला आणि यशस्वी लोकशाहीसाठी अनेक उपाय सुचविले.

२) श्रीमती हॅरिएट टेलरचा प्रभाव :

वयाच्या २५ व्या वर्षी १८३० मध्ये मिल हेरिएट टेलरच्या सहवासात आला. तिच्याशी त्याची मैत्री झाली. १८५१ मध्ये श्री. टेलरच्या मृत्यूनंतर त्याने श्रीमती हेरिएट टेलरशी विवाह केला. पत्नी हॅरिएट टेलरचा मिलवर मोठा प्रभाव होता. तिचे सौंदर्य, कोमलता, भावुकता व प्रखर बुद्धिमत्ता याचा मिलच्या जीवनावर खोल प्रभाव पडला. ती त्याला उत्कृष्ट कवियत्री व त्याच्या सुंदर व श्रेष्ठ लिखाणाची प्रेरणा वाटे. मिलवर मानवतावादी दृष्टिकोनाचा प्रभाव हेरिएट टेलरच्या दीर्घ (१८३०-१८५८) सहवासामुळेच झाला. ती विचारवंत आणि साहित्यिक होती. मिलने तिच्या प्रेरणेने विपुल लेखन केले. त्या दोघांनी मिळून चिंतन, मनन आणि लेखन यात आपले सहजीवन चांगल्या तऱ्हेने व्यतीत केले. त्या दोघांत उच्च दर्जाची बौद्धिक चर्चा, वाद-विवाह होत असे. हॅरिएट टेलरने मिलचे हस्तलिखित तपासल्यावर तो ग्रंथ प्रसिद्धिस दिला जात असे. १८५८ मध्ये श्रीमती टेलरच्या मृत्यूनंतर मिलने आपला 'On liberty' हा ग्रंथ तिला समर्पित केला.

३) तत्कालीन राजकीय परिस्थितीचा प्रभाव :

जे. एल. मिल ईस्ट इंडिया कंपनीत उच्चपदावर दीर्घकाळ नोकरीस असल्यामुळे विविध राज्यकर्त्यांशी संबंध आल्याने त्याला राजकारणाची व्यापक माहिती मिळाली. 'लंडन रिव्यू' या मासिकाचा संपादक राहिल्याने राजकीय परिस्थितीचे योग्य आकलन झाले. ब्रिटिश पार्लमेंटच्या कार्याचाही प्रभाव पडला. १८६५ ते १८६८ पर्यंत ब्रिटनच्या पार्लमेंटचा (हाऊस ऑफ कॉमन्स) प्रतिनिधी म्हणून त्याला अनुभव. पार्लमेंटमध्ये असताना त्याने संसदेतील सुधारणा, स्त्रीयांचा मताधिकार, अल्पसंख्याकांना प्रतिनिधित्व देण्यासाठी प्रमाणशीर प्रतिनिधीत्वाची पद्धती, आयर्लंडचा प्रश्न, कामगारांचा प्रश्न आणि निग्रोवरील अत्याचार अशा विविध प्रश्नांवरील आपली मते त्याने संसदेमध्ये परखडपणे मांडली. त्यामुळे त्याला त्याच्या पक्षाचा रोषही सहन करावा लागला. परिणामतः तो दुसऱ्यांदा संसदेत निवडून येऊ शकला नाही. त्याची हाऊस ऑफ कॉमन्समधील

कामगिरी अतिशय मोलाची होती. त्याला शासनकार्याचा प्रत्यक्ष अनुभव प्राप्त झाला. त्याचा उपयोग त्याला विचार प्रतिपादित करताना झाला. एकंदरीत मिल संसदेचा प्रतिनिधी राहिल्याने काही राजकीय मतांचा त्याला पाठपुरावा करता आला. त्यामुळे त्याला तत्कालीन सामाजिक, आर्थिक व राजकीय प्रश्नांची त्याला जाणीव झाली होती.

अशा प्रकारे विविध माध्यमांतून जे. एस. मिलच्या विचारांवर व लेखन कार्यावर प्रभाव पडला गेला व त्याच्या राजकीय विचारप्रणालीची जडणघडण होत गेली.

१.२.३ मिलचे उपयुक्ततावादी विचार :

जॉन स्टुअर्ट मिलच्या पूर्वी ब्रिटनमध्ये उपयुक्ततावादाचा पुरस्कार जेरेमी बेंथॅम आणि जेम्स मिल यांनी केला. बेथॅमपूर्व अगदी सुरवातीला डेव्हिड ह्यूम या ब्रिटिश विचारवंताने उपयुक्ततावादाची कल्पना मांडली होती. परंतु ब्रिटिश विचारवंत जेरेमी बेथॅम हाच उपयुक्ततावादाचा मूळ निर्माता होय. बेथॅमनी मांडलेल्या उपयुक्ततावादावरील विचारावर जेव्हा जोरदार टीक होत होती त्यावेळी त्यातील दोष दूर करणे आणि त्याच्या उपयुक्ततावादाच्या कल्पनेला परिपक्व स्वरूप देण्याचा अथवा योग्य आकार देण्याचे काम जॉन स्टुअर्ट मिल यांनी केले आहे.

उपयुक्ततावादाचा अर्थ :

“अधिकतम लोकांचे अधिकतम सुख म्हणजेच जास्तीत जास्त लोकांचा जास्तीत जास्त आनंद” या अर्थानुसार ज्या कामामुळे व्यक्तीला आनंद प्राप्त होतो ते काम योग्य आणि ज्या कामामुळे दुःख होते ते काम अयोग्य असते. तात्पर्य, आनंदाचा अर्थ सुख आणि दुःखाचा अर्थ कष्ट आहे. दुःखापासून मुक्ती आणि आनंदाची प्राप्ती हे मनुष्यजातीचे ध्येय आहे. ज्यावर नीतिमत्ता आधारलेली असते. असा जीवनाचा सिद्धांत कधीही बदलत नाही. उपयुक्ततावादी सिद्धांत म्हणजे एखादे कार्य सुखदायक आहे की दुःखदायक आहे यावरून त्या कार्याची योग्य अयोग्यता अजमावण्याचा सिद्धांत होय.

जेरेमी बेथॅमची उपयुक्ततावादाची कल्पना :

बेथॅमचे उपयुक्ततावादाचे तत्त्वज्ञान चार मूलभूत कल्पनांवर आधारित आहे.

अ) बेथॅमच्या मते, मानवी जीवनात आनंद हाच योग्य व दुःख हे वाईट असते, त्याच्या मते, सुखप्राप्तीसाठी व्यक्ती सतत, प्रयत्न करत असते आणि ज्या गोष्टीपासून त्रास, दुःख होत असते त्या गोष्टी टाळण्याचा प्रयत्न करत असते. ज्या कार्यापासून सुख मिळते कार्य योग्य आणि ज्या कार्यापासून दुःख मिळते ते कार्य अयोग्य होय.

ब) बेथॅमच्या मते, आनंद आणि दुःख यांचे मोजमाप करता येऊ शकते. उपयुक्तता (Utility) हे त्याचे मोजमाप असते. माणूस हा स्वतःच सुख-दुःख मोजण्याची मोजपट्टी असतो.

क) बेथॅमच्या मते, प्रत्येक माणूस अधिकाधिक आनंद सुख उपभोगण्याचा व दुःख, कष्ट टाळण्याचा प्रयत्न करत असतो. त्यामुळे सर्व माणसे सर्वांसाठी आनंद व सुखवृद्धी होईल अशी काये करतील. बेथॅमच्या

मते, उपयुक्ततावादाचे मुख्य सूत्र अधिकतम लोकांचे अधिकतम सुख (Greatest happiness of greatest number) हे आहे. याचा अर्थ प्रत्येकाने स्वतःचे सुख पाहावे आणि जास्तीत जास्त आनंद, सुख मिळविण्यासाठी प्रयत्न करावेत. प्रत्येक व्यक्तीने स्वतःसाठी सुख मिळविले म्हणजे आपोआपच समाजाचे हित साधले जाईल. कारण सामाजिक हित व कल्याण व्यक्तिगत सुखाची व हिताची बेरीज असते, असे बेथॅमचे मत आहे.

ड) बेथॅमच्या मते, गुणात्मक दृष्ट्या सर्व सुखे समान असतात. व्यक्तीच्या सुखात गुणात्मक फरक नसतो. केवळ मात्रात्मक (संख्यात्मक) फरक असतो. त्यामुळे सामाजिक समुदायातील विविध व्यक्तींना मिळणारा आनंद (सुख) एक समाज असतो.

जॉन स्टुअर्ट मिलने बेथॅमच्या या उपयुक्ततावादातील गृहीत कल्पनांना विरोध दर्शवून त्यात सुधारणा, बदल घडवून फेरमांडणी केल्यामुळे उपयुक्ततावादाला नवे स्वरूप प्राप्त झाले.

बेथॅमच्या उपयुक्ततावादी सिद्धांतात मिलने केलेले बदल अथवा सुधारणा :

जॉन स्टुअर्ट मिलला बेथॅमच्या उपयुक्ततावादाची वैचारिक बैठक मान्य होती. मानवाच्या वर्तनामागील प्रमुख प्रेरणा आणि त्या पोटी होणारी कृती याचे मिलला आकर्षण, कुतूहल होते. परंतु सर्वच मूल्यांचा आधार म्हणून उपयुक्ततावादाकडे पाहणे त्याला मान्य नव्हते. याशिवाय बेथॅमचा उपयुक्ततावाद विषयक आग्रही दृष्टिकोन मिलला मान्य नव्हता. उपयुक्ततावादानुसार व्यक्तीला तिचे सुख हेच अंतिम ध्येय वाटावे आणि सुखासाठी व्यक्तीने कोणतीही साधने वापरून काहीही कृती करावी, हे जे. एस. मिलला मुळीच मान्य नव्हते. मिलने उपयुक्ततावाद विचारांची प्रेरणा बेथॅमपासून घेतली हे निर्विवाद आहे, परंतु बेथॅमचा सिद्धांत त्याने जसाच्या तसा पूर्णपणे स्वीकारला नाही. त्यातील दोष दूर करून सुधारणा, बदल करण्याचा प्रयत्न केला. त्याने बेथॅमच्या उपयुक्ततावादात पुढीलप्रमाणे सुधारणा, बदल केलेला आहे. मिलने १८६१ मध्ये 'Utilitarianism' ग्रंथामध्ये आपले संशोधित विचार मांडले आहेत. ते बदल, सुधारणा खालील मुद्द्यांच्या आधारावर स्पष्ट करता येतील.

१) सुख-दुःखात जसा मात्रात्मक फरक असतो तसाच गुणात्मक फरक असतो :

बेथॅमच्या मते, सुख किंवा दुःखात केवळ मात्रात्मक (संख्यात्मक) आंतर असते. व्यक्ती मात्रात्मक सुखामागे धावत असतात. मिलला बेथॅमचा हा विचार मान्य नाही. त्याच्या मते, सुख किंवा दुःखात गुणात्मक अंतर देखील असते. जसे बेथॅम म्हणतो की, स्वादिष्ट भोजनाचा आनंद आणि तुकारामाच्या गाथा वाचून मिळणारा आनंद सारखाच असतो. म्हणजे सुखाचा, आनंदाचा एक प्रकार दुसऱ्या सुखाएवढाच चांगला असतो. केवळ त्यात सुखाची मात्रा बदलते एवढेच. अशारितीने बेथॅम सुख व आनंदाच्या मात्रेवर भर देतो. मिलला बेथॅमचा हा विचार मान्य नाही. कारण बेथॅमने केवळ संख्येचा विचार केला, गुणात्मक विचार केला नाही. मिलने गुणात्मक दृष्ट्या सुख-दुःखाचा विचार केला. त्याच्या मते, सर्वच सुख वा आनंद सारखे नसतात. एकाच गोष्टीपासून मिळणारा आनंद किंवा दुःख सर्वांना समप्रमाणात मिळत नसते. त्यांच्यात श्रेष्ठ-कनिष्ठता असते. मिल शारीरिक आनंदाच्या तुलनेत बौद्धिक आनंदाला श्रेष्ठ समजतो, जसे क्रिकेट खेळून मिळणाऱ्या आनंदापेक्षा

कालिदासाचे काव्य वाचून मिळणारा आनंद केव्हाही श्रेष्ठच मानावा लागेल. (पण बेथॅम दोन्ही आनंदाला सारखेच मानतो.) कारण मानसिक सुख, आनंद अधिक स्थायी असते. सारांश, बेथॅमने सुख-दुःखात केवळ मात्रात्मक फरक मानला. मिलने त्यात गुणात्मक फरक मानून भर टाकली. बेथॅमने सुखाच्या, आनंदाच्या भौतिक मात्रेवर अधिक भर दिला, तर मिलने गुणात्मक सुखाला, आनंदाला अधिक महत्त्व दिले.

२) असंतुष्ट मानव संतुष्ट पशूपेक्षा श्रेष्ठ :

जे. एस. मिलने सुखाच्या विविध प्रकारातील फरक स्पष्ट केला आहे. काही सुख उच्च प्रतीची आणि काही कमी प्रतीची असतात. म्हणूनच तो म्हणतो की, पशू होऊन समाधानी राहण्यापेक्षा माणूस होऊन असमाधानी राहणे चांगले, बौद्धिक विकास झालेल्या व्यक्तीला सुखाची अनुभूती जास्त होते. म्हणून तो विद्वानांची असंतुष्टता मूर्खाच्या समाधानापेक्षा श्रेष्ठ मानतो. जसे मूर्खाच्या संतुष्टतेपेक्षा असंतुष्ट सॉक्रेटीस चांगला, मूर्ख किंवा पशू यांना फक्त मात्रात्मक सुखाची एक बाजू समजते तर ज्ञानी माणसाला तुलनात्मक बाजू अधिक समजते. मिलच्या मते, श्रेष्ठ पुरुषांचे दुःख देखील सुखी माणसापेक्षा श्रेष्ठ असते. थोडक्यात, मिलने सुख आणि दुःखात गुणात्मक फरक मान्य करून उपयुक्ततावादाला अधिक तर्कसंगत बनविले आहे.

३) सुख-दुःखाचे मोजमाप करणे अशक्य :

बेथॅमच्या मते, संख्यात्मक (मात्रात्मक) पद्धतीने सुख-दुःखाचे मोजमाप करता येते. पण ही पद्धती मिलला मान्य नाही. कारण बेथॅमचे सुख-दुःखाचा विचार गुणात्मक पद्धतीने केलाच नाही. सुख-दुःखात मिलने गुणात्मक अंतर मान्य केल्यामुळे संख्यात्मक पद्धतीने त्याचे मोजमाप करणे अशक्य होते. कारण एका गोष्टीपासून एखाद्याला सुख मिळते त्याच गोष्टीपासून दुसऱ्याला सुख मिळेलच याची हमी देता येत नाही. स्वादिष्ट भोजन आणि रामायण, महाभारत सारखी काव्य यांची बरोबरी होत नसते. मिलच्या मते, प्रत्येक व्यक्तीला मिळणारे सुखे भिन्न स्वरूपाचे असू शकते. भारतीय धर्मशास्त्रात आध्यात्मिक आनंद हा भौतिक आनंदापेक्षा अधिक श्रेष्ठ मानला जातो. बेथॅमच्या मापक पद्धतीने त्याचे मूल्यमापन होऊ शकत नाही. प्रत्येकाला एकाच गोष्टीमुळे सारखाच आनंद होत नाही. शास्त्रीय संगीत ऐकण्याचा काहीना आनंद वाटेल तर काहीना कंटाळवाणे. सुख-दुःख एक सारखेच नसल्याने तसे मोजताही येत नाही. सुखाला अंतिम मानता येत नाही. सुख हे आत्म्याला मिळालेला आनंद असतो, त्याचे मोजमाप करता येत नाही.

४) अधिकतम लोकांचे अधिकतम सुखे हे तत्त्व अमान्य :

बेथॅमच्या मते, मानवी जीवनाचा उद्देश सुखप्राप्ती हा आहे आणि राज्याचा उद्देश यासाठी सहकार्य करणे हा आहे. बेथॅम अधिकतम लोकांचे अधिकतम सुखाला महत्त्व देतो व नैतिक विचारांचे महत्त्व नाकारतो. याउलट मिल नैतिक विचाराला जास्त महत्त्व देतो. मिल राज्याला एक नैतिक संख्या मानतो. त्यामुळे राज्याचा उद्देश ही नैतिक असतो. राज्याचा उद्देश केवळ व्यक्तिगत सुख किंवा उपयोगिता वाढविणे हा नसून व्यक्तींच्या गुणांचा सर्वांगीण विकास करणे, हा असतो. मिलच्या मते, प्रत्येक व्यक्ती जर व्यक्तिगत सुख वाढविण्यावर भर देत असेल तर अधिकतम लोकांचे अधिकतम सुख कसे वाढणार? कारण त्यामधून स्वार्थ व संघर्ष वाढण्याचीच शक्यता अधिक असते. म्हणून मिल म्हणतो, केवळ सुख-दुःखाच्या बाजूचे संख्यात्मक बहुमत

विचारात घेऊन 'अधिकतम लोकांचे अधिकतम सुख' हे बेथॅमच्या उपयुक्ततावादाचे सूत्र (तत्त्वज्ञान) प्रत्यक्षात आणता येणार नाही. मिल बेथॅमचे हे तत्त्व अमान्य करतो. मिल येशूच्या उपदेशाने नैतिकता स्पष्ट करू इच्छितो. येशू ख्रिस्ताचा असा उपदेश आहे की, 'तुम्ही तुमच्या सोबत इतरांनी कसे वागावे याची जशी इच्छा बाळगता, त्याप्रमाणे तुम्ही प्रथम इतरांसोबत वागण्याचा प्रयत्न करा. तुम्ही स्वतःवर जेवढे प्रेम करता तेवढेच प्रेम आपल्या सहकारी व्यक्तीवर, शेजाऱ्यांवर करा. आपले हित व सुख, आनंद इतरांच्या हित व सुख, आनंदात पाहा.'. यामुळे जास्तीत जास्त लोकांचे जास्तीत जास्त लोकांना सुख मिळेल. म्हणून नैतिकता हाच व्यक्तिगत सुख किंवा उपयोगितेचा प्रमुख आधार आहे, असे मिल म्हणतो.

५) उपायोगितावाद म्हणजे बहुमताच्या आधारावर अल्पमतावर अत्याचार नाही :

मिलच्या मते, उपयुक्ततावाद म्हणजे बहुमताच्या आधारावर अल्पमतावर अत्याचार करणे नव्हे. अधिकतम अत्याचार करणे नव्हे. अधिकतम व्यक्तींचे अधिकतम सुखाचा अर्थ असा की, जास्तीत जास्त लोकांचे जास्तीत जास्त कल्याण होय. परंतु याठिकाणी बेथॅमचे एका गोष्टीकडे दुर्लक्ष होते की, जे कमीत कमी लोक आहेत त्यांच्या सुखाचे काय? प्रत्येकालाच सुखप्राप्ती झाली पाहिजे. केवळ अधिकतम लोकांसाठी सुखप्राप्तीचा प्रयत्न करणे म्हणजे बहुमताच्या बळावर अल्पमतावर अन्याय-अत्याचार करणे होय. समाज व्यक्तीच्या हितासाठी संघटित झाला. त्यात सर्वांचे सुख अभिप्रेत आहे. अल्पमतावर अत्याचार करण्यासाठी नाही. आपण दुसऱ्याकडून जशा व्यवहाराची अपेक्षा करतो तसाच व्यवहार आपण दुसऱ्याच्या बाबतीत ठेवायला पाहिजे. अशा प्रकारे बेथॅमच्या अधिकतम लोकांच्या अधिकतम सुखाच्या सिद्धांताला मिलने व्यक्तिगत नैतिकतेचा सिद्धांत बनविले. दुसऱ्याला सहाय्य करण्यात किंवा दुसऱ्याची सेवा करण्यात सुख मिळू शकते, याकडे मिलने लक्ष दिले. त्याने आपल्या उपयुक्ततावादात अधिकतम व्यक्तीच्या सुखाऐवजी सामूहिक सुखाला आधार बनविले.

६) बेथॅम बाह्य सुखावर तर मिल आंतरिक सुखावर भर देतो :

मिल व्यक्तीच्या बाह्य सुखाबरोबरच आंतरिक (आत्मिक) सुखालाही महत्त्व देतो. बेथॅम केवळ बाह्य सुखावर भर देतो. बेथॅम माणूस सुखप्राप्तीचा प्रयत्न का करतो? यामागची चार कारणे सांगतो. १) सामाजिक-समाजात मान, सन्मान व प्रतिष्ठा मिळावी यासाठी माणसांचा सतत प्रयत्न चालेला असतो. २) राजकीय-स्वहितासाठी राजकीयदृष्ट्या आवश्यक असणाऱ्या कायद्यांचे पालन करणे, ३) धार्मिक-माणूस मोक्षप्राप्ती अथवा स्वर्गप्राप्तीकरिता प्रयत्न करतो, ४) शारीरिक-शरीरसुखासाठी प्रत्येकजण धडपडत असतो. बेथॅमच्या मते, माणूस या सर्व बाह्य गोष्टींनी सुखप्राप्तीकडे आकर्षित होत असतो. मिलच्या मते, सुखप्राप्तीसाठी एवढेच बाह्य कारण पुरेसे नसते. मिलने यात नैतिक, आत्मिक, मानसिक व आध्यात्मिक सुखाच्या भावनेची भर टाकली. उदात्त ध्ये गाठण्यासाठी त्याग करण्यातून मिळणारे सुख हे आंतरिक असते, असे मिल म्हणतो.

बेथॅमच्या मते, प्रत्येक व्यक्तीची धडपड स्वतःच्या सुख प्राप्तीसाठी असते. मिलला हे मान्य नाही की, प्रत्येक व्यक्ती स्वार्थी असतो आणि केवळ स्वतःच्याच सुखासाठी धडपडतो. बेथॅमने केवळ बाह्य गोष्टींवर भर दिल्यामुळे तो प्रत्येक व्यक्तीला स्वार्थी समजतो. अंतःकरणाच्या तत्त्वावर भर दिल्यामुळे तो म्हणतो की,

सुखाची प्राप्ती आंतरिक कारणाने होते. सुख-दुःखाची अनुभूती अंतःकरणात होते. ती बाहेरून दिसू शकत नाही. त्याला व्यक्त करू शकत नाही किंवा तिचे मोजमाप होऊ शकत नाही. जसे एखाद्या नैतिक आणि योग्य कामामुळे मिळणारी मनःशांती श्रेष्ठ दर्जाची असते, जसे निःस्वार्थ भावनेने गरजू व्यक्तींना केलेली मदत. चूकीचे, वाईट काम हातून झाल्यास पश्चात्ताप होऊन मानसिक क्लेश होतात. अशा रितीने सुख हे नैतिक, आत्मिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक असते. जसे राष्ट्रभक्तीचे सुख आत्मिक आहे. तेव्हा बाह्यसुखासाठीच व्यक्तीची धडपड असते, हे बेथॅमचे म्हणणे चुक आहे. देशासाठी, स्वातंत्र्यासाठी, समाजाच्या हितासाठी निःस्वार्थ भावनेने जीवन अर्पण करणाऱ्यांचे सुख आंतरिक असते. जसे भगतसिंग, राजगुरू, येशूख्रिस्त, सॉक्रेटिस, म. गांधी इ. स्वतः अर्धपोटी राहून मुलांना पोटभर खाऊ घालणाऱ्या गरीब आई-वडीलांचे सुख आंतरिक आहे. तात्पर्य असे की, सुखाची कल्पना केवळ बाह्य नसून आंतरिक असते, असे मिलचे मत आहे. मिलच्या मते, व्यक्तीला व्यक्तिगत सुखापेक्षा समाजहिताच्या आंतरिक तळमळीतून मिळणारे सुख श्रेष्ठ दर्जाचे असते.

७) बेथॅम व्यक्तिगत सुखाला तर मिल सार्वजनिक सुखाला महत्त्व देतो :

बेथॅमच्या मते, मानवी कार्यामागच्या प्रेरणेत स्वहित व स्वसुखाला महत्त्व असते. तो असे म्हणतो की, स्वप्नातसुद्धा असे समजणे गैर होईल की, माणूस प्रत्यक्ष आपले हित वा सुख असल्याशिवाय इतरांची सेवा करेल. मिल बेथॅमचे हे विचार नाकारतो. तो म्हणतो, व्यक्ती जर स्वहिताचा विचार करते, परंतु विकसित विचारांमुळे कार्य हेच ध्येय मानतो. ती सार्वजनिक सुखातच सुख शोधते. उदारप्रवृत्ती, परोपकार, सहानुभूती, त्याग यात त्यांना सुख दिसते. स्वतः मृत्यूचा धोका पत्करून एखाद्याला मृत्यूच्या पाशातून सोडविण्यातील आनंद अविस्मरणीय व उदात्त असतो. उदा. नदीच्या प्रवाहात बुडणाऱ्या व्यक्तीला स्वतःचा जीव धोक्यात घालून वाचविणे हे कार्य उदात्त व अविस्मरणीय असते. माणसाने स्वतःपुरता सुखाचा विचार करावा, ही बेथॅमचे भूमिका मिलला मान्य नाही. तो म्हणतो, सुख-दुःखाचा विचार करताना दुसऱ्यांचाही विचार करावा. समाजाच्या सुखात आपले सुख बघावे. दुसऱ्यासाठी, समाजासाठी त्याग करणे, परोपकाराची भावना असणे, सहानुभूती दाखवणे यातच आनंद, सुख असते. ते सुख उच्च दर्जाचे असते, असे मिल म्हणतो. थोडक्यात, बेथॅम व्यक्तिगत सुखाला महत्त्व देतो. तर मिल सार्वजनिक सुखाला महत्त्व देतो.

८) कायद्यापेक्षा नैतिक-सामाजिक बंधने श्रेष्ठ :

बेथॅमच्या मते, राज्याने अधिकतम लोकांचे अधिकतम हित या आधारावर कायदे करावेत. परंतु उपयुक्त तत्तेची निश्चित अशी मोजमाप करणारी पद्धती, मापदंड नसल्याने उपयुक्तता हा कायद्याचा आधार होऊ शकत नाही, असे मिल म्हणतो. मिल सुव्यवस्था व नैतिक उन्नती हा कायद्याचा आधार मानतो. कायद्यापेक्षा नैतिक, सामाजिक बंधने, श्रद्धा श्रेष्ठ असतात. विधिनियमापेक्षा देखील श्रद्धा व नैतिकतेमुळे निरूपयोगी वाटणारी कार्ये समाजात व्यक्ती आनंदाने करीत असते. उपयोगिता हा एकच निकष सर्वत्र लावणे चूक ठरते. उदा. वृद्ध आई-वडीलांची सेवा करणे, गुरूजनांचा आदर करणे या गोष्टी कोठे कायद्यात नमूद केलेल्या नसतात. म्हणून मिल कायद्याचा आधार जनतेची इच्छा हा आहे, असे मानतो. उपयुक्तता हा कायद्याचा आधार नसावा. एखाद्या वस्तूची उपयोगिता पाहून कायदे करू नयेत असे मिल सुचवितो. कारण त्यासाठी निश्चित मापदंड नसतो. तसेच

वस्तूच्या उपयुक्ततेचे मोजमापही करता येत नसते. सारांश, मिल विधिनियमापेक्षा नैतिक-सामाजिक बंधणे अधिक श्रेष्ठ असल्याचे मानतो.

९) व्यक्तिगत जीवनात राज्याचा हस्तक्षेप मर्यादित असावा :

उपयुक्ततावाद हा सुखवादाकडे जाणारा मार्ग आहे. उपयोगितावादी बेथॅमचे अशी धारणा होती की, व्यक्तिगत सुखप्राप्तीमुळे सामाजिक सुख प्राप्त होऊ शकेल. यासाठी राज्याने योग्य ते सहकार्य करावे. मिलने आपल्या 'Political Economy' ग्रंथामध्ये त्याचे खंडित केले. मिलच्या मते, राज्याने व्यक्तिगत जीवनात आवश्यक प्रमाणात हस्तक्षेप करून नियंत्रण टाकावे. सार्वजनिक कल्याणासाठी मिलला हे आवश्यक वाटते. वास्तविक मिल हा व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी अधिक आहे. त्यामुळे तो राज्याचे कार्यक्षेत्र मर्यादित करण्यावर भर देतो. परंतु वक्तीविकास व सामाजिक कल्याण याने साधक ठरणाऱ्या कार्यावर प्रतिबंधात्मक उपयोजना करण्याचा अधिकार मिल राज्याला देतो. त्याच्या या विचारांमुळे तो जमीनदारीस विरोध करतो व शिक्षणाचे समर्थन करतो. मिल संपत्तीत पवित्र अधिकार समजाते. मात्र समाजहितासाठी तो आर्थिक क्षेत्रात राज्याचा हस्तक्षेप मान्य करतो. सार्वजनिक कल्याणाचा विचार करताना राज्याने आपल्या कार्यक्षेत्रात योग्य तो बदल करावा, असे सुचवितो. योग्य वेळी, योग्य ठिकाणी राज्याचे व्यक्तिगत जीवनात हस्तक्षेप केला तरच सर्वांना स्वातंत्र्याचा उपभोग घेता येईल.

१०) स्वातंत्र्य हे साध्य :

बेथॅमने स्वातंत्र्याला उपयुक्ततावादी सिद्धांताचे साधन मानले तर मिळणे स्वातंत्र्याचा स्वयंसाध्य मानले.

वरील सर्व विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, बेथॅमच्या उपयुक्ततावादी सिद्धांतात जे एस. मिलने अनेक महत्त्वपूर्ण सुधारणा, बदल संशोधने करून त्याची पुनर्मांडणी केली आहे.

उपयुक्ततावादी विचाराचे मूल्यमापन :

जॉन स्टुअर्ट मिलने बेथॅमच्या उपयुक्ततावादी सिद्धांतावर होणारी टीका, आक्षेप लक्षात घेऊन त्यातील दोष दूर करण्यासाठी अनेक सुधारणा, बदल करून त्यात मोलाची भर टाकून त्याची फेरमांडणी केली. बेथॅमच्या संकुचित व्यक्तिकेंद्रीत सिद्धांताला सामाजिक आशय देण्याचा प्रयत्न केला. बेथॅमच्या उपयुक्ततावादी सिद्धांताच्या राजकीय स्वरूपात मिलने नैतिकतेची जोड दिली. बेथॅमने आपल्या सिद्धांतात व्यक्तिगत सुखाला अधिक महत्त्व दिले. त्यामुळे त्याचा सिद्धांत एकांगी पडला होता. परंतु मिलने व्यक्तिहितावर सुखा बरोबरच सामाजिक हिता व कल्याणाला महत्त्व देऊन उपयुक्ततावादी सिद्धांताचा त्यावर होणारा प्रखर टीकेपासून केला. बेथॅमच्या एकांगी सिद्धांताला त्याने पूर्णत्वास नेले.

जे. एस. मिलने बेथॅमच्या उपयुक्ततावाद अनेक महत्त्वपूर्ण सुधारणा बदल केले. त्याने केलेले संशोधन, बदल एवढे अमूलाग्र होते की, त्याच्या संशोधनापुढे मूळ उपयुक्ततावाद शिल्लकच राहिला नाही. म्हणूनच याविषयी टीका करताना वेपर म्हणतो, “उपयुक्ततावादावर होणाऱ्या टीकेला समर्पक उत्तरे देऊन त्याचे संरक्षण करण्याच्या हेतूने मिलने एवढी संशोधने केली की, मूळ उपयुक्ततावादाचाच परित्याग केला. व्यक्तिवादावर

अधिक भर देऊन त्याने व्यावहारिक बाजूकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केले, अशी मिलवर टीका होत असली तरी त्याने बेथॅमच्या उपयुक्ततावादी सिद्धांताला मानवतावादी स्वरूप देण्याचे कार्य केले, हे नाकारता येत नाही. **ब्राऊनच्या** मते, जे. एस. मिलने बेथॅमच्या विचारांतील नैतिकतेचा अपुरेपणा (अपरिपक्वता) कमी करून एकाच वेळी उपयुक्ततावाद अधिक मानवतावादी आणि अल्प सुसंगत (Less Consistent) बनविला. **सेबाईनच्या** मते, मिलचे नीतिशास्त्र अत्यंत महत्त्वाचे आहे. कारण सुखोबरोबर स्वातंत्र्य, समाजहित, स्वप्रतिष्ठा या गोष्टींवर त्याने भर दिला आहे. थोडक्यात, उपयुक्ततावादासंबंधीच्या वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, जे. एस. मिलची उपयुक्ततावादाची कल्पना जेरेमी बेथॅमपेक्षा अधिक नैतिक, सुसंस्कृत आणि व्यापक स्वरूपाची आहे.

१.२.८ मिलचे स्वातंत्र्यासंबंधीचे विचार :

जॉन स्टुअर्ट मिल व्यक्तिस्वातंत्र्याचा महान समर्थक होता. मिलचे स्वातंत्र्याबद्दलचे विचार ही राज्यशास्त्राला मिळालेली सर्वात महत्त्वाची देणगी होय. त्याने निर्भेळ स्वातंत्र्याचा विचार मांडला. त्याचा १९५९ मध्ये लिहिलेला 'स्वातंत्र्याविषयी' (Essay on Liberty - 1959) हा ग्रंथ स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारा अद्वितीय ग्रंथ म्हणून ओळखला जातो. मिलने या ग्रंथात व्यक्तिस्वातंत्र्यविषयक विचारांची सांगोपांग चर्चा व मांडणी केली आहे. यामध्ये व्यक्तीचे समाजातील स्थान, व्यक्तिस्वातंत्र्याची आवश्यकता, व्यक्तीचे हक्क, विचार व अभिव्यक्तीचे (चर्चा, भाषण) स्वातंत्र्य, आचार (कार्यासंबंधी) स्वातंत्र्य, व्यक्तिस्वातंत्र्यावरील राज्य व शासनसत्तेच्या मर्यादा इत्यादींविषयी मिलने समर्पक विचार मांडले आहेत. म्हणूनच वेपरने या ग्रंथासंबंधी 'एवढा विचार व अभिव्यक्तीच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करणारा चांगला ग्रंथ यापूर्वी लिहिला गेला नव्हता, असा अभिप्राय व्यक्त केला आहे.

स्वातंत्र्यविषयक विचारांवर तत्कालीन परिस्थितीचा प्रभाव :

कमीअधिक प्रमाणात प्रत्येक विचारवंतावर तत्कालीन सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थितीचा प्रभाव पडत असतो. त्याला मिलही अपवाद नव्हता. स्वातंत्र्यासंबंधीचे त्याचे विचार तत्कालीन परिस्थितीच्या संदर्भातच तयार झाले आहेत. त्यामुळे त्याच्या स्वातंत्र्यासंबंधी विचारांचे विवेचन करण्यापूर्वी इंग्लंड आणि युरोपमधील तत्कालीन सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीचा आढावा घेणे आवश्यक आहे.

एकोणिसाव्या शतकात मिलच्या काळात बेथॅमच्या उपयुक्ततावादाचा समाजावर मोठा प्रभाव होता. 'आधिकतम लोकांचे अधिकतम सुख साधणे, हेच राज्याचे ध्येय असले पाहिजे, हा विचार सर्वसामान्य लोकांना भावला होता. बेथॅमच्या उपयोगितावादामुळे लोकांचा सुखवादाकडे कल वाढू लागला होता. स्वहित कशात आहे, हे आपल्याला कळते याची जाणीव लोकांच्या स्वैराचारी सर्वनामध्ये दिसू लागली हाहेती. राज्य आणि शासनाने तेच कार्य करावे, जे लोकांना हवे आहे, असा लोकमनाचा आग्रह होता. एका अर्थाने ही परिस्थिती विचित्र होती. व्यक्तीला हवे ते राज्याने करावयाचे आणि व्यक्तिस्वातंत्र्यावर कोणतीही बंधने असू नयेत, अशी अपेक्षा लोकांनी ठेवावयाची, असे विचित्र समीकरण १९ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत इंग्लंडमध्ये निर्माण झाले होते. राज्याने केवळ लोकांचे जीवित, स्वातंत्र्य आणि मालमत्ता यांचे रक्षणाचे काम करावे. एवढेच

राज्याचे कार्यक्षेत्र लोकांना अपेक्षित होते. यापलीकडे लोकांना मुक्त, स्वैर जीवन जगण्याचा परवाना हवा होता. स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार नव्हे, असे लोकांना बजावून सांगण्याची वेळ उदारमतवादी मिलवर आली होती. याकाळात व्यक्तीची स्वातंत्र्ये आणि राज्याचे कार्यक्षेत्र यामध्ये कमालीची विसंगती निर्माण झाली होती. एका अर्थाने हा सर्वच औद्योगिक क्रांतीचा परिणाम होता. परंतु त्याला बेथॅमच्या व्यक्तीवादी आणि उपयुक्ततावादी विचारांची जोड मिळाल्यामुळे त्यांचा गुणात्मक अर्थ नाहिसा होऊ लागला होता. ब्रिटिश संसदेने अनेक सामाजिक सुधारणा कायदे करून व्यक्तिस्वातंत्र्याची जपणूक करण्याचा प्रयत्न चालवला होता. संसदेने याकाळात केलेले कायदे उदा. कारखान्यासांबंधीचा कायदा, दारिद्र्य निवारण कायदा इत्यादी कायदे महत्त्वाचे मानले जाऊ लागले. लोकांच्या इच्छा-आकांक्षांना वाचा फोडण्याची जागा म्हणून सामान्य लोक संसदेकडे पाहू लागले. सामाजिक कल्याणासाठी शासनाला समाजावरील निर्बंध वाढवावे लागतील, असे चित्र दिसू लागले. त्यासाठी प्रशासकीय यंत्रणेचा विस्तार करणे आवश्यक ठरू लागले. साहजिकच व्यक्तिस्वातंत्र्यावर अधिकाधिक बंधने घालण्याची आवश्यकता दिसू लागली. व्यक्तिस्वातंत्र्यावर बंधने आली की व्यक्तीचा विकास खुंटेल याची भीती असते. जे. एस. मिलने त्याच्या काळातील बदलती सामाजिक आणि राजकीय परिस्थिती सूक्ष्मपणे अभ्यासली आणि मगच आपली व्यक्तिस्वातंत्र्याची संकल्पना मांडली.

१९ व्या शतकात मिलच्या काळात इंग्लंडमध्ये सुधारणा आंदोलनाचा जोर वाढला होता. बेथॅमच्या उपयुक्ततावादी विचारांचा प्रभाव शासनावर पडला होता. उपयुक्ततावादी सुधारणांमुळे प्रशासकीय कार्याचे क्षेत्र खूप विस्तारले होते. समाजहिताच्या नावाखाली संसद निरनिराळे कायदे बनवीत होती. सामाजिक सुधारणेच्या नावाखाली व्यक्तिगत स्वातंत्र्यात हस्तक्षेप होऊन व्यक्तिस्वातंत्र्याचा न्हास होऊ लागला होता. लोकशाहीच्या बुरख्याखाली चाललेली व्यक्तिस्वातंत्र्याची ही गळचेपी मिलला मान्य नव्हती. व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर समाजाच्या मर्यादा पडत होत्या. समाजहिताच्या नावाखाली व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर बंधने लादली जात होती. त्यामुळे व्यक्तिविकास खुंटला जात होता. संसद व सरकारचा स्वातंत्र्यात असाच हस्तक्षेप सुरू राहिला तर प्रजातंत्राला धोका निर्माण होऊ शासन स्वेच्छाधारी बनण्याची भीती मिलला वाटत होती. जनतेवर लादलेले अनावश्यक कायदे त्याला मान्य नव्हते. उपयोगितावादी विचारांचय प्रभावामुळे प्रशासकीय कार्याच्या क्षेत्रात मोठी वाढ झाली होती. जनतेला हळूहळू सरकारवर नियंत्रणाच्या आवश्यकतेची जाणीव व्हायला लागली होती. शासनावर नियंत्रण न ठेवल्यास जनतेच्या स्वातंत्र्याची वाताहत होणार, अशी चिन्हे दिसत होती. अशा प्रकारे शासनाचा वाढता हस्तक्षेप आणि सामाजिक कायद्याची निर्मिती या दोनमध्ये स्वातंत्र्याची गळचेपी होत होती. या पार्श्वभूमीवर जे. एस. मिलने व्यक्तिस्वातंत्र्यावर होणाऱ्या वाढत्या नियंत्रणाचे स्पष्ट चित्र मांडून ते नियंत्रण कमी कसे करता येईल व व्यक्तीला व्यक्तिस्वातंत्र्याचा उपभोग कसा घेता येईल, याविषयी विचार मांडले आहेत. जे. एस. मिलच्या स्वातंत्र्यासंबंधी विचारांचे विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१) व्यक्तिस्वातंत्र्यावर प्रतिबंध घालणाऱ्या कायद्यास विरोध :

मिलच्या काळात ब्रिटिश संसद उपयुक्ततावादाच्या नावाखाली अनेक कायदेशीर बंधने व्यक्तिस्वातंत्र्यावर लादण्याचा प्रयत्न करित होती. शासनाचा व्यक्तिस्वातंत्र्यात हस्तक्षेप वाढू लागला होता. राज्य व शासन असेच

आपले अधिकार वाढवीत गेले तर शासन संस्थेची हुकूमशाही निर्माण होईल. प्रजातंत्र धोक्यात येईल व व्यक्तिस्वातंत्र्याचा न्हास होईल. याची मिलला भीती वाटत होती. या कारणासाठी मिलने व्यक्तिस्वातंत्र्यावर प्रतिबंध घालणाऱ्या राज्य व शासनाच्या संसद कायद्यास विरोध दर्शविला.

२) व्यक्तिस्वातंत्र्ये अनिर्बंध असू नयेत (व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर काही प्रमाणात बंधनाचे समर्थन) :

जे. एस. मिल व्यक्तिस्वातंत्र्याचा सखोल विचार करताना दिसतो. मिलला मनोमन असे वाटते की, व्यक्तिस्वातंत्र्ये कितीही महत्त्वाची असली तरी ती अनिर्बंध असून चालणार नाहीत. व्यक्तीला उपयुक्ततावादानुसार आपल्या स्वातंत्र्याचा स्वैराचारी उपभोग घेऊन माणूस म्हणून आपला विकास साधता येणार नाही. कारण स्वैराचारी व्यक्तिस्वातंत्र्य हे मानवाचा विकास घडवून आणण्याऐवजी विनाश घडवून आणण्याची शक्यताच अधिक असते. त्यामुळे मिल व्यक्तिस्वातंत्र्यावर बंधने असणे आवश्यक मानतो. स्वातंत्र्याचे महत्त्व अधोरेखित करीत असताना मिल कोणालाही अनिर्बंध स्वातंत्र्य मिळू शकणार नाही, या विचारांवर ठाम होता. मानवाची विवेकशक्ती आणि सद्सद्विवेकबुद्धी यावर मिलचा विश्वास होता. यामुळे व्यक्तीला किती प्रमाणात व कोणत्या मर्यादेपर्यंत स्वातंत्र्य उपभोगू द्यावे, याची त्याला जाणीव होती. मिल व्यक्तिस्वातंत्र्याकडे अशा दृष्टिने पाहतो की, त्यामुळे व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाला चालना तर मिळेलच, शिवाय समाजातील स्वास्थ्यही धोक्यात येणार नाही, याबाबतीतत मिल म्हणतो, “जोपर्यंत व्यक्तीच्या वर्तनाने दुसऱ्या व्यक्तीस प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरित्या हानी पोहोचत नाही किंवा इजा होत नाही तोपर्यंत व्यक्तीला पूर्णपणे स्वातंत्र्य असावे.” पुढे तो म्हणतो, “नागरी समाजाला केवळ एकाच उद्दिष्टासाठी स्वतःची सत्ता समाजातील व्यक्तीवर प्रतिबंधात्मक स्वरूपात लादता येईल.” परंतु ती समाजाची सत्ता केवळ व्यक्तीच्या इच्छेविरुद्ध वापरण्याचे समर्थन कधीही करता येणार नाही. अशावेळी नागरी समाजाचे एकाच उद्दिष्ट म्हणजे व्यक्तीवर प्रतिबंधात्मक स्वरूपात निर्बंध लादणे. थोडक्यात काही अपरिहार्य कारणांमुळे राज्याला व्यक्तिस्वातंत्र्यावर बंधने घालता येतील, एरवी नाही, असेच मिलला म्हणावयाचे आहे. याचे तात्पर्य असे की, ज्या वर्तनामुळे इतरांचे स्वातंत्र्य धोक्यात येईल अशावेळी व्यक्तिस्वातंत्र्यात राज्य व समाजाने केलेल्या हस्तक्षेपाला मिलचा आक्षेप नाही. त्याचे एवढेच म्हणणे आहे की, व्यक्तिगत जीवन जगताना त्यात राज्य आणि समाजाने हस्तक्षेप करू नये. या अर्थाने मिल अनिर्बंध स्वातंत्र्य नाकारून काही प्रमाणात व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर राज्याच्या बंधनाचे समर्थन करतो.

३) व्यक्तीच्या विकासासाठी विचार व कार्य करण्याचे स्वातंत्र्य असावे :

मिलच्या मते, व्यक्तीला आपला सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यामध्ये समाज व राज्य यांच्याकडून अडथळे निर्माण होऊ शकतात. या अडथळ्यांना दूर करणारी व व्यक्ती विकासाचा मार्ग खुला करणारा शक्ती स्वातंत्र्यात असते. अर्थात, स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार नव्हे. मिलच्या मते, व्यक्तीला स्वतःच्या इच्छेनुसार कार्य करण्याचा अधिकार म्हणजे स्वातंत्र्य असले तरी त्यावर निर्बंध आवश्यक आहेत. परंतु निर्बंध देखील मर्यादितच असायला हवेत. मिल म्हणतो, “राज्य व समाज यांच्यापेक्षा व्यक्तीला स्वतःचे हित कशात आहे हे अधिक चांगले समजतो. म्हणून तिला आपल्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी विचार करण्याचे व कार्य करण्याचे स्वातंत्र्य

असावे. राज्य किंवा समाजाने व्यक्तीवर तोपर्यंत नियंत्रणे लादू नयेत की जोपर्यंत त्याच्या वर्तनाचा दुसऱ्या कोणा व्यक्तीवर वाईट/अनिष्ट परिणाम होणार नाही. व्यक्तीच्या जीवनात सरकार आणि समाजाचा, हस्तक्षेप जिजतका कमी होईल तितकी व्यक्तिस्वातंत्र्याची हमी मिळेल असे मिलचे मत आहे. व्यक्तीने स्वतःच्या इच्छेनुसार आपला विकास करून घेतला पाहिजे. शेवटी उपयोगितावादाचे तत्त्व म्हणजे अधिकतम व्यक्तीचे अधिकतम सुखाचा उपयोग व्यक्तीच घेऊ शकतात, समाज नाही. यासाठी राज्य व समाजाने स्वातंत्र्यवर निर्बंध लादू नयेत.

४) राज्य व समाज यांच्या हुकूमशाहीपासून व्यक्तीला स्वातंत्र्य मिळावे :

जे. एम. मिलला राज्य व समाज यांची व्यक्तिस्वातंत्र्यावरील अनुचित बंधने मान्य नाहीत. त्याचे मत, राज्याप्रमाणेच समाजदेखील हुकूमशाही पद्धतीने वागतो. त्या दोघांच्या हुकूमशाही प्रवृत्तीपासून व्यक्तीला स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे. मिलच्या मते, सामाजिक रुढी, परंपरा श्रद्धा आणि रीतिरिवाज व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या मार्गाततील एक महत्त्वाचा अडथळा आहे. तो म्हणतो, प्रत्येक व्यक्ती ही पूर्वापार चालत असलेल्या घराण्यात आणि कुटुंबात जन्म घेते. व्यक्तीचे सामाजिकरण होताना मिळणाऱ्या शिक्षण आणि अनुभव यामुळे व्यक्ती कुटुंबातील रुढी आणि परंपरांशी बांधली जाते. वास्तविक त्या रुढी, परंपरा आणि श्रद्धा मागासलेल्या किंवा चुकीच्या देखील असू शकतात. परंतु त्या सोडण्यास व्यक्ती तयार नसते. समाजाच्या जुन्या परंपरा व श्रद्धांना धक्का पोहोचेल, असे समाज सहन करीत. नसल्याने प्रगतीत खीळ बसते. येशूख्रिस्त, सॉक्रेटिस, गॅलिलिओ सारख्यांनी समाजापुढे नवी मूल्ये, विचार आदर्श ठेवले. त्यांनी जुन्या रुढी, परंपरा आणि श्रद्धांना नाकारून नवे विचार मांडले. परंतु समाजाने त्यांना देहदंडाची शिक्षा देऊन त्यांचे जीवनच संपविले. कालांतराने त्यांचे विचार समाजाच्या प्रगतीसाठी महत्त्वाचे असल्याचे पटल्यामुळे आज समाज त्यांच्या विचारांची पूजा करताना दिसतो. यावरून असे म्हणता येईल की, नवीन आदर्शाची निर्मिती मुक्त स्वातंत्र्यातूनच होत असते. यासाठी व्यक्तीगत जीवनातील राज्याचा हस्तक्षेप बंद व्हायला पाहिजे. तसेच समाजाच्या हुकूमशाहीपासून स्वातंत्र्य मिळायला पाहिजे. समाजाच्या हुकूमशाहीला स्पष्ट करताना मिल म्हणतो की, प्रस्थापित रुढी, परंपरा आणि चालीरितीचे व्यक्तीद्वारे उल्लंघन समाजाला मान्य होत नाही. नवीन विचार पचवण्याची क्षमता समाजात नसते. समाजाचे बंधन असल्यास नवीन विचार आणि नवीन आदर्श निर्माण होऊ शकात नाहीत. येशू ख्रिस्त, सॉक्रेटिस यांची हत्या केल्याने समाजाची अपरिमित हाती झाली आहे. त्यामुळे राज्य आणि समाजाने व्यक्तीस्वातंत्र्याच्या बाबतीत हस्तक्षेपाचे धोरण स्वीकारण्याची आवश्यकता आहे. थोडक्यात, नवीन आदर्शाच्या निर्मितीसाठी, मानवी प्रगतीसाठी राज्य व समाज यांच्या हुकूमशाही पासून स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे, असे मिल म्हणतो.

५) समाजहितासाठी व्यक्तीचा चार प्रकारची व्यक्तिस्वातंत्र्ये असावीत :

व्यक्ती सार्वभौम असून ती आपल्या शरीराची व मनाची मालक असते, हे व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी मिलच्या विचारात गृहीत धरले असल्याचे दिसते. त्यादृष्टीने त्याने आपल्या 'On Liberty' ग्रंथात व्यक्तीच्या विचारस्वातंत्र्य, अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य, कृतिस्वातंत्र्य व संघटन स्वातंत्र्य या चार प्रकारच्या स्वातंत्र्यांना विशेष महत्त्व दिल्याचे

दिसते. विचारस्वातंत्र्य - विचारस्वातंत्र्य हे सर्वात महत्वाचे व्यक्तीस्वातंत्र्ये आहे. विचारस्वातंत्र्यावर बंधने आली की, व्यक्तीच्या हातून आपल्या विचारांप्रमाणे कृतीत करणे घडणार नाही तसेच आपल्या विचारांप्रमाणे वेगवेगळ्या माध्यमांचा उपयोग करून अभिव्यक्ती करण्याचे स्वातंत्र्य मिळणे हेही मिलला तितकेच महत्वाचे वाटते. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हे विचारस्वातंत्र्यावर अवलंबून असते. आपले विचार दुसऱ्यापर्यंत पोहोचवण्याची स्वाभाविक मुभा म्हणजे अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य. सर्वांचे विचार सर्वांनी अभिव्यक्त केले तर विचारांचे आदान-प्रदान होऊन सर्वांनाच त्याचा लाभ होता, म्हणून अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य विचार स्वातंत्र्या एवढेच महत्त्व असते. मिलच्या मते, विचार आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याबरोबरच व्यक्तीला संघटना स्थापन करण्याचा अधिकार हवा. समान विचार करणारी माणसे संघटित झाली तर विचारांच्या आदान-प्रदानाला विशेष महत्त्व प्राप्त होते. मिलने सांगितलेल्या व्यक्तिस्वातंत्र्यात सर्वात महत्वाचे व्यक्तिस्वातंत्र्य म्हणजे कृतिस्वातंत्र्य होय. विचार, अभिव्यक्ती आणि संघटना स्वातंत्र्याची परिणती कृतीत झाली तरच विचारांना अर्थपूर्णता येते. म्हणून मिलने अभिव्यक्ती आणि कृतिस्वातंत्र्याला आपल्या ग्रंथात महत्वाचे स्थान दिले आहे. मिल म्हणतो, “अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य महत्वाचे आहे. कारण आपले विचार व्यक्त केल्याशिवाय आपणास सत्याप्रत पोहोचता येत नाही. तो विचार अभिव्यक्त केल्यामुळे संघटित होऊन सत्यापर्यंत जाणे सुलभ होते. एकदा सत्य सापडले की, व्यक्ती त्यापर्यंत पोहोचण्यासाठी योग्य कृती करू शकते. मिलच्या मते, “जर व्यक्तीला त्याचे मत मांडण्याचे स्वातंत्र्य दिले नाहीतर व्यक्तीचे व समाजाचेही फार मोठे नुकसान होईल. व्यक्त केलेले मत हे कदाचित समाज किंवा राज्याच्या विरोधातही असेल. परंतु ते अव्यक्त राहिले तर त्याचा फार मोठा तोटा होण्याचा संभव आहे.” थोडक्यात, जॉन लॉने जीविताची हक्क, स्वातंत्र्याची हक्क आणि संपत्तीचा हक्क ही तीन व्यक्तीस्वातंत्र्ये (हक्का) महत्वाची मानले. तर जे. एस. मिलने त्या तीन हक्क, स्वातंत्र्याबरोबरच आचार-विचार, भाषण, भविष्यव्यक्ती, श्रद्धा, संघटना, कृती इत्यादी स्वातंत्र्यांना तितकेच महत्त्व दिले. मात्र मिलने या स्वातंत्र्य विकासाची जबाबदारी संपूर्णपणे राज्य आणि शासनावर टाकण्यास विरोध केला. राज्य किंवा शासनाच्या व्यक्तिस्वातंत्र्यावरील नियंत्रणा ऐवजी नागरिकांना त्यांच्या स्वातंत्र्य आणि हक्कांचे आकलन होणे मिलला महत्वाचे वाटते तसे न झाल्यास राज्य आणि शासनसंस्था या लोकशाहीतल्या असल्या, तरी त्या व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या मार्गातील अडथळा बनतील, असे मिलला वाटते.

६) व्यक्तीला न्यायालयात दाद मागण्याचा अधिकार असावा :

मिलने व्यक्तिस्वातंत्र्याचा फार सखोल विचार केला आहे. त्याच्या मते, व्यक्तिस्वातंत्र्याबरोबर येणारे मानवी अधिकार तसेच मूलभूत अधिकार यांचे राज्याने रक्षण केले पाहिजे. तसेच राज्याकडून हक्क किंवा अधिकारांची पायमल्ली झाल्यास व्यक्तीला न्यायालयात दाद मागता आली पाहिजे. एकदा राज्य आणि शासनाने मान्य केली तरी ती व्यक्तिस्वातंत्र्ये अबाधित राहतातच असे नाही. व्यक्तिस्वातंत्र्याबाबत राज्याच्या विरोधात सर्वोच्च न्यायालयापर्यंत दाद मागण्याचा अधिकारदेखील व्यक्तिस्वातंत्र्यात समाविष्ट असला पाहिजे.

७) विविधतेतून व्यक्ती आणि समाजाची प्रगती, विकास :

मिलच्या मते, विविधतेमुळे व्यक्ती आणि समाजाची प्रगती शक्य आहे. समाजात विविधता नसती तर

वेगवेगळ्या क्षेत्रात व्यक्ती आणि समाजाला प्रगती करणे शक्य झाले नसते. विचार व कृतीमुळे जीवनात नाविण्य येते. प्रत्येक व्यक्ती स्वतःचे शरीर व मन व स्वतःच्या बाबतीत सार्वभौम असते. मिल म्हणतो, केवळ परसंबंधी कार्यावर नियंत्रण करण्याचा अधिकार राज्यास मिळते. विविधता टिकवून ठेवण्यासाठी समाजातील व्यक्तींनी साचेबद्ध पद्धतीने विशिष्ट चाकोरीतून वागले पाहिजे, असा राज्य आणि समाजाचा अड्डाहास मिलला मान्य नव्हता. कारण यामध्ये व्यक्तीला स्वतंत्रित्या वागण्याची मोकळीकच नसते. अशाप्रकारे जीवन बुद्धिबळातल्या हात्ती, घोडे, उंटाच्याय व्यवहारासारखे होईल. जसे हत्तीने सरळ, उंटाने तिरपे आणि घोड्याने अडीच घरेच जाण्याचा नियम आहे. अशाप्रकारच्या प्रतिबंधानामुळे व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होऊ शकत नाही.. यासाठी समाज आणि राज्याचा हस्तक्षेप जेवढा कमी होईल तेवढी व्यक्तीची प्रतिभा उज्ज्वल होण्यास मदत होते. मिलच्या मते, जबरदस्तीचे निर्बंध लावल्यामुळे व्यक्तीविकासाला पोषक परिस्थिती निर्माण होत नाही. सारांश, विचार व कृती स्वातंत्र्यातील विविधतेतून व्यक्तीचा पर्यायाने समाजाचा विकास, प्रगती होते, असे मिल म्हणतो. व्यक्तीच्या बौद्धिक विकासासाठी त्यांना अशा साचेबद्ध जीवनातून मुक्त करण्यावर मिलचा भर असल्याचे दिसून येते.

८) व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या बाबतीत दोन अपवाद :

जे. एस. मिल व्यक्तिवादी, उदारमतवादी आणि लोकशाहीवादी असला तसेच व्यक्तिस्वातंत्र्याकडे एक उच्च नैतिक मूल्य म्हणून पहात असला तरी, तो व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या बाबतीत दोन अपवाद सुचवितो. पहिला अपवाद, तो अल्पवयीन मुलांच्या बाबतीत करतो. जोपर्यंत लहान मुले, किशोरवयीन मुले यांचे विचार परिपक्व होत नाहीत आणि त्यांना लहान वयामुळे मार्गदर्शनाची आवश्यकता असते. तोपर्यंत त्यांच्या व्यक्तीस्वातंत्र्यावर निर्बंध घालणे आवश्यक ठरते. ते अंतिमतः मुलांच्या व समाजाच्याही हिताचे असते. दुसरा अपवाद मिळते सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला व असंस्कारित लोकांच्या बाबतीत केल्याचे दिसते. मिल म्हणतो, कोणत्याही कारणामुळे मागासलेल्या लोकांना स्वातंत्र्याची खरी किंमत कळणे शक्य नाही. म्हणून हुकूमशाही पद्धतीनेच त्यांना शिक्षित केले पाहिजे. जोपर्यंत मागे राहिलेल्या व्यक्ती आपले शुद्ध विचार अभिव्यक्त करू शकत नाहीत तोपर्यंत, व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या उपभोगाऐवजी त्यांना व्यक्तिस्वातंत्र्यविषयक मार्गदर्शन केले तेच बरे. अशा व्यक्तींनी सम्राट अकबर किंवा शार्लमेन यासारख्या उपकारण हुकूमशाहांच्या (Benevolent dictator) आज्ञेत राहणे केव्हाही हिताचे असल्याचे मिल म्हणतो. एकंदरीत वरील विवेचनावरून असे म्हणता येईल की, कधीकधी मिलच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याची कल्पना आणि व्याप्ती संकुचित वाटते. तो व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या कक्षेतून लहान मुलांना, अपंग माणसांना, मतिमंदांना, सामाजिकदृष्ट्या, मागासलेल्या घटकांना असंस्कारित दारिद्र्यग्रस्त लोकांना का वगळतो हे समजत नाही.

स्वातंत्र्यासंबंधीच्या वरील दोन अपवादांच्या संदर्भात मिलवर कटोर टीका झाल्याचे दिसते. व्यक्तिस्वातंत्र्याचा वारेमाप उदो उदो करणारा मिल हुकूमशाहाच्या एक चालना नुवर्तितवाला कसा पाठिंबा देऊ शकतो, असा सवाल प्रश्न त्याला विचारला गेला.

जे. एस. मिल याने व्यक्तिस्वातंत्र्याचे दोन प्रमुख प्रकार सांगितले आहेत :

जॉन स्टुअर्ट मिल प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनातील दोन दृष्टिकोन मान्य करतो. पहिला व्यक्तिगत दृष्टिकोन जो त्याच्या स्वतःच्या जीवनापुरता मर्यादित असतो. दुसरा, सामाजिक दृष्टिकोन असून प्रत्येक व्यक्ती समाजाचा एक भाग असल्याने समाजाशी संबंधित असतो. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीला दोन प्रकाराची कार्ये करावी लागतात. त्या कायाला स्वसंबंधी कार्य व परसंबंधी कार्य, असे म्हटले जाते. मिलच्या मते, समाजविकास हा प्रत्येकाच्या विकासावर आधारित असल्याने प्रत्येकाला आपल्या विकासासाठी विचार करण्याचे व ते अभिव्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य असावे. याच आधारावर मिल स्वातंत्र्याचे दोन भागात वर्गीकरण करतो.

जे. एस. मिल. या दोन प्रकारात विचार स्वातंत्र्य हे पूर्णतः बंधनमुक्त असावे, असे म्हणतो. तर कार्य किंवा कृति स्वातंत्र्यावर काही उचित मर्यादा, बंधने तो मान्य करतो.

(अ) विचार स्वातंत्र्य (Freedom of Thought and Expression) :

मिलला व्यक्तीच्या विचार, चर्चा, अभिव्यक्ती, भाषण व लेखन या स्वातंत्र्यावरील समाज किंवा राज्य यांची कोणतीही बंधने मान्य नाहीत. कारण मानव समाजाच्या प्रगतीसाठी विचार, चर्चा व भाषण स्वातंत्र्य आवश्यक असतात. त्याने विचार आणि अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य यासंबंधी 'On Liberty' ग्रंथात एक स्वतंत्र प्रकरणच लिहिले आहे. मिलच्या मते, समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी व्यक्तीला विचार करण्याचे आणि ते विचार प्रकट करण्याचे स्वातंत्र्य असायला पाहिजे. तो म्हणतो, विचार स्वातंत्र्याशिवाय सत्याचा शोध घेता येणार नाही. मानव समाज सत्यविचारांपासून वंचित राहिला तर त्याची प्रगती होणार नाही. समाज नीतियुक्त व योग्यमार्गी व्हावा, यासाठी व्यक्तीच्या वैचारिक स्वातंत्र्याला मुक्त ठेवणे आवश्यक आहे. ती व्यक्ती शहाणी असो अथवा मूर्ख आणि तिचे विचार सत्य असोत वा असत्य तिच्या विचारावर राज्य व समाज दोघांनीही बंधने घालण्याचा अधिकार नाही, असे मिलचे स्पष्ट मत होते. त्याच्या मते, “जरी एका व्यक्तीला वगळून अखिल मानव जातीचे मत एकप्रकारचे असले, तरीही मानव जातीला हे न्यायसंगत होणार नाही की ते विरोधी मत बाळगणाऱ्या एका व्यक्तीची मुस्कटदाबी करतील किंवा शक्तिसंपन्न असल्यामुळे तो एक व्यक्ती मानव जातीच्या मतांची मुस्कटदाबी करेल.” अशा प्रकारची मुस्कटदाबी करणे म्हणजे अखिल मानव जातीच्या वर्तमान व भावी पिढ्यांना सत्यापासून वंचित ठेवणे होय. म्हणून मिल मानव जातीच्या प्रगतीसाठी विचार आणि भाषण, चर्चा स्वातंत्र्याचे समर्थन करतो. जे. एस. मिलने विचार स्वातंत्र्याच्या गरजेची खालील कारणे (आधार) सांगितलेली आहेत.

१. विचारस्वातंत्र्याची मुस्कटदाबी (दमन) टाळण्यासाठी :

व्यक्ती आपल्या सदसद्विवेकबुद्धीनुसार विचार करून आपली मते बनविते आणि ती समाजात प्रकट करत असते. काही वेळा तिचे विचार तत्कालीन प्रचलित समाजाच्या रुढी, परंपरा, रितीरिवाज व श्रद्धा याविरोधी असू शकतात. परंतु ते भावी पिढ्यांसाठी प्रेरक व स्फूर्तिदायी ठरू शकतील, म्हणून शासनाने व्यक्तीला तिचे विचार प्रकट करण्याची संधी दिली पाहिजे. राज्य व शासनाने या विचारस्वातंत्र्याची मुस्कटदाबी,

दमन केले तर व्यक्तीच्या विचारांवर मर्यादा येऊन पडते. मानव जातीच्या प्रगतीत अडथळे येतात. म्हणून राज्याने व्यक्तीच्या विचारांवर बंधने, मर्यादा घालू नयेत. सत्य विचार दडपण्याने नष्ट होत नाहीत, ते चिरंतन असतात. सॉक्रेटिस, येशूख्रिस्त यांचे विचार तत्कालीन रूढी, परंपरा व श्रद्धांच्या विरोधी होते. त्यामुळे राज्य व शासनाने ते विचार दडपून टाकण्याचा विचार केला. जसे सॉक्रेटिसने ग्रीक प्रजातंत्रावर केलेली कठोर टीका व परंपरागत ग्रीक देवतांवर विश्वास न ठेवल्याने राज्यकर्त्यांनी त्याच्यावर तरुणांना बिघडवणारा व पाखंडी (अधार्मिक व अनैतिक) असे दोन आरोप ठेवून दोषी ठरविले व देहदंडाची शिक्षा दिली. येशूख्रिस्ताला ईश्वरनिंदेमुळे अधार्मिक ठरवून देहदंडाची शिक्षा दिली. त्यांनी तत्कालीन समाजातील जुन्या, रूढी, परंपरा व श्रद्धांना नाकारून नवे विचार, आदर्श, मूल्ये समाजापुढे मांडले. परंतु त्यासाठी त्यांना आपले आत्मबलिदान करावे लागले. आज त्यांच्या विचारांची सत्यता सर्वांना पटली आहे. सॉक्रेटिसला श्रेष्ठ राजकिय, तत्त्वज्ञान, येशूख्रिस्ताला ईश्वराचा अवतार मानून त्यांच्या विचारांची आज पूजा केली जात आहे. या ऐतिहासिक घटनांच्या उदाहरणांवरून असे लक्षात येते की, समाज व राज्य ज्यांच्या विचार व मतांची अधार्मिक व अनैतिक म्हणून अवहेलना व मुस्कटदाबी, दमन करते तेच भविष्यात समाजाचे कल्याणकारक तत्त्ववेत्ते ठरले आहेत. त्यांच्या विचारांच्या दडपणुकीने, मुस्कटदाबिने, मानवी समाजाचे मोठे नुकसान झाले आहे. म्हणून मिल विचारांचे दमन व मुस्कटदाबी टाळण्यासाठी व्यक्तीच्या विचारस्वातंत्र्याचे समर्थन करून त्याच्या आवश्यकतेवर भर देतो.

२. बहुमताचा अन्याय दूर करण्यासाठी :

मिलच्या मते, व्यक्तीला विचार स्वातंत्र्य न देण्याचा परिणाम सत्याचे दमन करणे हा होईल. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीला विचारस्वातंत्र्याचा अधिकार असलाच पाहिजे. मिल म्हणतो, समाजातील बहुतांश लोक परंपरेनुसार एखादी गोष्ट मानतात म्हणून ती सत्य असते, असे मानणे चूक ठरेल. उदा. १७ व्या शतकात युरोपमध्ये सूर्य पृथ्वीभोवती फिरतो, असे बहुसंख्य लोक मानत होते. मात्र गॅलिलिओ याने पृथ्वी सूर्याभोवती फिरते असे विचार मांडल्यामुळे त्याला कायमस्वरूपी विचार प्रकटन करण्याची शिक्षा भोगावी लागली. म्हणून बहुमताचा अन्याय दूर करण्यासाठी व्यक्तीला विचारस्वातंत्र्य असणे आवश्यक असते, याचे मिल समर्थन करतो.

३. सत्याच्या शोधासाठी :

सत्याचा शोध घेण्यासाठी व्यक्तीला विचारस्वातंत्र्य असले पाहिजे. व्यक्तीच्या विचार स्वातंत्र्यावर प्रतिबंध लावण्याचा अर्थ सत्यावर प्रतिबंध लावणे हा होतो. मिलच्या मते, व्यक्तीचे मत सत्य, अर्धसत्य किंवा असत्य अशा कोणत्याही प्रकारचे असू शकते. ते दाबून टाकण्यात येऊ नये. सत्य कोणाही एका व्यक्तीची किंवा समूहाची जहागिरी नाही. सत्याचे स्वरूप विराट असल्यामुळे त्याचे अनेक पैलू असतात. त्यामधील एकच पैलू सत्य आहे, असे मानणे हे चार आंधळे व एक हत्ती यांच्या गोष्टीसारखे आहे. संपूर्ण सत्य जाणून घेण्यासाठी वेगवेगळ्या दृष्टिकोनाची गरज असते. हे भिन्न-भिन्न विचार, दृष्टिकोन परंपरांच्या विरोधी नसून पूरक असतात. तात्पर्य, सत्याला अनेक बाजू असतात. पण सत्य हे चिरंतन, सार्वजनिक स्वरूपाचे असते. यासाठी असत्य बोलणाऱ्या व्यक्तीवर देखील प्रतिबंध लावू नयेत. विचारांची सत्य-असत्यता पारखण्यासाठी त्याची गरज असते.

४) सत्याला उजाळा देण्यासाठी, सत्य अधिक दृढ करण्यासाठी :

मिलच्या मते, सत्याला उजाळा देण्यासाठी तसेच सत्य अधिक सुदृढ करण्यासाठी व्यक्तीच्या विचार स्वातंत्र्याची आवश्यकता असते. चर्चा, वादविवादाच्या तर्कावर सत्याची पारख होत असते. सोने जसे अग्नीतून तावून सुलाखून निघाल्यावर शुद्ध होते, तसे सत्याचे असते. चर्चा, वादविवाद, संघर्ष यामुळे सत्याचे स्वरूप अधिक उजळून निघते. मिल यासंदर्भात डार्विनचा जीवशास्त्रीय नियम लागू करतो. त्यानुसार योग्य असणारांचाच विजय होतो. मिलच्या मते तोच विचार सत्य ठरेल. जो तर्करूपी वादविवादात, संघर्षात विजयी ठरेल. त्यामुळे समाजाच्या प्रगतीकरिता राज्याने व्यक्तिला विचारस्वातंत्र्य दिले पाहिजे. ज्यामुळे सत्याला उजाळा मिळून ते अधिक परिपक्व, सुदृढ होईल.

एकोणिसाव्या शतकात व्यक्तिहीन व उदारमतवादी विचारवंतांचे विचार अत्याचारी शासनाच्या दुष्ट नियंत्रणापून जनतेला मुक्त अधिकार असावेत, अशा स्वरूपाचे होते. उदा. अन्यायी-अत्याचारी शासनाच्या विरोधी जनतेला विद्रोह करण्याचा अधिकार असावा. मिलला लोकशाही विकासात बहुमताची हुकूमशाही जाणवली होती. बहुमताच्या बळावर राज्य व शासन अन्यायी कायदे करून व्यक्तिस्वातंत्र्यात हस्तक्षेप करते. राज्याप्रमाणेच समाजदेखील बहुसंख्याकांच्या आधारावर व्यक्तीच्या विचार व मत स्वातंत्र्यावर अत्याचार करतो. मिलच्या मते, राज्याच्या तुलनेत समाज अधिक अत्याचार करतो. कारण समाजाचे क्षेत्र व्यापक असते व तो रूढी, परंपरा, श्रद्धा, लोकापवाद, निंदा यांच्या शृंखलानी व्यक्ती व समाजाला बंदिस्त करून मानवी प्रगतीत अडथळे आणत असतो. समाजाच्या वा अनिषष्ट शृंखलेपासून व्यक्ती मुक्त असावी याच कारणासाठी मिलने विचार व भाषण, चर्चा, स्वातंत्र्याचे समर्थन केले आहे, त्याची आवश्यकता स्पष्ट केली आहे.

(ब) कृतिस्वातंत्र्य किंवा कार्यासंबंधी (आभार) स्वातंत्र्य (Freedom of Action) :

जे. एस. मिलच्या मते, व्यक्तिस्वातंत्र्याची दुसरी बाजू म्हणजे आचार किंवा कार्यासंबंधीचे स्वातंत्र्य होय. व्यक्तीला केवळ विचारांचे स्वातंत्र्य असून चालत नाही, तर स्वतःच्या विचारांनुसार कृती करण्याचे स्वातंत्र्यही असावे लागते. विचारस्वातंत्र्य आणि कृतीस्वातंत्र्य ही दोन्ही स्वातंत्र्ये एक-दुसऱ्यांना पूरक व पोषक असतात. मिल म्हणतो, विचार जोपर्यंत कृतीतून प्रत्यक्षात उतरत नाहीत, तोपर्यंत त्याला काहीच अर्थ नसतो. विचारांबरोबरच त्याप्रमाणे कार्य करण्यातच समाजाची प्रगती शक्य असते. त्यामुळे विचार व कृती स्वातंत्र्य ही परस्परांना पूरक आहेत. केवळ दुसऱ्याच्या आज्ञांचे पालन केल्याने माणूस कायमचा गुलाम बनेल. या कारणामुळे मिलने कृतीसंबंधी स्वातंत्र्याचे समर्थन केले आहे.

जे. एस. मिलने विचारस्वातंत्र्य आणि अभिव्यक्तीस्वातंत्र्याच्या बाबतीत व्यक्तीला पूर्ण स्वातंत्र्य असावे, असे ठाम विचार मांडतो. परंतु कृतिस्वातंत्र्याविषयी तो संपूर्ण स्वातंत्र्याचे समर्थन करीत नाही. मिल व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी असूनही समाजहितासाठी व्यक्तीच्या कृतिस्वातंत्र्यावर राज्याला काही अटींसह प्रतिबंध घालण्यास, हस्तक्षेप करण्यास मान्यता देतो. मिलने व्यक्तीच्या कार्यासंबंधी स्वातंत्र्याचे दोन भागात विभाजन केले आहे.

१. व्यक्तिगत किंवा स्वसंबंधी कार्य (Self Regarding Action)

२. सामाजिक किंवा परसंबंधी कार्य (Other Regarding Action)

१. व्यक्तिगत किंवा स्वसंबंधी कार्य (Self Regarding Action) :

व्यक्तिगत कार्य म्हणजे व्यक्तीची अशी कार्ये, कृती ज्याचा संबंध व परिणाम केवळ स्वतःपुरताच मर्यादित असतो. त्याचा दुसऱ्यांवर अनिष्ट प्रभाव पडत नाही, त्या कार्याला व्यक्तिगत किंवा स्वसंबंधी कार्य म्हणतात. उदा. खाणे-पिणे, कपडे वापरणे, शिक्षण घेणे, आदींचा समावेश होतो. या प्रकारची कार्ये वैयक्तिक स्वरूपाची असतात. दारू पिण्यापासून जुगार खेळण्यापर्यंतची सर्व कार्ये या प्रकारात येऊ शकतात. त्यामुळे अशा कार्यासाठी व्यक्तीला संपूर्ण स्वातंत्र्य देणे आवश्यक आहे. व्यक्तिगत कार्यामध्ये राज्य आणि समाजाने हस्तक्षेप करू नये, असे मिलचे मत आहे. व्यक्तीला स्वइच्छेनुसार राज्याच्या कोणत्याही बंधनाशिवाय कार्य करण्याचे स्वातंत्र्य असावे. मिलच्या मते, व्यक्तिगत कार्याचे स्वातंत्र्य मनुष्याच्या चारित्र्यनिर्मितीसाठी आणि सामाजिक विकासासाठी आवश्यक आहे. या स्वातंत्र्यामुळे व्यक्तिगत विविधता टिकवून ठेवता येते. व्यक्ती स्वतःच्या विचाराबद्दल आणि व्यक्तिगत कार्याबद्दल सार्वभौम असते. त्यात राज्य व समाजाचा कोणत्याही प्रकारचा हस्तक्षेप व्यक्ती विकासाला बाधक ठरतो. व्यक्तिगत कार्याच्या बाबतीत व्यक्ती समाजाला किंवा राज्याला जबाबदार नसते. ज्या कृतीमुळे त्याच्या स्वतःच्या हितसंबंधांना बाधा पोहचते किंवा ज्या कृतीचे परिणाम व्यक्तिशः त्या कृती करणाऱ्या व्यक्तीलाच भोगावे लागतात. त्या व्यक्तीच्या कृतीमुळे तिचे नुसकाने होते, असे इतरांना वाटले, तरी अशा कृतीपासून इतर व्यक्ती किंवा व्यक्तिगत त्या व्यक्तीला तिच्या कृतीपासून परावृत्त करण्याची जबाबदारी करू शकणार नाहीत. फार तर अशा व्यक्तीस त्याच्या कृतीमुळे होणाऱ्या परिणामांची जाणीव करून देण्याचे किंवा त्याविषयी सल्ला देण्याचे काम नैतिक दृष्टिकोनातून इतर व्यक्तींना करता येईल. अनिष्ट कृती करणाऱ्या व्यक्तीपासून इतर व्यक्तींना परावृत्त करण्यासाठी पाठपुरावा करण्याचे काम कृती करणाऱ्या व्यक्तीच्या हितचिंतकांना करता येईल. परंतु व्यक्तिगत कार्यात राज्य व समाजाला कायदे, नियमांद्वारे हस्तक्षेप करता येणार नाही. व्यक्तिगत कृती स्वातंत्र्यसंबंधी व्यक्तीला संपूर्ण स्वातंत्र्य असावे, याचे मिल समर्थन करतो.

२. सामाजिक किंवा परसंबंधी कार्य (Other Regarding Action) :

सामाजिक कार्ये म्हणजे इतरांशी संबंधित कार्ये होय. व्यक्तीच्या ज्या कार्याचा प्रभाव व परिणाम समाजातील इतर व्यक्तींवर पडतो त्या कार्याला परसंबंधी कार्य म्हणतात. व्यक्तीच्या या परसंबंधी कार्याबाबतीत राज्याला हस्तक्षेप करण्याचा, नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार आहे. अशा कार्याबद्दल व्यक्ती समाजाला जबाबदार असते. प्रत्येक व्यक्तीला आपण स्वतंत्र असावे असे वाटते. मात्र दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्यात हस्तक्षेप न केल्यानेच आपण स्वतंत्र राहू शकतो. म्हणून समाजातील दुसऱ्या व्यक्तीचे स्वातंत्र्य नष्ट होईल किंवा त्यास नुकसान, बाधा पोहोचेल असे कार्य व्यक्तींकडून होऊ नये समाजात कायदा व सुव्यवस्थेला बाधा पोहोचेल, अराजक किंवा अशांतता निर्माण होईल, असे कार्य व्यक्तींना करण्याचा अधिकार असू शकत नाही. व्यक्तींच्या अशा कार्यांवर राज्याला संपूर्ण नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार मिल मान्य करतो. कारण कोणत्याच व्यक्तीला

दुसऱ्यांना दुःख देऊन, दुसऱ्यांचे स्वातंत्र्य नष्ट करून स्वातंत्र्य उपभोगण्याचा, कार्य करण्याचा अधिकार नाही. असे कार्ये करणे मिलला अनुचित वाटतो.

व्यक्तीच्या कार्यस्वातंत्र्यावर मर्यादा :

मिलच्या मते, राज्य आणि समाजाला व्यक्तीच्या व्यक्तिगत कार्यात हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार आत्मरक्षणामुळे मिळू शकतो.

उदा. व्यक्तिगत कार्य स्वातंत्र्याचा दुरुपयोग करून आत्महत्या करण्याचा व्यक्तीस अधिकार नाही. कारण व्यक्ती त्यातून स्वतःचे अहित करीत असते. अशावेळी व्यक्तिगत हितासाठी राज्य आणि समाजाचा हस्तक्षेप आवश्यक असतो. मिल म्हणतो व्यक्तीचे व्यक्तिगत अहित त्याच्या कार्यस्वातंत्र्यामुळे होत असेल तर राज्याने त्यात जरूर हस्तक्षेप करावा. मिल असे म्हणतो की, दारू पिणे व्यक्तिगत खासगी कार्य आहे. एखादी व्यक्ती आपल्या घरात बसून मद्यपान करीत दारू पिऊन रस्त्यावर गोंधळ घालणे, दुसऱ्याच्या जीवितास धोका पोहोचविणे हे समाजहिताविरुद्ध आहे. पहिल्या बाबतीत (घरात दारू पिणे) राज्याला हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार नाही. कारण व्यक्तिगत कार्याच्या मर्यादेत येते. पण दुसऱ्या बाबतीत मात्र राज्य हस्तक्षेप करू शकते.. कारण त्यामुळे सामाजिक अहित होते. अशा प्रकारे व्यक्तिगत कार्यात राज्याने विशिष्ट परिस्थितीत हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार मिल देतो.

सारांश, दारू पिणे व्यक्तीचे खाजगी स्वातंत्र्य असून त्यामुळे होणारे हित-अनहित याला दारू पिणारी व्यक्ती पूर्णपणे जबाबदार असते. म्हणून शासनाने हातून कायद्याद्वारे त्यात हस्तक्षेप करू नये. परंतु दारू पिण्यामुळे व्यक्तीच्या हातून कर्तव्यात कचुराई होत असेल तर (उदा. नोकरीच्या कालावधीत दारू पिण्याने) आणि त्याचा अन्य संबंधित व्यक्तींवर अनिष्ट परिणाम होत असेल तर अशा स्वातंत्र्याचा दुरुपयोग करणाऱ्या व्यक्तीला राज्याने दारू पिण्यास प्रतिबंध केला पाहिजे, असे मिल म्हणतो.

मिल व्यक्तीला अनिष्ट कार्यापासून प्रवृत्त करण्याचे दोन मार्ग सांगतो :

जे. एस. मिल व्यक्तीला अनिष्ट किंवा वाईट कार्यापासून प्रवृत्त करण्याचे दोन मार्ग (उपाय) सांगतो. एक, निवारणात्मक व दुसरा प्रतिबंधात्मक मार्ग. मिल असे मानतो की, राज्य कायदेशीर मार्गाने व्यक्तिगत कार्यात आंतरिक सुधार करू शकत नाही. ती वरवरची मलमपट्टी असते. केवळ राज्याच्या शिष्येच्या भीतीमुळे लोक वाईट कार्यापासून परावृत्त करण्यासाठी तिच्या अंतर्मनात बदल झाला पाहिजे व त्यासाठी शिक्षण व प्रबोधन हाच रास्त व योग्य मार्ग (उपाय) आहे. त्यासाठी राज्याने प्रतिबंधात्मक व निवारणात्मक उपाययोजना कराव्यात, असे मिल सुचवितो.

सारांश :

जे. एस. मिलच्या स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेचा वरीलप्रमाणे व्यापक व सखोल अभ्यास केल्यावर असे म्हणता येईल की, मिलची स्वातंत्र्याची संकल्पना तीन महत्त्वपूर्ण तत्वांवर आधारित आहे. १) मिलने व्यक्तीच्या भावना व इच्छांना महत्त्व देऊन व्यक्तिगत कार्यात स्वातंत्र्याचे समर्थन केले. २) उत्स्फूर्तता व

व्यक्तिगत या दोन गोष्टी व्यक्ती विकास व समाज कल्याणाचे आवश्यक घटक मानल्या. ३) सामाजिक, जुन्या रूढी, श्रद्धा व परंपरांच्या जुलमांना विरोध. मिलच्या मते, जुन्या सामाजिक रूढी, परंपरा, श्रद्धा व लोकमत हे मानवी प्रगतीत खीळ घालणारे माध्यम ठरते. ४) मिल स्वातंत्र्य केवळ सुसंस्कृत व सभ्य समाजाला देऊ इच्छितो लहान मुले, अपंग, मतिमंद माणसे, असंस्कृत व सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या अविकसित, दरिद्री लोकांना त्याने ते नाकारले आहे. एकंदरित मिलच्या स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेचा आशय व हेतू चांगला असला तरी ती प्रत्यक्ष उपयोगात आणताना त्यात अनेक व्यावहारिक अडचणी, अडथळे निर्माण झालेल्या दिसून येतात. त्यामुळे मिलच्या स्वातंत्र्यासंबंधी विचारावर टीका होताना दिसते.

मिलच्या स्वातंत्र्यासंबंधी विचारावरील टीका :

१) स्वातंत्र्याची नकारात्मक संकल्पना :

मिल व्यक्तिस्वातंत्र्याचा कट्टर पुरस्कर्ता होता. व्यक्तिस्वातंत्र्यात राज्य व समाजाची बंधने, हस्तक्षेप मान्य नव्हता. बंधनांचा अभाव म्हणजे स्वातंत्र्य असे मानून ते प्रत्येकाच्या मर्जीवर सोपवावे, असे मिलचे मत होते. आधुनिक काळातील गुंतागुतीच्या समाजात हा दृष्टिकोन नकारात्मक व अपूर्ण आहे. राज्याने केवळ व्यक्ती विकासाच्या मार्गात येणाऱ्या अडचणी दूर कराव्यात म्हणजे निवारणात्मक भूमिका द्यावी, प्रतिबंधात्मक नव्हे, असे त्याचे मत दिसते. स्वातंत्र्याच्या बाबतीत राज्याला सकारात्मक कार्य अधिकार दिल्याशिवाय व्यक्ती व समाजासाठी खरे स्वातंत्र्य उपलब्ध होणे कठिण वाटते.

२) रिक्त (empty) व अमूर्त स्वातंत्र्याचा समर्थक :

मिल व्यक्तिगत कार्य स्वातंत्र्याचे स्वसंबंधी जोरदार समर्थन करतो. व्यक्ती विकासासाठी संपूर्ण स्वातंत्र्य असावे, असे तो म्हणतो. त्यात राज्य व समाजाच्या हस्तक्षेपाला तीव्र विरोध करतो. परंतु सामाजिक कार्याचे (परसंबंधी कार्याचे) निमित्त पुढे करून समाजहिताच्या नावाखाली राज्याने व्यक्तिच्या स्वातंत्र्यावर बंधने टाकावीत याचा तो आग्रह धरतो. म्हणजे तो एका हाताने व्यक्तीला स्वातंत्र्य देतो आणि दुसऱ्या हाताने परसंबंधी कार्याच्या नावाखाली व्यक्तिगत कार्यस्वातंत्र्यात राज्यने निर्बंध लादण्याच्या अधिकारास मान्यता, सहमती दर्शवून काढून घेताना दिसतो. म्हणून मिलचे स्वातंत्र्यासंबंधीचे विचार रिक्त (empty) पोकळ किंवा अमूर्त (काल्पनिक) वाटतात.

३) स्वातंत्र्याला महत्त्व, अधिकाराकडे दुर्लक्ष :

स्वातंत्र्य आणि अधिकार या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू असतात. स्वातंत्र्याची कल्पना मांडताना मिलने तात्त्विक दृष्टिकोणातून याचा विचार केला नाही. अधिकाराशिवाय स्वातंत्र्य म्हणजे कार्याविना वाचाळता ठरेल. तो व्यक्तिस्वातंत्र्याचे स्पष्ट व प्रभाविपणे समर्थन करतो. पण अधिकाराचा स्पष्ट उल्लेख करत नाही. जॉन लॉकने नैसर्गिक अधिकाराचा जो सिद्धांत (स्वातंत्र्याचा, संपत्तीचा व जीविताचा हक्क) मांडला. त्यावर मिलचा विश्वास नव्हता. मिलने व्यक्तीचे अधिकार आणि जबाबदारी यांचा परस्पर संबंधही व्यवस्थित मांडला नाही. तो केवळ व्यक्ती स्वातंत्र्याला महत्त्व देतो. तिच्या अधिकारांकडे दुर्लक्ष करताना दिसतो.

४) मिल स्वातंत्र्याच्या संरक्षणाचे प्रभावी उपाय सुचवत नाही :

मिल व्यक्तिस्वातंत्र्याचे महत्त्व व समर्थन अतिशय प्रभावीपणे करतो. केवळ स्वातंत्र्याची घोषणा करून भागत नाही. स्वातंत्र्याचा योग्य उपभोग घेण्यासाठी त्याच्या रक्षणाची हमी आवश्यक असते. परंतु मिल स्वातंत्र्याच्या संरक्षणाचे प्रभावी मार्ग सांगत नाही किंवा उपाय सुचवीत नाही. त्यामुळे त्याची स्वातंत्र्याची संकल्पना व्यवहारात आणणे कठीण आहे. यांबंधी प्रा. आर्नेस्ट बार्करने असे म्हटले आहे की, “मिल पोकळ स्वातंत्र्य आणि अमूर्त (काल्पनिक) व्यक्तिवाद यांचे समर्थन करणारा प्रेषित आहे.” (Mill is the propet of empty Liberty and abstract Individual.) एखादा विचार व्यवहारात उतरविण्यासाठी त्याच्या सकारात्मक व नकारात्मक परिणामाचा विचार करावा लागतो. अन्यथा ते विचार पुस्तकातच राहतात. ते व्यवहार्य नसतात. यादृष्टीने मिलचे स्वातंत्र्यासंबंधीचे विचार अपूर्ण व एकांगी वाटतात.

५) कार्यस्वातंत्र्याची विभागणी अनावश्यक व असंभव :

जे. एस. मिलने कार्यस्वातंत्र्याचे व्यक्तिगत व सामाजिक (स्वसंबंधी व परसंबंधी) कार्य अशी विभागणी केली आहे, ती अनावश्यक व असंभवनीय आहे. व्यक्तीच्या प्रत्येक कार्याचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष बरावाईट परिणाम समाजावर होत असतो. उदा. दारू पिणे हे वैयक्तिक कार्य आहे. परंतु दारू पिल्यामुळे व्यक्तीला नशा आल्यामुळे तिचा बुद्धी व शरीरावर ताबा राहत नाही. अशा स्थितीत ती अनैतिक, चोरी, मारामारी, हत्या यासारखी वाईट कार्ये करते व त्याचा समाजावर वाईट परिणाम होतो. त्याचा कुटुंब व मुलांवरही वाईट प्रभाव पडतो. कुटुंब दरिद्री व मुले दुर्व्यसनी बनतील. व्यक्ती समाजप्रिय असते व तिचा समाजातच विकास होऊ शकतो. त्यामुळे व्यक्तीच्या अशा अनैतिक व दुर्व्यसनी कार्यावर राज्याची बंधने आवश्यक असतात. परंतु मिल कार्य स्वातंत्र्याचे स्वसंबंधी व परसंबंधी कार्य अशी विभागणी करतो आणि स्वसंबंधी कार्यात व्यक्तीच्या संपूर्ण स्वातंत्र्याचे समर्थन करते. मात्र परसंबंधी कार्यावरील राजाच्या हस्तक्षेपास सहमती देतो. वास्तविकतः व्यक्तीच्या कार्यस्वातंत्र्याची अशी विभागणी करणे व्यावहारिक दृष्ट्या अनावश्यक व अशक्य आहे, ही दोन्ही कार्य परस्परसंबंधी असतात.

६) राज्याचा हस्तक्षेप वाढेल :

मिल स्वातंत्र्याचा विचार मांडताना परसंबंधी कार्यावर राज्याने बंधने टाकावित, हस्तक्षेप करावा म्हणतो. व्यक्तीच्या परसंबंधी कार्याचा समाजावर किंवा दुसऱ्या व्यक्तीवर दुष्परिणाम होणार असेल तर अशावेळी राज्याने समाजाच्या हितासाठी व्यक्तीच्या कार्यावर निर्बंध घालणे व आवश्यक शिक्षा देणे मिलला योग्य वाटते. परंतु हस्तक्षेप करण्याचे तत्त्व एकदा मान्य केले की, महत्वाकांक्षी राज्यकर्ते आपले अधिकार वाढवून व्यक्ती जीवनात हस्तक्षेप करतील. थोडक्यात, व्यक्ती स्वातंत्र्यात हस्तक्षेप करण्याचे तत्त्व एकदा मान्य केले की, राज्यसंस्था सतत हस्तक्षेप करत राहतील. परिणामी, राज्य हुकमी बनेल आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य दुय्यम ठरेल.

७) लहरी व विकृत माणसांच्या स्वातंत्र्याचे समर्थन अयोग्य :

लहरीपणा व्यक्तीमत्त्वाचा दुर्गुण व विकृती असते. मिल सत्याचा शोध घेण्यासाठी विचार स्वातंत्र्याच्या बाबतीत सर्व व्यक्तींना पूर्ण स्वातंत्र्य असावे, असे सांगतो. मग ती व्यक्ती शहाणी असो अथवा मूर्ख वा लहरी, तिचे विचार सत्य असोत वा असत्य तिच्या विचारांवर राज्य व समाज दोघांनाही बंधने घालण्याचा अधिकार नाही. मिल असे तार्किक विवेचन करतो की, दहा लहरी व्यक्तीत एखादी अलौकिक प्रतिभासंपन्न निघून समाजाला क्रांतिकारक व मौलिक विचार देऊ शकेल. परंतु त्याचा हा तर्क योग्य वाटत नाही. कारण लहरीपणा व्यक्तीचा मनोविकार व दुर्गुण असू शकतो. सत्याच्या शोधासाठी वा तत्त्वज्ञानी असण्यासाठी लहरीपणा गरजेचाच असतो, असे मानणे अयोग्य ठरेल. लहरी व विकृत माणसांच्या विचारांमुळे दोन व्यक्तीसमूहांत, राष्ट्रांत तणाव, संघर्ष व शत्रूत्वाची भावना निर्माण होऊ शकते. वास्तविकता अशा लहरी प्रवृत्तींच्या व्यक्तींच्या विचार स्वातंत्र्यावर राज्याची उचित बंधने आवश्यकच ठरतात. मूर्ख, विकृत व लहरी माणसांना स्वातंत्र्य दिल्याने समाजाचे हित होण्याऐवजी अहितच अधिक होईल.

८) प्रत्येक गोष्ट तर्क व वादविवादाच्या आधारे सिद्ध करणे कठीण :

मिलच्या विचाराप्रमाणे विचारांची सत्यता पारखण्यासाठी प्रत्येक गोष्ट तर्क व वादविवादाच्या आधारावर सिद्ध (प्रमाणित) व्हायला पाहिजे, विचारस्वातंत्र्यावर जोर देत तो प्रत्येक गोष्ट तर्काच्या कसोटीवर घासूनच स्वीकारावी असे म्हणतो. आदर्श म्हणून मिलचे हे विचार ठिक आहेत, परंतु प्रत्येक गोष्टीतील सत्य तर्क व वादविवादाच्या आधारावर शोधून काढणे, प्रत्यक्ष व्यवहारात कठीण आहे. तसेच सत्य शोधण्यासाठी प्रत्येक गोष्टीवर तर्कवाद घातल्याने समाजात संघर्षमय अराजक स्थिती निर्माण होईल आणि ते समाजास हितकारक ठरणार नाही. अशा प्रकारे व्यावहारिक दृष्टिकोनातून मिलचे विचार वास्तवतेत उतरू शकत नाहीत.

९) कायदे व्यक्तिस्वातंत्र्याला मारक नव्हे तर साहाय्यक :

राज्याच्या कायद्यामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्याचा संकोच होतो, हे मिलचे म्हणणे बरोबर वाटत नाही. कारण कायद्याचा उद्देशच मुळात व्यक्तीला स्वातंत्र्याचा यायोग्य उपयोग घेण्याची परिस्थिती निर्माण करणे हा असतो. कायदे व्यक्ती-स्वातंत्र्याला सहाय्यक आहेत, विरोधी नाहीत. उदा. दारुबंदी कायदा, हुंडा प्रतिबंध कायदा व्यक्तीसाठी, समाजाच्या हितासाठी आवश्यक आहे. व्यक्तीगत स्वातंत्र्याच्या आधारावर व्यक्तीला त्यापासून दूर ठेवणे म्हणजे व्यक्तीचे अहित करणे नव्हे. उलट व्यक्तीगत आणि सामाजिक हित साध्य करणे हा कायद्याचा उद्देश असतो. जे कायदे व्यक्ती व समाजहिताच्या विरोधी असतात ते आपोआप नष्ट होतात. उपयोगी कायद्याचेच अस्तित्व राहते. उलट जेवढे कायदे जास्त असतील तेवढे व्यक्तिस्वातंत्र्य अधिक सुरक्षित राहते. स्वातंत्र्यावर कायद्याची बंधने लावली तर लोक स्वातंत्र्याचा विचारपूर्वक उपयोग करतील. पण तिच बंधने थोडी शिथील केली तर लोक पहिले इतका विचार करणार नाहीत. म्हणजे त्यांच्या विचारांची खोली कमी होईल. पण समाजा अनिर्बंध स्वातंत्र्य दिले तर लोक त्याचा विचार न करता दुरुपयोग करतील. त्यामुळे दुसऱ्यांचे स्वातंत्र्य धोक्यात येईल. त्यासाठी अनिर्बंध व्यक्तीस्वातंत्र्यावर कायद्याचे उचित नियंत्रण हवे. त्यामुळे व्यक्तीस्वातंत्र्याचा संकोच होत नाही. थोडक्यात, कायदे व्यक्तिस्वातंत्र्याचा संकोच होत नाही. थोडक्यात,

कायदे व्यक्तिस्वातंत्र्याविरोधी नसून पूरक व साहाय्यक असतात.

१०) मिलची स्वातंत्र्याची कल्पना संकुचित व अप्रजातांत्रिक :

जे. एस. मिल. व्यक्ति स्वातंत्र्याचा प्रभावी पुरस्कर्ता आहे. तो व्यक्ती आणि समाजाच्या विकासाचे स्वातंत्र्य हे आवश्यक तत्त्व मानते. परंतु तो लहान मुलांना अपंग माणसांना, मतिमंदांना, सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या मागास व असंस्कारित, दारिद्र्यग्रस्त लोकांना आणि अविकसित देशातील लोकांना स्वातंत्र्य नाकारतो. उपयुक्ततावादी व व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी मिळणे समाजातील व्यक्तींचे सुसंस्कृत-अशिक्षित अशी वर्गवारी करतो आणि असंस्कृत व अज्ञानी (कष्टकरी) सामान्यांना आणि अविकसित देशातील लोकांना स्वातंत्र्यापासून वंचित ठेवतो. हे आश्चर्यकारक वाटते. तो केवळ सुशिक्षित व सुसंस्कृत लोकांना स्वातंत्र्य देता आणि असंस्कृत व अशिक्षित व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याकडे, अधिकारांकडे दुर्लक्ष करतो. ही मिलच्या विचारांतील विसंगती आहे. या अर्थाने मिलचे विचार संकुचित, समताविरोधात अप्रजातांत्रिक आहेत.

समारोप :

अशाप्रकारे जे. एस. मिलच्या स्वातंत्र्याची संकल्पना दोषमुक्त नाही हे खरे आहे. त्यात काही त्रुटी,, उणीवा असल्याने त्याच्या स्वातंत्र्यासंबंधी विचारावर वरीलप्रमाणे टीका होत असली, अपेक्ष घेतली जात असले तरी त्याच्या विचारांचे महत्त्व कमी होत नाही. मिलच्या विचाराने स्वातंत्र्य आणि व्यक्तीवादाच्या विकासात मोलाचे योगदान दिले आहे. लोकशाही व्यवस्थेत बहुमत निरंकुश होऊ शकते, हे त्याचे मत अत्यंत महत्त्वाचे आहे. आज त्याचा प्रत्यय अनेक लोकशाही देशातील लोकांना येताना दिसत आहे. स्वातंत्र्याला मिलने ऐहिक आणि आध्यात्मिक अर्थप्राप्त करून दिला. स्वातंत्र्यामुळे संतुलित समाजाची निर्मिती होऊ शकते, हे त्याचे विचार सार्वत्रिक स्वरूपाचे आहेत. एखाद्या व्यक्तीचे मत दडपणे म्हणजे सत्य दडपण्यासारखे आहे. चर्चा, वादविवाद करण्याच्या स्वातंत्र्यातून सत्याचा शोध घेतलजाऊ शकतो. स्वातंत्र्यामुळे व्यक्ती आणि समाजाचा विकास होतो. यासाठी स्वातंत्र्याच्या अधिकारात शासन आणि समाजाचा हस्तक्षेप होऊ नये, हे त्याचे विचार अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. मिलने केवळ व्यक्तिस्वातंत्र्याचा विचार पुरुषांसाठीच केला नसून स्त्री-स्वातंत्र्याचा देखील त्याने पुरस्कार केला आहे. स्त्रीयांच्या सामाजिक वैधानिक गुलामगिरीच्या विरुद्ध ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये आवाज उठविणारा मिल हा पहिला विचारवंत व संसद सदस्य होता. समाज आणि राज्याच्या समृद्धीसाठी पुरुषांप्रमाणे स्त्रीयांनादेखील स्वातंत्र्य देण्याचे मिलने समर्थन केले आहे. याशिवाय आज अनेक देशांच्या राज्यघटनेत स्वातंत्र्याचा जो समावेश करण्यात आला त्याचे श्रेय मिलला द्यावयास पाहिजे. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात युरोपात जी उदारमतवादी चळवळ झाली तिच्यावर मिलच्या विचारांचा फार मोठा प्रभाव पडला होता. त्याचप्रमाणे त्याचे विचार २० व्या व आज २१ व्या शतकातील पुरोगामी चळवळीला स्फूर्तिदायक व पोषक ठरलेले आहेत, ठरत आहेत. थोडक्यात, मिलचे स्वातंत्र्यासंबंधीचे विचार राज्यशास्त्राला मिळालेली मौलिक देणगी आहे. ते विचार समाज आणि राज्यासाठी मार्गदर्शक स्वरूपाचे आहेत, हे नाकारता येणार नाही.

१.२.९ मिलचे प्रातिनिधिक शासनपद्धती संबंधीचे विचार :

जॉन स्टुअर्ट मिल प्रातिनिधिक लोकशाही शासनपद्धतीचा पुरस्कर्ता होता. त्याने प्रातिनिधिक लोकशाही शासन व्यवस्थेला इतर शासनप्रणालीच्या तुलनेत श्रेष्ठ मानले. तत्कालीन इंग्लंडमध्ये प्रचलित असलेल्या प्रातिनिधिक शासनपद्धतीमध्ये अनेक उणिवा, दोष होते. ते पाहून त्यात त्याने सुधारणा सुचविल्या. 'On Representative Government' या ग्रंथात त्याने प्रातिनिधिक शासनपद्धती मधील दोष, उणीवा व उपाय यांची सविस्तर चर्चा केली आहे.

मिल प्रथम आदर्श व सर्वोत्कृष्ट शासन कशास म्हणावे त्याचे त्याचे काही निकष सांगतो. १) ज्या शासन व्यवस्थेच्या नियंत्रणात नागरिक राहतात त्या शासन व्यवस्थेत त्यांना सहभागी होता आले पाहिजे, २) त्यांना शासनव्यवस्थेत सहभागित्व मिळविण्यासाठी योग्य साधने व सोईसुविधा उपलब्ध असाव्यात, ३) नागरिकांचा शासन व्यवस्थेत बहुमत प्राप्तीसाठी सहभाग नसाव तर अल्पमतांच्या हितसंबंधाचे संरक्षण करण्याची भावना त्यात असावी. ४) ज्या शासनात नागरिकांचे सहभागित्व हे प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे असू शकेल. मात्र वाढती लोकसंख्या व विस्तृत भूप्रदेश लक्षात घेऊन मिलने प्रातिनिधिक लोकशाही शासनपद्धतीचे (नागरिकांचा अप्रत्यक्ष सहभाग) समर्थन केले. ५) मिल आदर्श व उत्कृष्ट शासन त्या शासनव्यवस्थेला मानतो ज्या व्यवस्थेत शासनावर नियंत्रण ठेवणारी सार्वभौम सत्ता अंतिमतः जनतेच्या हाती असते. ६) ज्या शासन व्यवस्थेत व्यक्तीच्या बौद्धिक ज्ञानाला आणि सद्गुणांची अभिवृद्धी करण्यास पोषक वातावरण व वाव मिळेल, अशी शासन व्यवस्था आदर्श, ७) ज्या शासन व्यवस्थेत बुद्धिमान, कुशल व प्रजाहित राज्यकर्ते आणि कार्यक्षम, पारदर्शक व लोकाभिमुख शासन व प्रशासन व्यवस्था असते ती आदर्श. एकंदरीत मिल म्हणतो, शासनाचे यशापयश शासन चालवणाऱ्यांवर अवलंबून असते. यासाठी ज्या शासनात संपूर्ण सत्ता चालविण्याची संधी प्राप्त होते. तो शासनाचा प्रकार सर्वोत्तम आहे. परंतु प्रत्येक व्यक्ती राज्यकारभारात सहभाग घेऊ शकत नाही, म्हणून प्रातिनिधिक शासनाचा प्रकार सर्वोत्कृष्ट आहे, असे मिल म्हणतो. वरीलप्रमाणे मिलने आदर्श व सर्वोत्कृष्ट शासनपद्धतीचे निष्कर्ष सांगितले आहे.

असे असले तरी मिलला प्रातिनिधिक लोकशाही शासनपद्धतीमधील उणिवांची, दोषांची पूर्णपणे जाणीव होती. मिल म्हणतो, प्रातिनिधिक लोकशाहीतील बहुमताची हुकूमशाही ही निरंकुश तंत्राच्या हुकूमशाहीपेक्षा अधिक वाईट असते. प्रातिनिधिक लोकशाहीत बहुमताच्या हाती शासनाची सूत्रे असतात. त्यामुळे बहुमताची हुकूमशाही निर्माण होणे स्वाभाविक आहे. या शासनात कायदेदेखील विशिष्ट वर्गाचे हितसंबंध नजरेसमोर ठेवून तयार करण्यात येतात. मिलने त्याच्या 'On Representative Government' ग्रंथात प्रातिनिधिक लोकशाही शासन पद्धतीचे दोषासंबंधी चर्चा केली आहे. मिलच्या मते, जनतेच्या हितांशी ज्यांचे हितसंबंध जुळत नाहीत, अशा लोकांच्या हाती सत्तासूत्रे जाण्याचा दोष प्रातिनिधिक लोकशाहीत निर्माण होतो. त्याचप्रमाणे बहुमताला अवाजवी महत्त्व प्राप्त होते. अल्पसंख्याकांचे हितसंबंध दुर्लक्षित राहतात, ते उडले जातात. जसे मिलने प्रातिनिधिक लोकशाही शासनपद्धतीचे दोष दाखविले तसेच ते दूर करण्याचे उपाय सुचवून प्रातिनिधिक शासनपद्धतीचे समर्थन देखील करतो.

जे. एस. मिलने जरी प्रातिनिधिक लोकशाही शासन पद्धतीला श्रेष्ठ मानून समर्थन केले असले तरी ती शासनपद्धती केवळ सुशिक्षित व सुसंस्कृत व्यक्तींसाठीच योग्य असल्याचे तो सांगतो. अशिक्षित व अज्ञानी समाजात ती शासनपद्धती उपयुक्त ठरणार नाही, असे तो म्हणतो. पुढे तो असे सांगतो की, सर्व शासन पद्धतीची निर्मितती व्यक्तींकडूनच होत असते. त्यामुळे शासनाचे यश त्या व्यक्तीची योग्यता व कर्तृत्व यावर अवलंबून असते. समाजाच्या भिन्नतेमुळे वेगवेगळ्या देशांत वेगवेगळी शासनप्रणाली उपयुक्त ठरू शकते. तरीही शासनाचा उद्देश बौद्धिक विकास व गुणांची अभिवृद्धी असल्यासच जनता आपला विकास साध्य करू शकेल. त्यासाठी प्रातिनिधिक शासनपद्धती योग्य ठरते, असे मिल म्हणतो. त्याच्या मते, वाईट निरंकुश शासन हे लोककल्याणकारी निरंकुश शासनापेक्षा अधिक चांगले असते. कारण या शासनात जनतेप्रती जबाबदारीची जाणीव असते व जनतेतील विवेकशीलता शासनाला विरोध करून नियंत्रित करू शकते. प्रातिनिधिक शासन पद्धतीत अधिकांश लोकांना मतदानात भाग घेता येतो. स्थानिक शासनसंस्थेत सहभागित्व मिळवून लोकांना बौद्धिक विकास साधणे शक्य होते. मिलच्या मते, परंतु प्रातिनिधिक शासनपद्धतीत काही उणीवा, दोष निमाण होतात. मिल त्यासंबंधी लोकशाहीच्या नावे चालणारी बहुमताची हुकूमशाही ही हुकूमशाही पेक्षाही घातक असते, असे स्पष्ट करतो आणि प्रातिनिधिक शासन पद्धतीतील उणीवा, दोष दूर करून आवश्यक असणाऱ्या काही सुधारणा, उपाय सुचवितो. या उपयात - १) अल्पसंख्याकांना प्रतिनिधित्व, २) प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व, ३) मतदारांसाठी शैक्षणिक व सांपत्तिक पात्रता, ४) स्त्रीयांना मतदानाचा अधिकार, ५) सुशिक्षितांना अनेक मते देण्याचा अधिकार, ६) विधिमंडळ प्रतिनिधित्वासाठी योग्यता (पात्रता), ७) विधिमंडळ प्रतिनिधिंना मानधन नसावे, ८) खुली मतदानपद्धती, ९) द्विगृही कायदेमंडळ पद्धती, १०) सभागृह समिती पद्धत, ११) विधिमंडळ (संसद) कायासंबंधी विचार, १२) प्रशासनाची कार्ये संसदेने करू नयेत, १३) सक्तीच्या शिक्षणाचे समर्थन इत्यादींचा समावेश होतो.

१) अल्पसंख्याकांना प्रतिनिधित्व :

प्रातिनिधिक लोकशाही शासनपद्धतीत असलेल्या सामान्य मतदान पद्धतीतून अल्पसंख्याकांना योग्य प्रतिनिधित्व मिळत नाही याची मिलला जाणीव होती. त्याच्या मते, शासन कारभार निर्वाचित प्रतिनिधिद्वारेच व्हायला पाहिजे, यासाठी त्याने निर्वाचन पद्धतीला महत्वाचे स्थान दिले. प्रातिनिधिक शासनपद्धतीमध्ये बहुमत पद्धतीमुळे अनेक दोष निर्माण झाले होते. हे इंग्लंडमधील प्रातिनिधिक शासनपद्धतीमुळे मिलच्या निदर्शनास आले होते. या शासन पद्धतीत प्रादेशिक एक प्रतिनिधी मतदारसंघ पद्धतीचा स्वीकार केला जातो. या मतदारसंघात मतदाराला एक मत व एकच प्रतिनिधी निवडून देण्याचा अधिकार असतो. ज्या उमेदवाराला त्या मतदारसंघातील इतर उमेदवारांपेक्षा अधिक मते मिळतात तो निवडून येतो. परंतु ज्या उमेदवाराला कमी मते मिळतात त्याला मतदान करणाऱ्या लोकांना म्हणजेच त्यांच्या प्रतिनिधींना कायदेमंडळात (संसद) प्रतिनिधित्व प्राप्त होत नाही, असे प्रकार अनेक मतदारसंघात वारंवार घडतात. म्हणून संसदेत प्रतिनिधित्व न मिळणाऱ्या अल्पसंख्याक लोकांचे प्रतिनिधित्व प्राप्त होत नाही. असे प्रकार अनेक मतदारसंघात वारंवार घडतात. म्हणून संसदेत प्रतिनिधित्व न मिळणाऱ्या अल्पसंख्याक लोकांचे प्रतिनिधित्व करणारी प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाची नवीन पद्धती मिल सुचवितो.

२) प्रमाणशीर प्रतिनिधीत्वाची पद्धत (Proportional Representaation) :

प्रातिनिधिक लोकशाही शासनपद्धतीच्या सामान्य मतदान पद्धतीतून, ज्यांना विधिमंडळात (संसदेत) प्रतिनिधित्व प्राप्त होत नाही, अशा अल्पसंख्याकांना प्रतिनिधित्व मिळण्यासाठी मिलने प्रमाणशीर प्रतिनिधीत्वाची पद्धती सांगितली आहे. प्रातिनिधिक लोकशाहीच्या सामान्य प्रतिनिधीत्वाची पद्धती सांगितली आहे. प्रातिनिधिक लोकशाहीच्या सामान्य अधिक जागा मिळून त्यांचे बहुमत वाढते व विरोधी पक्षात मते विभागली गेल्यामुळे त्यांना संसदेत प्रतिनिधित्व मिळत नाही. त्याचप्रमाणे समाजातील अल्पसंख्याकांची मते अनेक मतदारसंघात व उमेदवारास विभागली गेल्यामुळे त्यांना संसदेत प्रतिनिधित्व मिळत नाही. प्रतिनिधित्व नसल्यामुळे बहुसंख्याकांकडून त्यांच्या हितसंबंधाकडे सदैव दुर्लक्ष केले जाते. एकप्रकारे बहुसंख्याकांची अल्पसंख्याकांवर हुकूमशाही निर्माण होते. लोकशाहीत देखील बहुसंख्याकांची हुकूमत असते व ती हुकूमशाहीपेक्षा अधिक घातक असते, असे प्रथमच मिलने स्पष्ट केले. मिलचे यासंबंधी असे मत आहे की, खऱ्या लोकशाहीत समाजातील सर्वांना समान प्रतिनिधित्व मिळायला पाहिजे. मात्र वर्तमान प्रातिनिधिक लोकशाही शासनात समाजातील सर्वांचे प्रतिनिधित्व होताना दिसत नाही. प्रातिनिधिक लोकशाही म्हणजे बहुमत प्राप्त पक्षांनी चालविलेले शासन हीच स्थिती सर्वत्र दिसते. या पद्धतीत बहुमतवाल्यांना विशेषाधिकार प्राप्त होतात. हा दोष बहुमत प्राप्त प्रतिनिधींचा नाही तर त्यांना सत्तेवर आणणाऱ्या सामान्य मतदान पद्धतीचा आहे. त्यात अल्पसंख्याकांना प्रतिनिधित्व प्राप्त होत नाही.

लोकशाहीत सर्वांची समानता प्रस्थापित होणे आवश्यक असते. प्रत्येकाला समान प्रतिनिधित्व प्राप्त होणे आवश्यक आहे. यासाठी जसे बहुसंख्य मतदार बहुसंख्याकांना निवडून देतात. तसेच अल्पसंख्याकांनी देखी अल्पसंख्याकांना निवडून देण्याची सोय असायला पाहिजे. समता लोकशाहीचा पाया आहे. त्यासाठी मिल बहुसंख्याकांबरोबर अल्पसंख्याकांच्या प्रतिनिधीत्वासाठी प्रमाणशीर प्रतिनिधीत्वाची पद्धती स्वीकारली पाहिजे, असे सुचवितो. मिलपूर्वी ही पद्धत लंडनच्या थॉमस हेअर याने शोधून काढली होती. लोकशाहीत सर्व लोकांना संख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व देण्याची ही महत्त्वाची पद्धती असल्याचे त्याचे मत होते. अल्पसंख्याकांच्या दृष्टिने ही पद्धती अधिक उपयुक्त ठरते. कारण मतांच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व प्राप्त होत असते. या पद्धतीत प्रमाण संख्येएवढीच मते पडणे आवश्यक असल्यामुळे अधिक मते पडण्याची गरज नसते. त्यामुळे अल्पसंख्याकांचे प्रतिनिधी निवडून येतात. ज्या उमेदवारांला आवश्यक संख्येइतकी मते आणि आणि पसंती मिळते त्या उमेदवारांची निवड होते.

३) मतदारांसाठी शैक्षणिक व सांपत्तिक पात्रतेची अट :

प्रातिनिधिक शासनपद्धतीमधील दोष दूर करण्यासाठी मिल मतदारांची पात्रता काय असावी, याचा विचार करतो. प्रातिनिधिक लोकशाही शासन व्यवस्थेत बहुसंख्याक लोकांचे शासन असते. त्यामुळे अशिक्षित व अज्ञानी लोकप्रतिनी निवडून येण्याची शक्यता अधिक असते. प्रातिनिधिक लोकशाहीला सर्वात मोठा धोका अशा अशिक्षित व अज्ञानी लोकांपासून असतो. सर्वांना समान मतदानाचा अधिकार दिला तर अयोग्य व्यक्ती स्वार्थासाठी सार्वजनिक हिताचा बळी देतात. त्यामुळे मिल म्हणतो, लोकशाहीच्या उज्ज्वल भवितव्यासाठी मतदारांवरच काही पात्रतेच्या अटी टाकल्या पाहिजेत. सर्वांना मतदानाचा समान अधिकार देऊ नये, असे त्याचे

मत होते. मतदारांसाठी किमान शैक्षणिक पात्रता असावी. ज्यांना लिहिता-वाचता येते, प्राथमिक अंकगणित करता येते त्यांनाच मत देण्याचा अधिकार असावा. निरक्षरांना मतदानाचा अधिकार देऊ नये. अशिक्षितांना मतदानाचा अधिकार देणे प्रतिनिधिक लोकशाहीसाठी हानिकारक असते. यासाठी सार्वत्रिक आवश्यक सक्तीच्या शिक्षणाची सोय केली पाहिजे. मतदारांनाच्या अधिकारासाठी शिक्षणाची अट लावणारा मिल हा पहिलाच विचारवंत होता. शिक्षणाशिवाय प्रौढ (वयस्क) मताधिकाराचा तो विरोध करतो. त्याने लोकशाहीचे धोके लक्षात घेऊन वरील उपाय सुचविले आहेत.

शैक्षणिक पात्रतेप्रमाणेच मिल मतदारांसाठी संपत्तिक पात्रतेची अटही आवश्यक मागतो. त्याच्या मते, संपत्तीधारक जबाबदारीच्या जाणिवेने वागत असतात. ते मतदानाच्या अधिकाराचा जबाबदारीने उपयोग करतात. जे लोक शासनाचा कर भरतात त्यांनाच मतदानाचा अधिकार देणे योग्य असल्याचे त्याचे मत आहे. त्याशिवाय खर्च व बचत यांचा ताळेबंद लागणार नाही. तो म्हणतो की, ज्या व्यक्ती कोणत्याही प्रकारचा कर भरीत नाहीत त्यांना मतदानाचा अधिकार देऊ नये. कर भरणारी व्यक्ती राष्ट्रीय संपत्तीचा योग्य विनियोग करू शकते. निर्धन व्यक्तीला मतदानाचा अधिकार देण्याच्या तो विरुद्ध होता. कारण निर्धन व्यक्ती बेजबाबदारपणे मतदानाचा उपयोग करतात. याची मिलला भिती वाटते. म्हणून तो मतदानाच्या अधिकारासाठी संपत्तीची अट आवश्यक मानतो.

४) स्त्रीयांना मतदानाचा अधिकार द्यावा :

मिल स्त्रीयांना मतदानाचा अधिकार देण्याचे समर्थन करतो. त्याचा स्त्रीयांविषयीचा दृष्टिकोन उदार होता. पत्नी श्रीमती हे रिएट टेलर यांच्या सहवासाचा तो प्रभाव असू शकेल. स्त्रियांना मताधिकारासह इतर राजकीय अधिकार मिळाले पाहिजेत. याचे त्याने संसदेत व संसदेबाहेर राजकीय अधिकार मिळाले पाहिजेत. त्याचे त्याने संसदेत व संसदेबाहेर समर्थन केले. केवळ स्त्री म्हणून तिला अधिकार नाकारणे मिलला मान्य नव्हते. स्त्री-पुरुषांत बौद्धिक स्वरूपाचे भेद नाहीत. त्यांना समान दर्जा मिळाला पाहिजे. स्त्रीला संधी मिळाली तर ती पुरुषांच्या बरोबरीची योग्यता सिद्ध करू शकेल. स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार नाकारल्यामुळे अर्धी लोकसंख्या राजकीय अधिकारांपासून वंचित ठेवणे होईल. त्यामुळे समाजाचा विकास होणार नाही. खऱ्या लोकशाहीत हा अन्याय दूर झाला पाहिजे. म्हणून लोकशाहीच्या यशासाठी स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने मतदानाचा अधिकारासह इतर राजकीय, सामाजिक व आर्थिक अधिकार मिळाले पाहिजेत. अशी मिलची ठाम भूमिका होती. आज जगातील सर्वच लोकशाहीदेशात स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीने मतदानाचा अधिकार देण्यात आला आहे. स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीने मतदानाचा अधिकार देण्यात आला आहे.

५) सुशिक्षितांना एकापेक्षा अधिक मते देण्याचा अधिकार असावा :

मिलच्या मते, लोकशाहीचा आणखी एक दोष म्हणजे सर्वजण समान मानले जातात. व्यक्तीची योग्यता, बुद्धिमत्ता आणि शिक्षण यांना येथे काळीच महत्त्व नसते. मूर्ख, विकृत, अज्ञानी व निरक्षर यांना दिलेल्या मताधिकाराची किंमत सारखी असते. अशिक्षित व सुशिक्षितांना समान मते देण्याचा अधिकार असल्यामुळे सुशिक्षितांचे प्रतिष्ठी निवडून येऊ शकत नाहीत. कारण अशिक्षितांचे प्रमाण सुशिक्षितांपेक्षा नेहमी जास्त असते. अशिक्षित आणि सुशिक्षितांच्या मतांचे मूल्य समान राहू शकत नाही. सुशिक्षितांच्या मतांची किंमत निश्चितच

जास्त असायला हवी. यावर मिलने असा उपाय सुचविला आहे की, व्यक्ती जेवढी जास्त सुशिक्षित असेल तेवढी जास्त (अनेकाबद्दल) मते देण्याचा त्याला अधिकार असावा. अनेक (बहुत) मतदान पद्धतीचे समर्थन करण्यामागे मिलचा उद्देश शासनावर अशिक्षित आणि अज्ञानी लोकांचे प्राबल्य असू नये, हा आहे. हा एक राजकीय प्रगतीचा मार्ग म्हणून त्याने समर्थन केले आहे. सर्वांना सारखे मानल्यास संख्येला महत्त्व प्राप्त होते. गुणाला नाही. त्याने अज्ञानी व विद्वानात फरक केला. यासाठी बुद्धिमान व्यक्तीला एकापेक्षा अधिक मते देण्याचा अधिकार असावा, असे मिलचे मत आहे. सुशिक्षितांना पाचपर्यंत मते देण्याची त्याने शिफारस केली आहे. या पद्धतीमुळे अशिक्षितांमुळे निर्माण होणारे प्रातिनिधिक लोकशाही पद्धतीतील दोष दूर करता येतील. तसेच मिल म्हणतो श्रीमंत व्यक्तींना शासनात थोडे अधिक महत्त्व देण्यात यावे. थोडक्यात, गुणवत्ता व संपत्तीला अधिक महत्त्व दिल्यामुळे चांगले शासन निर्माण होण्यास मदत होईल, असे मिलला वाटते.

६) लोकप्रतिनिधित्वासाठी योग्यतेच्या (पात्रतेच्या) अटी :

जे. एस. मिल ज्याप्रमाणे मतदारांसाठी काही योग्यता, पात्रता सांगतो तशाच तो लोकप्रतिनिधित्वासाठी देखील सांगतो. त्याच्या मते, मतदारांप्रमाणेच प्रतिनिधी सुशिक्षित, बुद्धिमान, चारित्र्यसंपन्न, कार्यक्षम व व्यापक दृष्टिकोन असणारा असायलाच पाहिजे. जनतेने प्रतिनिधित्व दिल्यानंतर तो जनतेला मार्गदर्शन करणारा असावा. लोकप्रतिनिधी राजकीय पक्षांच्या नियंत्रणापासून व भांडवलदार प्रवृत्तीच्या प्रभावापासून मुक्त असण्यासाठी निवडणुकांचा खर्च राज्याने करावा. या सुचनेमागचा हेतू निवडणुकीतील गैरप्रकार टाळले जातील आणि सुशिक्षित, बुद्धिमान व चारित्र्यसंपन्न प्रतिनिधी निवडून येतील हा आहे. मिलने संसदेत निवडून गेल्यावर असे बंधन पाळणे नाकारून सारासार विवेकाने कार्य केले. आज अनेक देशात लोकप्रतिनिधी होण्यासाठी शिक्षण, चारित्र्यसंपन्नता आदि पात्रतेच्या अटी लावलेल्या दिसतात. आज भारतातील अनेक घटक राज्यांत पंचायतराज संस्थांनी लोकप्रतिनिधित्वासाठी शिक्षणाची पात्रता (अट) लावली आहे. उदा. महाराष्ट्र, गुजरात.

७) उघड किंवा खुल्या मतदान पद्धतीचे समर्थन :

जे. एस. मिल. समकालीन विचारवतांपैकी जेरे मी बेथॅम आणि मिलचे वडील जेम्स मिल यांनी खुली मतदान पद्धती चुकीची व फसवी असून उमेदवारांचे मूल्यमापन करण्यास अपूर्ण वाटते, असे म्हटले व तिला नाकारले आणि गुप्तमतदान पद्धतीचे समर्थन केले.

जे. एस. मिल लोकशाहीत मतदानाला नैतिक व पवित्र कर्तव्य मानतो. त्यामुळे तो गोपनीयता अनावश्यक ठरते, असे म्हणतो. अशा परिस्थितीत आपण कोणाला मत देतो, हे लोकांना कळले पाहिजे. यासाठी उघड किंवा खुली मतदान पद्धती असावी. खुल्या मतदानामुळे मतदारांची जबाबदारी वाढते. ते स्वार्थापेक्षा सार्वजनिक हिताचा विचार करून आणि उमेदवारांची योग्यता बघून मतदान करतील. या पद्धतीमुळे भ्रष्टाचार होण्याची शक्यता कमी असते. आपण मत कोणाला देतो, हे सर्वांना कळते. याउलट गुप्तमतदान पद्धतीत भ्रष्टाचार, लाचलुचपत, जाती-धर्माचा प्रभाव व धमकीची शक्यता असते. म्हणून मिलने गुप्त मतदान पद्धतीला विरोध केला व उघड किंवा खुल्या मतदान पद्धतीचे समर्थन केले. मिलने गुप्तमतदान पद्धतीला विरोध केला असला तरी आज गुप्तमतदान पद्धती सर्वोत्कृष्ट मानून जगातील बहुतांश देशांनी तिचा स्वीकार केला आहे.

८) प्रतिनिधींना मानधन नसावे :

जे. एस. मिलच्या मते, संसदेचे कार्य जास्तीत जास्त चांगले व्हावयाचे असेल आणि संसदेची कार्यक्षमता वाढवायची असेल तर संसद सदस्यांना पगार, भत्ते किंवा कोणत्याही प्रकारचे मानधन सरकारी तिजोरीतून देण्यात येऊ नये. त्यामुळे राजकारण हा एक धंदा (व्यवसाय) होणार नाही. निवडून येणारे प्रतिनिधी जनसेवेच्या उद्देशानेच येतील. पैसा कमावणे हा त्यांचा धंदा राहणार नाही. मानधनाविना प्रतिनिधी सेवाभावी वृत्तीने काम करतील. मानधन दिले तत्तर सेवाभावी वृत्ती कमी होईल, असे मिलला वाटते. थोडक्यात, राजकारण व्यवसाय होऊ नये आणि सेवाभावाने कार्य व्हावे, यासाठी संसद सदस्यांना मानधन असू नये, असे त्यांचे मत होते.

९) द्विगृहीत कायदेमंडळ पद्धतीचे समर्थन :

जे. एस. मिलच्या काळात जेरे मी बॅथॅम सारख्या विचारवंताने एकगृहीत कायदेमंडळ असावे आणि हाऊस ऑफ लॉर्डस हे वरिष्ठ सभागृह नसावे, अशी भूमिका घेतली होती.

जे. एस. मिल एकगृहीत विधिमंडळापेक्षा द्विगृहीत विधिमंडळ योग्य मानून त्याचे समर्थन केले. ब्रिटिश संसदेच्या हाऊस ऑफ लॉर्डस या वरिष्ठ सभागृहाची उपयुक्तता स्पष्ट केली. कायदेमंडळाची दोन सभागृहे असल्यामुळे कामाची विभागणी होते. एका सभागृहावरील कामाचा ताण कमी होतो. तसेच एका सभागृहाने मंजूर केलेल्या कायद्यातील दोष दुसरे सभागृह काढून टाकते. म्हणून द्विगृहीत कायदेमंडळ असावे. कायदेमंडळाच्या द्विगृहीत रचनेमुळे कोणतेही एक सभागृह बहुमताच्या बळावर बेजबाबदार होणार नाही आणि त्याच्या निरंकुशतेवर आळा बसेल. याविषयी अधिक स्पष्टीकरण करताना मिल म्हणतो की, हाऊस ऑफ कॉमन्स म्हणजे प्रतिनिधी सभागृहाकडे (कॅबिनेट) कायदेविषयक सर्वाधिकार असावेत. हाऊस ऑफ लॉर्डस (वरिष्ठ) या द्वितीय सभागृहाकडे कायद्याचा आराखडा तयार करण्याचे अधिकार असावेत. कारण हाऊस ऑफ लॉर्डसचे सभासद आपापल्या क्षेत्रात अनुभवी, तज्ज्ञ असतात. त्यांच्या ज्ञानाचा उपयोग चांगले कायदे निर्मितीसाठी होऊ शकतो. अशा प्रकारे विधिमंडळाची दोन सभागृहे असल्याने कोणतेही एक सभागृह बहुमताच्या आधारे बेजबाबदार व हुकुमशाही वृत्तीचे बनू शकत नाही. त्यामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्य सुरक्षित राहते व समाजहिताला बाधा पोहोचत नाही.

१०) सभागृह समिती पद्धत (कायदेविषयक समितीची निर्मिती) :

मिलने संसदेच्या कामकाजात सुधारणा करण्यासंदर्भात अनेक उपयुक्त सूचना केल्या आहेत. मिलला सभागृहात अनेकदा अशिक्षित प्रतिनिधी निवडून येत असतात, हे माहित होते. प्रशासन व कायदा यासंबंधी पूर्ण ज्ञान नसलेल्या व्यक्ती विधिमंडळाच्या मोठ्या प्रमाणात सदस्य असू शकतात. त्या प्रतिनिधींना कायदा, त्याचे महत्त्व, कायदा मंजूर होण्याची प्रक्रिया यांची विशेष माहिती नसते. अशा परिस्थितीत संपूर्ण सभागृहात विधायक चर्चा होणार नाही. तेव्हा त्यांच्याकडे कायदानिर्मितीचे कार्य सोपविणे योग्य होणार नाही. परंतु विधिमंडळ सदस्यांत काही प्रतिनिधी अनुभवी, तज्ज्ञ व अर्हता असणारे असतात. म्हणून संपूर्ण सभागृहाने कायदानिर्मितीच्या प्रक्रियेत न पडता, कायद्यांचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी सभागृहातील तज्ज्ञांची समिती निर्माण करून

११) विधिमंडळाच्या कार्यासंबंधी विचार (संसदेच्या कार्यासंबंधी विचार) :

१२) प्रशासनाची कार्ये संसदेनी करू नयेत :

अ) प्रशासनाची जबाबदारी नोकरीशाहीकडे देणे : मिलच्या मते, प्रशासनाचे कार्य नोकरशाहीकडे सोपवावे. यासाठी कायम सनदी नोकरवर्गाची निवड काळजीपूर्वक करण्यात यावी. प्रशासनाची गुणवत्ता व कार्यक्षमता योग्य व्यक्तीच्या निवडीवरच अवलंबून असते. प्रशासनाच्या कार्यक्षमतेवरच सरकारचे यश अवलंबून असते. हे कार्य चांगले होण्यासाठी संसदेच्या नियंत्रणाची आवश्यकता आहे. मिलने नियंत्रणाचे काही मार्ग सांगितले आहेत.

ब) विविध खात्यावर मंत्र्यांची नियुक्ती : प्रशासकीय कार्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी विविध खात्यावर संसदेने मंत्र्यांची नियुक्ती करावी. ते त्या खात्याचे प्रमुख राहतील. सत्तेमुळे निर्माण होणारी नोकरशाहीची अरेरावी नष्ट होईल. त्यामुळे सत्तेचा गैरवापर थांबेल, असे यासंबंधी मिलचे मत आहे.

१३) सक्तीच्या शिक्षणाचे समर्थन :

जॉन स्टुअर्ट मिलचे संपूर्ण राजकीय तत्त्वज्ञान सुधारणात्मक आणि क्रांतिकारी स्वरूपाचे आहे. मिल प्रातिनिधिक लोकशाही शासनपद्धतीच्या यशस्वीतेसाठी सक्तीच्या शिक्षणाचे समर्थन करतो. एवढेच नाहीतर तो सर्वाना शिक्षण देणे हे राज्याचे जबाबदारीचे कार्य आहे, असे सुचवितो. निरोगी व सशक्त लोकशाहीसाठी, लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण व संवर्धनासाठी समाज शिक्षित व जागरूक असला पाहिजे. हे आज कुणीही नाकारत नाही. आज जगातील बहुतांश देशांमध्ये शिक्षण महत्त्वाचे मानून शंभर टक्के साक्षरतेच्या मोहिमा आखण्यात आल्या आहेत, येत आहेत. उदा. २००१ पासून भारत सरकारने 'सर्व शिक्षा अभियान' अंतर्गत ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुला-मुलींना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देण्याची योजना सुरू केली आहे.

वरीलप्रमाणे जे. एस. मिलने प्रातिनिधिक शासनप्रणातील उणिवांचा सखोल अभ्यास करून त्या दूर करण्याचे उपाय सुचविले आहेत.

मिलच्या प्रातिनिधिक शासनासंबंधी विचारांचे टीकात्मक परिक्षण :

जे. एस. मिलच्या प्रातिनिधिक शासनासंबंधी विचारांवर पुढील आधारावर टीका केली जाते.

१) प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व पद्धत निरर्थक :

मिल प्रातिनिधिक लोकशाहीतील अल्पसंख्याकांवर होणारा अन्याय दूर करण्यासाठी प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाची पद्धती सुचवितो. परंतु या पद्धतीमुळे अनेक अडचणी निर्माण होतील. यापद्धतीत एकल संक्रमणीय (क्रमदेय एकमतदान किंवा पसंतीक्रम) मतदान पद्धती वापरली जाते. ही मतदान पद्धती अधिक गुंतागुंतीची असल्याने ती सामान्य मतदाराला समजणे कठिण आहे. मतदान करतेवेळी पसंतीक्रम कसा लावावा, हे अनेक अशिक्षितांना समजणार नाही. परिणामी, गोंधळ उडेल. केवळ सुशिक्षित आणि जागृत मतदारांपुरताच याचा वापर होऊ शकतो. त्यात देखील अनेक मते वाया जाण्याची शक्यता असते. निवडून येण्यासाठी मताचा आवश्यक कोटा म्हणजे आवश्यक मते ठरविणारे सूत्र अनेकांना समजत नाही. प्रमाणशीर मतदानामुळे वाजवीपेक्षा जास्त उमेदवार निवडून येण्याची खात्री झाल्यामुळे अनेक पक्ष उदयास येण्याची शक्यता असते. त्यामुळे स्पष्ट बहुमताअभावी अस्थिर शासन निर्माण होण्याचा धोका असतो. उदा. फ्रान्समध्ये १९४५ ते १९५८ दरम्यान निर्माण झालेली राजकीय अस्थिरता. १९५९ साली फ्रान्समध्ये या पद्धतीचा त्याग करून एकप्रतिनिधी मतदारसंघाची अध्यक्षीय शासनपद्धती स्वीकारली. म्हणून प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाची कल्पना सार्वत्रिक निवडणुकीत निरर्थक ठरू शकते. प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाची पद्धती सदोष असली तरी तिचा काहीप्रमाणात वापर करण्यात येतो. उदा. भारतात राष्ट्रपती-उपराष्ट्रपतीची निवड, राज्यसभा व राज्य विधान परिषद प्रतिनिधींची निवड या मतदान पद्धतीने होते.

२) मतदारांसाठीची शैक्षणिक आणि संपत्तीच्या पात्रतेची अट अव्यवहार्य :

जे. एस. मिल मतदारांसाठी शैक्षणिक आणि संपत्तीच्या पात्रतेची अट लादून बहुसंख्य लोकांना मतदानाच्या अधिकारापासून वंचित ठेवतो. लोकशाहीचा समर्थक असूनही मिलने लोकांना समान अधिकार नाकारणे

आश्चर्यकारक वाटते. लोकांचे शासन होण्याऐवजी मर्यादित मतदानामुळे बुद्धिवंत व संपत्तीधारकांचे शासन होईल. याशिवाय शिक्षण आणि मालमत्तेची अट लावण्याचा प्रयत्न केलातर अविकसित देशातील बहुसंख्य लोकांना मतदानाच्या अधिकारापासून वंचित राहावे लागेल. शिक्षण व संपत्तीच्या अटी लावण्याने मतदार मतदानाचा अधिकार अधिक जबाबदारीने बजावतील हा मिलचा विश्वास निरर्थक आहे. कारण प्रत्यक्षात असे दिसून येते की, सुशिक्षित आणि श्रीमंत, भांडवलदार लोक अशिक्षित व अज्ञानी लोकांपेक्षा मतदानाच्या बाबतीत अधिक उदासीन दिसतात. त्यामुळे मतदारांसाठी पात्रतेच्या अटी लावून मतदानाचे क्षेत्र संकुचित करणे अव्यवहार्य ठरते.

३) बहुमताधिकार सूचना अव्यवहार्य :

मिल मतदारात शिक्षित आणि अशिक्षित असा फरक करतो आणि शिकलेल्या मतदारांना एकापेक्षा अधिक मते देण्याचा अधिकार असावा, असे म्हणतो. पण या पद्धतीमुळे वाईट परिणाम होतील. एकतर शिक्षणाच्या आधारावर एकापेक्षा जास्त मते ठरविणे गुंतागुंतीचे व असमर्थनीय आहे. अनेक वेळेला असा अनुभव येतो की, शिक्षण हीच योग्यतेची एकमेव कसोटी नसते. त्यापेक्षा अनुभव हा अधिक क्षमता दाखवू शकतो. बहुल (अनेक) मतदान समतेच्या तत्त्वाविरोधी होईल. बहुसंख्य लोकांवर अल्पसंख्य सुशिक्षितांचे राज्य होईल. मते मिळविण्यासाठी सौदेबाजी होईल. म्हणून मिलची बहुमताधिकाराची सूचना अव्यवहार्य वाटते.

४) खुले मतदान असमर्थनीय :

मिल गुप्तमतदान पद्धतीचे विरोध करून खुले मतदान पद्धतीने समर्थन करतो. यामागचा त्याचा हेतू शुद्ध आहे. परंतु व्यावहारिक अडचणी अधिक आहेत. खुल्या मतदान पद्धतीमुळे कोणी कोणाला मतदान केले हे कळेल. त्यामुळे समाजात उघड-उघड दोन गट पडतील. त्यातून समाजात हिंसाचार संघर्ष, फुट पडेल इत्यादी गैरप्रकार वाढतील. उघड मतदानामुळे मतदानाची टक्केवारी कमी होईल. खुलेपणाने मतदान करून विरोध व संघर्ष पत्करावा लागेल. यामुळे व्यक्तीच्या जीविताला धोका निर्माण होतो तेव्हा उघड किंवा खुले मतदान करून धोका पत्करण्यास कोण तयार होईल. ज्यांना निवडणुकीत अपयश आले त्यांच्याबद्दल विजेत्यांचा व्यवहार प्रतिशोधात्मक स्वरूपाचा राहण्याची शक्यता असते. गुप्तमतदानातील लोकांचा अनुत्साह बघता खुल्या मतदानाची टक्केवारी किती असेल. खुल्या मतदान पद्धती ऐवजी गुप्त मतदान पद्धतीतील दोष दूर करून लोकांना मतदान पद्धती ऐवजी गुप्त मतदान पद्धतीतील दोष दूर करून लोकांना संरक्षण देण्याची खरी गरज वाटते. थोडक्यात, मिलच्या खुल्या मतदान पद्धतीचे कोणत्याही आधारावर तार्किक समर्थन करता येत नाही. गुप्तमतदान पद्धतीत काही दोष असले तरी आज बहुतांश देशांनी या पद्धतीचा स्वीकार केला आहे. कारण खुल्या मतदान पद्धतीपेक्षा ती अधिक व्यवहार्य वाटते.

५) विधिमंडळ प्रतिनिधींना मानधन न देण्याची सूचना अव्यवहार्य वाटते :

मिल निवडून आलेल्या विधिमंडळ प्रतिनिधींना मानधन किंवा पगार देऊ नये असे म्हणतो. परंतु ही त्याची

सूचना अव्यवहार्य आहे. संसद सदस्यांना वेतन देऊ नये म्हणजे ते सेवाभावी वृत्तीने कार्य करतील असे मत आदर्शाच्या दृष्टिने बरोबर असेल. परंतु व्यवहारात उपयोगी नाही. व्यवसाय करून संसदेचे कार्य जबाबदारीने करण्यास वेळ कोण देणार? वेतन, भत्ते, अन्य सुविधा असतानाही नैतिक बंधन म्हणून कार्य करण्यास फार कमी सदस्य रस दाखवतात. सदस्यच नव्हे तर मंत्रीदेखील अनेक संसदेत उपस्थित नसतात. गणसंख्येअभावी कामकाज थांबवावे लागते. याशिवाय मानधन नसल्याने सदस्य आपल्या पदाचा, अधिकाराचा दुरुपयोग करतील. अनैतिक मार्गाने पैसा मिळविण्याचा प्रयत्न करतील. थोडक्यात, मिलची विधिमंडळ प्रतिनिधिना मानधन न देण्याची सूचना अतार्किक व अव्यवहार्य असल्याने ती समर्थनीय नाही.

६) संसदेच्या अधिकारावर मर्यादा नसाव्यात :

मिल संसदेला खूपच मर्यादित कार्य करण्याचा अधिकार देतो. संसदेचे सार्वभौमत्व मान्य केल्यास तिच्या अधिकारावर फार मर्यादा नसाव्यात. तज्ज्ञ समितीने केलेल्या कायद्यात दुरुस्त्या करण्याचा अधिकार संसदेस असलाच पाहिजे. परंतु मिल त्यात सुधारणा करण्याचे नाकारून संसदेचे कार्य सिमित करतो. यामुळे विशेषनांचे अधिकार व महत्त्व वाढेल. संसदेचे अधिकार व महत्त्व कमी होईल. संसद सदस्यात निराशा व निष्क्रियता वाढीस लागेल. संसदेत लोकप्रतिनिधींच्या रूपात लोकमताच्या भावभावनांचे प्रतिबिंब न उमटत असते. तेव्हा त्याचा आदर करून संसदेला तज्ज्ञ समितीने केलेल्या कायद्यात योग्य दुरुस्त्या करण्याचा अधिकार असावयाला पाहिजे.

७) शिक्षणावर भर अनुभवाकडे दुर्लक्ष :

मिलने प्रातिनिधिक लोकशाहीच्या यशासाठी शिक्षणावर अत्याधिक भर देऊन अनुभवाकडे दुर्लक्ष केले. शिक्षणामुळेच लोकात राजकीय जागृती निर्माण होते हे त्याचे मत अर्धसत्य आहे. कारण अनुभवातूनही राजकीय ज्ञान प्राप्त होत असते. मिलने केवळ शिक्षणावर भर दिल्यामुळे अनुभवाला महत्त्व दिले नाही. त्यामुळे अनुभवी लोकांच्या मार्गदर्शनाच, ज्ञानाचा अनुभव राज्यकर्त्यांना घेता येणार नाही. जीवनाची यशस्विता केवळ शिक्षणावर नसून अनुभवावर असते. याकडे मिलचे दुर्लक्ष झाल्याचे दिसते. असे असले तरी सशक्त व निरोगी लोकशाहीसाठी शिक्षण हे आवश्यकच असते, त्याचे महत्त्व नाकारता येत नाही.

समारोप / सारांश :

जे. एस. मिलच्या प्रातिनिधिक शासनासंबंधी विचारांवर वरीलप्रमाणे टीका होत असली तरी ही टीका काही प्रमाणात एकांगी स्वरूपाची वाटते. कारण त्याचे अनेक विचार उपयुक्त असून ते सर्वमान्य झाले आहेत. मिलने प्रातिनिधिक शासनातील उणिवांचा सूक्ष्म अभ्यास करून त्या दूर करण्याचे उपाय सुचविले आहेत. त्याच्या उपायात काही दोष आहेत, हे मान्य करून देखील आज त्याच्या अनेक विचारांना बहुतेक देशांतून स्वीकारल्याचे दिसते. जसे प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाचा विचार मर्यादित स्वरूपात अनेक देशांनी स्वीकारला आहे. उदा. भारतात राष्ट्रपती-उपराष्ट्रपतींची निवड, राज्यसभा प्रतिनिधींची निवड इ. आज बहुतांश देशात शिक्षण महत्त्वाचे मानून शंभर टक्के साक्षरतेच्या मोहिमा आखण्यात आल्या. स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार मिळाला.

अल्पसंख्याकांना विधिमंडळात प्रतिनिधित्व मिळावे यासाठी राखीव जागांचे धोरण स्वीकारले. बहुतांश देशांनी निर्दोष व चांगल्या कायदेनिर्मितीसाठी 'सभागृह समिती पद्धती' स्वीकारली. अनेक देशांनी एकगृही कायदेमंडळाच्या हुकूमशाहीला आळा घालण्यासाठी द्विगृही कायदेमंडळ पद्धती स्वीकारली. लोकशाहीतील बहुमताची हुकूमशाही असता कामा नये; संसदेच्या कार्यासंबंधी सुचविलेल्या उपयुक्तता सुधारणा, प्रशासनाची कार्ये संसदेने करू नयेत तर ती नोकरशाहीकडे सोपवावीत. तसे प्रशासकीय कार्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी विविध खात्यावर संसदेने मंत्र्यांची नियुक्ती करावी. हे मिलने सुचविलेले उपाय बहुतेक देशात स्वीकारल्याचे दिसून येतात. पक्षशिस्तीच्या बंधनात न अडकता सदस्यांनी आपली मतं परखडपणे आणि प्रामाणिकपणे मांडावीत. मिल स्वतः संसद सदस्य असताना पक्षशिस्तीच्या बंधनात न अडकता परखडपणे मते मांडली. त्याच्या मते, देशहितासाठी जे आवश्यक आहे, ते लोकप्रतिनिधींनी करायला पाहिजे. काय योग्य आणि काय अयोग्य आहे हे लोकांना त्याने निर्भिडपणे सांगितले पाहिजे. हा व यासारखे त्याचे प्रभावी विचार आज सर्वमान्य झाले आहेत. तसेच मिलने लोकशाहीच्या संरक्षणासाठी सुचविलेल्या मार्गाव्यतिरिक्त प्रभावी उपाय आजपर्यंत कोणालाच सांगता आलेले नाहीत. अशा पद्धतीने मिलने प्रातिनिधिक शासनासंबंधी आपले विचार मांडून राजकीय तत्त्वज्ञानात मोलाची भर घातली आहे. लोकशाहीचा समर्थक व स्वातंत्र्याचा पुरस्कर्ता म्हणून मिलचे नाव जागतिक पटलावर चिरस्मरणीय ठरले आहे. म्हणून 'डेव्हिसन' यांनी म्हटले आहे की, मिल हा लोकशाही विरोधक नसून तो लोकशाहीचा पुरस्कर्ता आहे.

१.२.१४ मिलचे राजकीय विचारांचे मूल्यमापन :

ब्रिटिश विचारवंत उदारमतवादाचा प्रणेता, जॉन स्टुअर्ट मिल याचे स्थान आधुनिक राजकीय विचारवंतांच्या श्रेणीत अत्यंत उच्च प्रतीचे व श्रेष्ठ दर्जाचे मानले जाते. त्याने आपल्या विविध ग्रंथामधून उपयुक्ततावाद, व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद, प्रातिनिधिक शासन, लोकशाही, उदारमतवाद, समाजवाद व स्त्री-पुरुष समता इत्यादी विषयांबाबत सखोल अभ्यास करून महत्त्वपूर्ण व उपयुक्त असे विचार मांडले आहेत, असे असले तरी प्रत्येक विचारवंताच्या विचारात काही दोष असतात, त्याला मिलही अपवाद नाही. त्याच्या प्रत्येक राजकीय विचारांवर काही प्रमाणात टीका झाल्याचे आक्षेप घेतल्याचे दिसून येते, ते पुढीलप्रमाणे -

- १) जे. एस. मिलच्या स्वातंत्र्याविषयी विचारांवर घेतला जाणारा आक्षेप म्हणजे, तो व्यक्तिस्वातंत्र्याचे समर्थन करतो, मात्र व्यक्तीच्या कर्तव्याकडे दुर्लक्ष करतो. तो व्यक्तीच्या विकासासाठी पूर्ण स्वातंत्र्य असावे, असे म्हणतो. त्यावर राज्याने कोणतेही बंधने घालू नयेत. परंतु नियंत्रणाचा अभाव म्हणजे स्वातंत्र्य ही त्याची व्यक्तिस्वातंत्र्याची कल्पना भ्रामक वाटते. कारण स्वातंत्र्यावर नियंत्रण नसेल, ते अनिर्बंध असेल तर कोणालाच आपले स्वातंत्र्य योग्यरित्या उपभोगता येणार नाही. असे अनिर्बंध स्वातंत्र्य व्यक्ती व समाजहितासाठी हानिकारक असते. याशिवाय व्यक्तीच्या स्वातंत्र्य देताना तो तिच्या कर्तव्याचा विचार करत नाही. वास्तविक व्यक्तीने आपल्या हक्कांबरोबर कर्तव्यांचेही पालन केले पाहिजे. जेव्हा व्यक्तीकडून कर्तव्याचे पालन होत नाही, तेव्हा राज्याने तिच्यावर बंधने घालायला हवेत. परंतु मिल केवळ व्यक्तिस्वातंत्र्याचाच विचार कातो, पण व्यक्तीच्या कर्तव्यपालनाकडे दुर्लक्ष करतो. म्हणूनच अर्नेस्ट बार्कर म्हणतो, "मिल हा पोकळ स्वातंत्र्य आणि अमूर्त व्यक्तिवाद यांचा पुरस्कार करणारा विचारवंत होता."

- २) मिलच्या विचारावरील दुसरी टीका म्हणजे, मिलने कार्यस्वातंत्र्याचे स्वसंबंधी व परसंबंधी कार्यात विभागणी केली, ती अनावश्यक व असंभवनीय आहे. स्वसंबंधी कार्यावर राज्याने नियंत्रण घालू नये, असे मिल सुचवितो. याबाबतीत अनिर्बंध स्वातंत्र्य असावे, असे तो म्हणतो. परंतु व्यक्तीच्या प्रत्येक कार्याचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष बरावाईट परिणाम समाजावर होत असतो. उदा. दारू पिणे, अमली पदार्थांचे सेवन करणे इ. हे वैयक्तिक कार्य आहेत. परंतु दारू पिल्याने व्यक्तीला नशा, झिंग आल्यामुळे ती व्यक्ती मारामारी, चोरी, दरोडा, खून, बलात्कार यासारखे अनैतिक कार्य करते. त्याच्या अशा कार्याचा समाजावर वाईट परिणाम होतो. कुटुंब व मुलांवर वाईट परिणाम होतो. व्यक्ती समाजप्रिय असते व समाजातच विकसित होऊ शकते. त्यामुळे व्यक्तीच्या अनिर्बंध स्वातंत्र्यावर, तिच्या अनैतिक व वाईट कृत्यांवर राज्याची बंधने आवश्यक असतात. तेव्हा कार्यस्वातंत्र्याची स्वसंबंधी व परसंबंधी कार्य अशी वर्गवारी करणे, व्यावहारिकदृष्ट्या अनावश्यक व असंभवनीय आहे, अशी मिलच्या विचारावर टीका होते.
- ३) मिल व्यक्ती विकासासाठी संपूर्ण स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करतो. त्यात राज्य व समाजाचा हस्तक्षेप नाकारतो. हे खरे आहे की, राज्याकडून जेव्हा जेव्हा व्यक्तिस्वातंत्र्यात हस्तक्षेप केला जातो तेव्हा तेव्हा व्यक्तिस्वातंत्र्याचा संकोच होतो. व्यक्तिचा विकास खुंटतो. मात्र काही गोष्टींसाठी राज्याने व्यक्तिस्वातंत्र्यात हस्तक्षेप करणे आवश्यक आहे, असे म्हणताना मिल राज्याच्या हस्तक्षेपाची भलावण करतो. तो एका बाजूने व्यक्तीला स्वातंत्र्य देतो व दुसऱ्या बाजूने काढून घेतो. अशावेळी त्याच्या विचारातील परस्परविरोध वा विसंगती स्पष्ट दिसून येते. त्याचप्रमाणे एकीकडे मिल खासगी मालमत्तेच्या तत्त्वावर आधारलेल्या भांडवलशाहीचा पुरस्कार करताना दिसतो, तर दुसरीकडे समाजवादी विचारसरणीकडे झुकलेला मिल सामूहिक मालमत्तेच्या तत्त्वातील गूढ शोधू पाहतो. तसेच एकीकडे आर्थिक स्वातंत्र्यास प्रधान देणारा मिल दुसरीकडे सामाजिक समतेचा विचार मांडतो. एकंदरीत मिलच्या राजकीय विचारत सुसंगतपणा आढळत नाही, अशी टीका केली जाते.
- ४) मिलच्या राजकीय विचारावरील आणखी एक आक्षेप म्हणजे त्याने 'स्वातंत्र्याविषयी' (On Liberty) या ग्रंथात जसे व्यक्तीस्वातंत्र्याचे समर्थन केले आहे, तसे 'प्रातिनिधिक शासन' (On Representative Government) या त्याच्या ग्रंथात तो करू शकला नाही. लोकशाही व्यवस्था राबविण्यासाठी सामान्य माणसाच्या अंगी असलेल्या कुवतीविषयी तो साशंक असल्याचे दिसते. त्या विचाराच्या बाबतीत तो लोकांचे शासन म्हणजे लोकशाही असे मानण्यापेक्षा श्रेष्ठीजणांचे शासन म्हणजेच खरी लोकशाही असे मानू लागला होता की काय असे वाटावे, इतपत त्यात विसंगती दिसून येते. मिलच्या या दुःखी विचारांवर देखील कठोर टीका झाली आहे.
- ५) मिलच्या लोकशाही विचारात समानतेच्या तत्त्वाचा अभाव दिसून येतो. कारण त्याच्या लोकशाही विचारात व्यक्तिस्वातंत्र्याचा पुरस्कार करतो. परंतु अल्पवयिन मुले, अपंग, मतिमंद आणि सामाजिक-आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या घटकांना तो व्यक्तिस्वातंत्र्याची व राजकीय सहभागाची संधी नाकारतो त्याला मतदानाचा अधिकार देत नाही. अशा घटकांकडे स्वातंत्र्य उपभोगण्यासाठी क्षमता नसते, असे

तो कारण देतो. तो केवळ सुशिक्षित व भांडवलदारांना राजकीय अधिकार देतो. त्याचप्रमाणे मिल समाजवादाचा पुरस्कार करताना भांडवलदार, जमीनदार यांच्या व्यक्तिगत खासगी संपत्तीच्या मालकीला मान्यता देऊन व्यापारी स्पर्धेचा पुरस्कार करतो आणि अशा स्पर्धात्मक व्यवस्थेतून कामगारांचे कल्याण, हित साधण्याचा प्रयत्न करताना दिसतो. परंतु अशा परस्पर विसंगत विचारसणीतून मिलचा आर्थिक समाजवाद कसा प्रस्थापित होणार, हा मुख्य प्रश्न आहे.

- ६) मिल कारखानदारीत सहकारी तत्वांचा स्वीकार करून मजूरवर्गाला भागिदार करून द्यावे आणि समाजवाद प्रस्थापित करावा, असे सुचवितो. परंतु हा विचार प्रत्यक्षात कसा अस्तित्वात येणार याविषयीचे समर्पक मार्गदर्शन तो करत नाही. त्यामुळे आर्थिक विषमता कमी करण्याचा मिलचा विचार अपूर्ण वाटतो.
- ७) मिल संसद प्रतिनिधिंना मानधन देऊ नये, अशी अव्यवहार्य सूचना करतो. आज प्रतिनिधिंना मानधन, भत्ते देखील ते जनतेसाठी सेवाभावी वृत्तीने काम करण्यास कुचराई करतात. तेथे मानधन न घेता सेवाभावी वृत्तीने संसद प्रतिनिधिने काम करावे, ही मिलची सूचना आजच्या संदर्भात अव्यवहार्य वाटते. तो स्वतः संसद प्रतिनिधी असताना या सूचनेचे पालन केले नाही.
- ८) मिल खुल्या मतदान पद्धतीचे समर्थन करतो. विजयी व पराभूत उमेदवारांमध्ये प्रतिशोधाची भावना वाढीस लागेल. समाजात दोन गट पडून संघर्ष वाढेल. मतदानाची टक्केवारी कमी होईल. म्हणून मिलची खुल्या मतदान पद्धतीची सुचना स्वीकारता येत नाही. मिल सुशिक्षितांना एकापेक्षा अधिक मते देण्याचा अधिकार सुचवितो. परंतु यामुळे मतदानातील गुंतागुंत वाढेल, मते मिळवण्यासाठी सौदेबाजी होईल, सुशिक्षित अल्पसंख्याकांचे बहुसंख्यांक अशिक्षितांवर अन्याय होईल. म्हणून शिक्षितांना अनेक मते देण्याची मिलची सूचना अव्यवहार्य वाटते.
- ९) मिलच्या राजकीय विचारांवर आणखी एक असा आक्षेप घेतला जातो की, त्याने स्त्री-स्वातंत्र्य आणि स्त्री-पुरुष समानता यांना अवास्तव महत्त्व दिले. त्याबाबतीत असेही म्हटले जाते की, श्रीमती हेरिएट टेलर या उच्चभ्रू स्त्रीश मैत्रीचे संबंध असल्यामुळे स्त्री-पुरुष समानतेच्या अवास्तव कल्पनांच्या आहारी मिल गेला असावा.
- १०) मिल आणि मार्क्स हे साधारणतः समवयस्क आणि समकालीन असून त्यांच्या विचारांचा परस्परांवर काही परिणाम झाला होता का किंवा मार्क्सच्या प्रभावामुळे मिल समाजवादाकडे झुकला होता का, हे सुस्पष्ट सांगता येत नाही.

वरीलप्रमाणे जे. एस. मिलच्या राजकीय विचारांवर टीका होत असली किंवा आक्षेप घेण्यात येत असले तरी आधुनिक राजकीय विचारात मिलच्या राजकीय विचारांनी मोलाची भर टाकली आहे. त्याचे महत्त्व व योगदान नाकारता येत नाही. मिलने उपयुक्ततावादी, व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी, उदारमतवादी आणि लोकशाहीवादी विचारांमध्ये मोलाचे योगदान देऊन ते विचार पुढे नेण्याचे काम केले. धार्मिक आणि श्रद्धेचे स्वातंत्र्य, सद्सद्भाविवेकबुद्धीचे स्वातंत्र्य मुक्त अर्थव्यवस्था, घटनात्मक शासन, शासनाची लोकांशी असलेली बांधिलकी,

स्त्री-पुरुष समानता, शिक्षणाला महत्त्व इत्यादी मिलचे विचार हे लोकशाही आणि समाजवादाला स्वतंत्रपणे व लोकशाही समाजवादाला संयुक्तपणे उपयुक्त ठरले आहेत. याबाबतीत दुमत नाही. स्त्री-स्वातंत्र्याचा चळवळीला प्रोत्साहन देणारा, संततिविषयीचे महत्त्व सांगणारा आणि शिक्षण प्रसाराला चालना देणारा मिल हा युगप्रवर्तक विचारवंत होता. थोडक्यात, १९ व्या शतकात उपयुक्ततावाद, व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद, उदारमतवाद, मानवतावाद यांचा पुरस्कार करणारा मिल हा विचारवंत आजच्या पुरोगामी चळवळीचा स्फूर्तिदाता व मार्गदर्शक बनला आहे.

३.३ सारांश :

ब्रिटिश तत्त्वज्ञान, उदारमतवादाचा प्रणेता जॉन स्टुअर्ट मिल याच्या राजकीय विचारांचे या घटकात सविस्तर विश्लेषण करण्यात आले आहे. त्यामध्ये बेंथॅमच्या उपयुक्ततावादातील कमतरता दूर करून त्यात मिलने महत्त्वाची भर घातली. बेंथॅम सर्व सुखे समान मानतो. मिलच्या मते, सुखा-सुखामध्ये नैतिक दृष्ट्या श्रेष्ठ व कनिष्ठ असा फरक करणे शक्य आहे. त्याचप्रमाणे सुख कशामुळे हो हे ही महत्त्वाचे आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या बाबतीत मिल म्हणतो, व्यक्तीच्या जीवनाच्या स्वसंबंधी असलेल्या क्षेत्रात त्याला पूर्ण स्वातंत्र्य दिले पाहिजे. यामध्ये विचार व अभिव्यक्ती, संघटना, व्यवसाय, धर्म आदी स्वातंत्र्याचा समावेश होतो. यातील विचार व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर मिलने जास्त भर दिला आहे. तो म्हणतो, “समाजमान्य मतापेक्षा एका व्यक्तीचे मत भिन्न असले तरी त्यास ते व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य असावे. कारण भिन्न-भिन्न विचारातून सत्य काय आहे ते समजते.” मिलने राज्याप्रमाणे समाजाकडून व्यक्तिजीवनावर येणाऱ्या बंधनाकडे लक्ष वेधले आहे. तो राज्यापेक्षा समाजाची बंधने अधिक जाचक व जुलमी असतात असे म्हणतो. त्याचप्रमाणे स्त्री-स्वातंत्र्य व लिंगभेदविरहीत स्त्री-पुरुष समानता यावर भर देत, स्त्रियांना राजकीय अधिकार मिळावेत याचे समर्थन केले. राज्य वा शासनसंस्थेच्या कार्यक्षेत्रासंबंधी मिल म्हणतो, व्यक्तिगत जीवनात शासनाच्या सततच्या हस्तक्षेपाने व्यक्तीस दुसऱ्यावर अवलंबून राहण्याची सवय लागते. त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास खुंटतो. अधिसत्तावादी शासनामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्याचा न्हास होतो. अशा प्रकारे मिलने व्यक्तिस्वातंत्र्यात शासन हस्तक्षेपास काही कारणावरून विरोध केला असला तरी मिलचा व्यक्तिस्वातंत्र्यात व्यापक समाजहितासाठी हस्तक्षेपवादी शासनास पाठिंबा होता. बेरोजगार-बेकारांना संरक्षण देणे, मोठे उद्योगधंदे सुरू करणे, कारखान्यात कामगारांना भागिदारी देणे, सामूहिक मालकीचे कारखाने स्थापन करून त्यांच्याच प्रतिनिधींकडून सहकार्याच्या (सहकारी) तत्त्वावर ते चालविणे. जमिनदारांचे उत्पन्नावर व वडिलोपार्जित संपत्तीवर बंधने आणावीत असे म्हणत मिलने आपल्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात समाजवादासही पाठिंबा दिला होता, असे दिसते. म्हणूनच जे. एस. मिलला आधुनिक उदारमतवादाचा प्रणेता मानले जाते. कारण आधुनिक उदारमतवादाने हस्तक्षेपवादी शासनास पाठिंबा दिला होता. मिलने प्रातिनिधिक शासनाचा पुरस्कार केला होता. परंतु त्यातील बहुमताच्या हुकुमशाहीचा धोका स्पष्ट करून संसदेमध्ये अल्पसंख्याकांना प्रतिनिधित्व देण्यासाठी प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाचा उपाय सुचविला आहे. त्याचप्रमाणे त्याने स्थानिक शासनसंस्थांचा राजकीय शिक्षणाच्या शाळा म्हणून पुरस्कार केला होता. मिलला उदारमतवाद व श्रेष्ठ जनांची सत्ता यांच्यात कसा समन्वय साधावा, हा प्रश्न पडला होता. सुशिक्षित लोकांच्या हाती शासनाची व समाजाची सूत्रे असावीत असे मिलला वाटत होते. मिल लोकशाहीचा समर्थक होता. लोकांच्या प्रतिनिधींच्या हाती सत्ता असलेल्या लोकशाही शासनाला म्हणजेच

प्रातिनिधिक लोकशाही शासनाला इतर शासनप्रकाराच्या तुलनेत श्रेष्ठ मानत त्यातील दोषांवर उपाय सुचवत तिचा पुरस्कार करतो.

एकंदरीत जे. एस. मिल १९ व्या शतकाची जवळपास ७५ वर्षे जगला. त्याने त्या शतकातील सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थितीचा सखोल अभ्यास केला. उपयुक्ततावाद, व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद आणि उदारमतवाद या सर्व टप्प्यातून गेल्यामुळे मिलच्या राजकीय विचारसरणीला विशेष अर्थ प्राप्त झाल्याचे दिसून येते. आपल्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात तर मिल हा समाजवादाकडे झुकला होता. याचे प्रमुख कारण म्हणजे स्त्री-पुरुष समतेच्या विचारामुळे त्याला सामाजिक, राजकीय व आर्थिक समतेसाठी व्यापक परिवर्तन व्हावे असे वाटत होते.

१.४ पारिभाषिक शब्द :

- १) **राजकीय तत्त्वज्ञान** : राजकीय मूल्यव्यवस्था व तत्त्वांचे टिकात्मक मूल्यमापन करणारी आणि राजकीय संकल्पनांचे स्पष्टीकरण व विश्लेषण करून त्या जास्त सधन व अर्थपूर्ण करण्याचा प्रयत्न करणारी राज्यशास्त्राची एक शाखा. राज्यशास्त्रातील नैतिक प्रश्नांची उत्तरे शोधणे व राजकीय घटकांच्या परस्परसंबंधांचे तात्त्विक परीक्षण करून त्यांच्यात तांत्रिक सुसंगतता आणण्याचा प्रयत्न करणे राजकीय तत्त्वज्ञानाचे प्रमुख उद्दिष्ट असते.
- २) **राजकीय सहभाग** : राजकीय प्रक्रियेत विविध पातळ्यांवर व्यक्तींनी स्वेच्छेने भाग घेऊन केलेल्या कृती, मतदान, प्रचार, पक्षकार्य, राजकीय सभांना उपस्थिती, पदासाठी उमेदवारी इत्यादी कृतींचा राजकीय सहभागात समावेश होतो.
- ३) **राजकीय स्वातंत्र्य** : मतदानाचा अधिकार, निवडणूक लढविणे, सार्वजनिक पदे स्वीकारणे, मत व्यक्त करणे, इ. हक्क देणारे स्वातंत्र्य.
- ४) **प्रातिनिधिक लोकशाही** : लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींच्या मार्फत लोकांनी चालवलेले शासन.
- ५) **प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व** : निवडणूकीच्या निकालात लोकमताचे जास्तीत जास्त अचूक प्रतिबिंब पडावे म्हणून वापरल्या जाणाऱ्या विविध निवडणूक पद्धती. प्रादेशिक एक प्रतिनिधी मतदारसंघाच्या पद्धतीमधील दोष घालविण्यासाठी प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाची पद्धती शोधून काढण्यात आली. अल्पसंख्याकांना योग्य प्रतिनिधित्व मिळण्यासाठी ही पद्धती स्वीकारण्यात आली. मतदारांनी दिलेल्या मतांच्या आणि त्यांनी दिलेल्या पसंतीच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व देण्यात येते. सामान्यतः पुढील दोन पद्धतींचा प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वामध्ये समावेश केला जातो. (अ) यादी पद्धती (List System) (ब) क्रमदेय एकमतदान पद्धती (Single Transferable Vote) किंवा पुनर्मतदान पद्धत वापरली जाते. अल्पसंख्याकांच्या दृष्टिने ही पद्धती अधिक उपयुक्त ठरते. कारण मतांच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व प्राप्त होत असते.

- ६) **उदारमतवाद** : व्यक्तिस्वातंत्र्यास सर्वोच्च मूल्य मानणारी व व्यक्तीस जास्तीत जास्त स्वातंत्र्य मिळेल अशा रीतीने समाजाचे संघटन करणे हे मूलभूत ध्येय मानणारी विचारप्रणाली.
- ७) **व्यक्तिस्वातंत्र्य** : व्यक्तिच्या सर्वांगीण विकासासाठी संविधानापासून व्यक्तीला प्राप्त झालेले हक्क व अधिकार.
- ८) **लोकशाही** : सर्व लोकांचे राज्य, शासन हे एखाद्या विशिष्ट गटाचे, वर्गाचे, वंशाचे किंवा घराण्याचे नसते तर सर्व नागरिकांचे असते. शासनाचे नियंत्रण सर्व नागरिकांकडे असते आणि त्यांचे कल्याण करणे हाच शासनाचा हेतू असतो.
- ९) **समाजवाद** : समता व स्वातंत्र्य यांचा मेळ घालू इच्छिणाऱ्या उदारमतवादी लोकशाही संस्थामार्फत समताधिष्ठित समाज आणू इच्छिणाऱ्या विचारव्यूहास व कार्यक्रमास समाजवाद असे संबोधण्यात येते. यामध्ये लोकशाही समाजवाद, फेबियन समाजवाद, उत्क्रांतीवादी समाजवाद, सामाजिक लोकशाही इत्यादींचा समावेश होतो. दुसरा अर्थ, समाजवादी-व्यक्तिगत हितापेक्षा समाजहिताला प्राधान्य देणारी व्यवस्था.
- १०) **साम्यवाद** : उत्पादनसाधनांची खासगी मालकी, खासगी संपत्ती व वर्गभेद यांचा लोप झालेली समाजव्यवस्था. वर्गविहीन व राज्यविहीन समाजव्यवस्थेचे स्वप्न बाळगणारी व्यवस्था. दुसरा अर्थ - राष्ट्राची सर्व संपत्ती सामुदायिक मालकीची आणारी व्यवस्था.
- ११) **भांडवलशाही** : खुली वा मुक्त अर्थव्यवस्था, व्यक्तिगत खासगी मालमत्तेचा हक्क मान्य करणारी व्यवस्था.
- १२) **सरंजामशाही** : सरदार, जमिनदार यांची सत्ता असलेली राज्यव्यवस्था.
- १३) **श्रेष्ठजन (Elites)** : समाजातील विविध सामाजिक गटांमधील/संस्थांमधील, बहुसंख्याकांवर प्रभाव पाडून निर्णय प्रक्रियेवर वर्चस्व गाजविणारा, पुढारलेल्या मठभर लोकांचा गट.
- १४) **राजकीय श्रेष्ठजन** : राजकीय निर्णय प्रक्रियेवर वर्चस्व गाजविणाऱ्या काही थोड्या लोकांचा गट.
- १५) **राज्यकर्ता वर्ग** : समाजातील सर्व महत्त्वाची सत्तासत्ते बळकावून बसणारा वर्ग.
- १६) **बहुमताची जुलूमशाही / हुकूमशाही (Tyranny of majority)** : जॉन स्टुअर्ट मिलच्या 'On Liberty' या ग्रंथातील शब्दप्रयोग लोकशाहीत (प्रातिनिधिक लोकशाही) बहुमत हे असहिष्णू बनून अल्पसंख्याकांच्या वेगळ्या मतांना, मूल्यांना खच्ची करण्याचा प्रयत्न करेल. समाजात वेगळेपणा चालणार नाही, ही शक्यता गृहीत धरून बहुमताची जुलूमशाही हा व्यक्तिस्वातंत्र्याला आणि आविष्कार स्वातंत्र्याला एक धोका आहे, असा विचार ह्या शब्दप्रयोगामागे आहे.
- १७) **समिती पद्धत** : कायदेमंडळाच्या सभासदांच्या विविध समित्यांकडे विविध विषय सोपवून त्यांच्यावर सविस्तर चर्चा घडवून आणण्याची पद्धत चांगल्या चांगल्या कायदेनिर्मितीसाठी समिती पद्धत वापरी जाते.

- १८) **परलोक** : परलोक म्हणजे जे या भूतलावरील भौतिक जगापेक्षा वेगळे आहेत ते. स्वर्ग, ईश्वराच्या ठिकाणी श्रद्धा ठेवणारा, ईश्वर, धर्म, कर्म, परलोक (दुसरे लोक, देवलोक, स्वर्ग लोक), पापपुण्य मानणारा, श्रद्धावान विचार.
- १९) **इहलोक** : इहलोक म्हणजे आपण राहतो तो पृथ्वी लोक (भूलोक); हे जग, पृथ्वी, इथे जे काही आहे, ते निसर्ग, चराचर सृष्टी, मानवनिर्मित भौतिक जग (इमारती, धरणे, रस्ते इ.) तसेच माणसाने आपली निरीक्षणशक्ती, स्मरणशक्ती, कल्पनाशक्ती, तर्कशक्ती याद्वारे प्राप्त केले मानव व निसर्गविषयक वास्तववादी, वस्तुनिष्ठ ज्ञान हे सारे म्हणजे ऐहिक होय. दुसरा अर्थ - हे जग, या पृथ्वीवरील मानव व निसर्ग यासह सर्व भौतिक घटकांचा वास्तववादी, वैज्ञानिक (शास्त्रीय) दृष्टिने केलेला विचार.
- २०) **पार्लमेंट** : संसद (विधिमंडळ/कायदेमंडळ).
- २१) **विधिमंडळ (कायदेमंडळ)** : शासनाच्या तीन शाखा पैकी एक मुख्यतः कायदे करण्याचे कार्य करणारी शासकीय यंत्रणा.
- २२) **प्रजांत्र (लोकतंत्र)** : लोकांचे राज्य.
- २३) **अनिर्बंध (लोकतंत्र)** : लोकांचे राज्य.
- २४) **अनिर्बंध (निरंकुश)** : ज्याच्यावर कोणाचेही बंधन अथवा नियंत्रण नाही, अशी व्यवस्था.
- २५) **राजतंत्र** : राजेशाही.
- २६) **द्विगृही कायदेमंडळ** : दोन सभागृहांचे मिळून बनलेले कायदेमंडळ. उदा. इंग्लंडची पार्लमेंट, अमेरिकेची काँग्रेस, भारताची संसद.
- २७) **शासनसंस्था** : संपूर्ण समाजाचे नियमन करणारी यंत्रणा. राज्यसंस्थेचा अविभाज्य घटक.
- २८) **मानवतावाद** : सर्व सृष्टीमध्ये माणूस हाच केंद्रस्थानी असून बुद्धी, सद्गुण, सामर्थ्य, संशोधकता आणि प्रायोजकतेचा उद्गाताही तोच आहे, असे मानणारा दृष्टिकोण.
- २९) **गुलामगिरी** : समाजात श्रेष्ठ-कनिष्ठ वर्ग असणारी व कनिष्ठांना जनावरांप्रमाणे वागणूक देणारी व्यवस्था.
- ३०) **कल्याणकारी राज्य** : समाजातील गरजू व दुर्बल घटकांचे सामाजिक व आर्थिक प्रश्न सोडविण्यासाठी खास प्रयत्न करणारे राज्य.
- ३१) **मानवी हक्क** : मनुष्याला काही निसर्गसिद्ध हक्क असतात. ते सर्वच देशांमधील नागरिकांना प्राप्त झाले पाहिजेत ह्या हेतूने 'मानवी हक्क' ही संकल्पना आधुनिक काळात प्रचलित झाली. जीवित, उपजीविका, यांच्या बरोबरच भाषण, संघटना आणि धर्मश्रद्धा यांचे स्वातंत्र्य मानवी हक्कांमध्ये समाविष्ट आहे.

१.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्न व त्याची उत्तरे :

- १) जे. एस. मिलचे राजकीय तत्त्वज्ञान कशावर आधारित आहे?
अ) धर्म
ब) नैतिकता
क) ईश्वर
ड) यापैकी एकही नाही
- २) जे. एस. मिलने आपल्या संपूर्ण राजकीय तत्त्वज्ञानात कोणाच्या विकासाला सर्वोच्च प्राधान्य दिले आहे?
अ) व्यक्ती
ब) समाज
क) धर्म
ड) भांडवलदार
- ३) उपयुक्ततावादाचा मूळ निर्माता कोण?
अ) जेरेमी बेंथॅम
ब) जेम्स मिल
क) जे. एस. मिल
ड) कार्ल मार्क्स
- ४) जेरेमी बेंथॅमच्या उपयुक्ततावादातील दोष दूर करून त्याची फेरमांडणी कोणी केली?
अ) कार्ल मार्क्स
ब) जॉन स्टुअर्ट मिल
क) जेम्स मिल
ड) जॉन लॉक
- ५) जे. एस. मिल राज्याला कोणाच्या इच्छेचा परिणाम मानतो?
अ) ईश्वरी
ब) मानवी
क) धर्मसंस्था
ड) पोप (धर्मगुरू)
- ६) कोणाच्या मते, राज्याचे कार्यक्षेत्र वाढले की व्यक्तीचे स्वातंत्र्य संकुचित होते?
अ) प्लेटो
ब) अरिस्टॉटल
क) जॉन स्टुअर्ट मिल
ड) मॅकियाव्हेली
- ७) जे. एस. मिल राज्यसंस्थेला व्यक्तीच्या कोणत्या कार्यक्षेत्रात हस्तक्षेप करण्यास सहमती देतो?
अ) व्यक्तिगत (स्तसंबंधी)
ब) सामाजिक (परसंबंधी)
क) आर्थिक
ड) यापैकी नाही
- ८) जे. एस. मिलने आपला 'On Liberty' हा सर्वोत्तम ग्रंथ कोणास समर्पित केला?
अ) हेरिएट टेल
ब) जेरेमी बेंथॅम
क) जेम्स मिल
ड) जॉन ऑस्टिन

- ९) 'ऑन लिबर्टी' ग्रंथासंबंधी 'एवढा विचार व अभिव्यक्तीच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करणारा चांगला ग्रंथ यापूर्वी लिहिला गेला नव्हता', असा अभिप्राय कोणी व्यक्त केला आहे?
- अ) ब)
 क) ड)
- १०) जे. एस. मिलच्या मते, व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी तिला कोणते स्वातंत्र्य असावे?
- अ) विचार व कार्य (कृती) ब) सामाजिक
 क) राजकीय ड) आर्थिक
- ११) कोणाच्या मते, जे. एस. मिल 'पोकळ स्वातंत्र्य आणि अमूर्त (काल्पनिक) व्यक्तिवाद यांचे समर्थन करणारा प्रेषित आहे?
- अ) आर्नेस्ट आर्कर ब) प्रा. वेपर
 क) डनिंग ड) डेव्हिडसन
- १२) जॉन स्टुअर्ट मिल कोणत्या शासनपद्धतीचा पुरस्कर्ता होता?
- अ) प्रातिनिधिक लोकशाही ब) हुकूमशाही
 क) राजेशाही ड) साम्यवादी
- १३) जे. एस. मिलने उपयुक्ततावादाचा सिद्धांत कोणत्या ग्रंथात मांडला?
- अ) Utilitarianism ब) On Liberty
 क) System of Logic ड) Liberalism
- १४) जे. एस. मिलने प्रातिनिधिक शासनपद्धतीसंबंधी विचार कोणत्या ग्रंथात मांडले आहेत?
- अ) On Representative ब) On Liberty
 क) System of Logic ड) Liberalism
- १५) जे. एस. मिलने स्वातंत्र्याविषयी विचार कोणत्या ग्रंथात मांडले आहेत?
- अ) On liberty ब) System of Logic
 क) Essay on Religion ड) Liberalism

स्वयंअध्ययन प्रश्नांचे उत्तरे :

- १) ब - नैतिकता १०) अ - आर्नेस्ट बार्कर
 २) अ - व्यक्ती ११) अ - प्रातिनिधिक लोकशाही
 ३) अ - जेरेमी बेंथॅम १२) ब - जॉन स्टुअर्ट मिल
 ४) ब - मानवी १३) क - जॉन स्टुअर्ट मिल

५) ब - सामाजिक (परसंबंधी)	१४) Utilitarianism
६) अ - हेरिएट टेलर	१५) On Representative Government
७) ब - वेपर	१६) On Liberty
९) अ - विचार व कार्य (कृती)	१७) अ - जे. एस. मिल

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय :

- १) जे. एस. मिलने बेंथॅमच्या उपयुक्ततावादात केलेल्या सुधारणा, बदल स्पष्ट करा.
- २) जे. एस. मिलच्या स्वातंत्र्यासंबंधी विचारांचे विश्लेषण करा.
- ३) जे. एस. मिलचे प्रातिनिधिक शासनासंबंधीचे विचार सांगा.

टीपा लिहा.

- १) मिलने विचारस्वातंत्र्य आवश्यक मानण्याची कारणे सांगा.
- २) बेंथॅम आणि मिल यांच्या उपयुक्ततावादाची तुलना करा.

१.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके :

- १) कुळकर्णी सुधाकर : 'पाश्चात्य राजकीय विचारवंत', नागपूर (२०११).
- २) जोशी सुधाकर : 'पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत', विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद. (२००८).
- ३) देव विजय आणि इतर : 'पाश्चात्य राजकीय विचारवंत', डायमंड प्रकाशन, पुणे (२०१२).
- ४) डोळे ना. य. : 'राजकीय विचारांचा इतिहास', काँटिनेंटल प्रकाशन, पुणे.
- ५) भोळे भा. ल. : 'भारतीय आणि पाश्चिमात्य राजकीय विचार', पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.
- ६) गर्दे दि. का : 'पाश्चिमात्य राजकीय विचारप्रवाह', महाराष्ट्र राज्य ग्रंथ निर्मिती, पुणे.
- ७) कुलकर्णी सुधाकर : 'निवडक राजकीय विचारवंत', विद्याभारती प्रकाशन, लातूर.
- ८) मुठाळ राम : 'भारतीय आणि पाश्चिमात्य राजकीय विचार', अंशुल पब्लिकेशन्स, नागपूर (१९९८).
- ९) शृंगारपुरे अरविंद : 'भारतीय आणि पाश्चिमात्य राजकीय विचार', मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
- १०) बी. बी. पाटील : 'पाश्चात्य राजकीय विचार', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

घटक २

कार्ल मार्क्स

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रास्ताविक
- २.२ विषय विवेचन
- कार्ल मार्क्स जीवन परिचय
- २.२.१ ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धांत
- २.२.२ अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत
- २.२.३ वर्गसंघर्षाचा सिद्धांत
- २.२.४ मार्क्सचे राज्यसंस्थेसंबंधी विचार
- २.३ सारांश
- २.४ पारिभाषिक शब्द व अर्थ
- २.५ स्वयंअध्ययन प्रश्न व त्याची उत्तरे
- २.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- २.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

.....

२.० उद्दिष्टे (Objectives) :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणास,

- कार्ल मार्क्सचा जीवन परिचय होऊन त्यांच्यावर प्रभाव पाडणारे घटक समजून घेता येतील.
- मार्क्सचा ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धांत स्पष्ट करता येईल.
- मार्क्सचा अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत स्पष्ट करता येईल.
- वर्गसंघर्षाबाबतचे मार्क्सचे विचार समजून घेता येतील.
- कामगार क्रांती, कामगारांची हुकूमशाही व साम्यवाद याविषयीचे मार्क्सचे विचार स्पष्ट करता येतील.
- मार्क्सचे राज्यसंस्थेसंबंधीचे विचार जाणून घेता येतील.

२.१ प्रास्ताविक (Introduction) :

एक थोर साम्यवादी विचारवंत म्हणून कार्ल मार्क्स अजरामर झालेला आहे. या घटकात आपण कार्ल मार्क्सचा ऐतिहासिक भौतिकवाद, भांडवलशाहीबाबतचे विचार, अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत, वर्गसंघर्षाचा सिद्धांत, कामगार क्रांती, कामगारांची हुकूमशाही व साम्यवाद, राज्यसंस्थेबाबतचे विचार समजून घेणार आहोत. त्यासाठी कार्ल मार्क्सचा जीवन परिचय, ग्रंथलेखन आणि त्यांच्या विचारांवर पडलेला प्रभाव जाणून घेणे आवश्यक आहे.

◆ जीवन परिचय :

जागतिक साम्यवादी क्रांतीचा पुरस्कर्ता, सक्रिय क्रांतिकारक, शास्त्रीय समाजवादी विचारांचा प्रवर्तक, प्रतिभावान समाजशास्त्रज्ञ अशा महान विचारवंताचा जन्म ५ मे १८१८ रोजी प्रशियाच्या (जर्मनी) व्हाईन प्रांतातील टेबेस (ट्रायर) या गांवी एका मध्यवर्गीय ज्यू कुटूंबात झाला. मार्क्सच्या वयाच्या ६ व्या वर्षी (१८२४) त्याच्या कुटूंबाने ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार केला होता. त्याचे वडील व्यवसायाने वकील होते. मॅकआयव्हर या अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञाच्या मते, कार्लच्या बालमनावर धर्मांतराचा सांस्कृतिक आघात झाल्यामुळे सर्व धर्माविषयी त्याच्या मनात तिरस्कार उत्पन्न झाला असावा. मार्क्स लहानपणापासून अत्यंत बुद्धिमान, प्रतिभासंपन्न, वृत्तीने स्वतंत्र व आग्रही मनाचा होता. त्यांच्याकडे दुर्दम्य आत्मविश्वास होता.

मार्क्सचे शालेय जीवन शेतकरी व कामगार कुटूंबातील मुलांच्या सानिध्यात गेले होते. लहानपणापासूनच त्याच्या बुद्धीचे असामान्यत्व दिसू लागले होते. वयाच्या १७ व्या वर्षी बॉन विद्यापीठात तो कायद्याचा विद्यार्थी म्हणून दाखल झाला. इ.स. १८३५ साली कायद्याची पदवी संपादन केल्यानंतर बॉन विश्वविद्यालयात अध्यापनाचे काम करण्याचा त्याचा विचार होता परंतु त्याच्या क्रांतिकारी विचारांमुळे तिथे त्याला नोकरी मिळाली नाही. पुढील शिक्षणासाठी मार्क्स बर्लिन विश्वविद्यालयात दाखल झाला. तेथे त्याने तत्त्वज्ञान, इतिहास, साहित्य यांचा अभ्यास केला. वयाच्या २३ व्या वर्षी १८४१ साली मार्क्सने 'डॉक्टर ऑफ फिलॉसॉफी' (Ph.D.) ही पदवी मिळविली. अध्यापनकार्यात त्याला विशेष रुची होती. परंतु त्याच्या जहाल व क्रांतिकारक विचारांनी कोणत्याच विश्वविद्यालयात त्याला नोकरी मिळाली नाही. त्यामुळे त्याने पत्रकारिता सुरू केली. 'व्हेनिस टाईम्स' या वृत्तपत्राचा सहाय्यक संपादक व नंतर संपादक म्हणून आपले विचार मांडण्यास सुरुवात केली. त्याच्या कठोर विचारांमुळे त्याला ती ही नोकरी सोडावी लागली. बॉन विद्यापीठात असताना मार्क्सची जेनी नावाच्या युवतीशी ओळख झाली होती. १८४३ साली तिच्याशी त्याने विवाह केला. ती आपल्या पतीच्या जीवनात सहधर्मचारिणी म्हणून सुजाणतेने, तळमळीने व सक्रियतेने सहभागी झाली होती. क्रांतिकारक विचारांमुळे व लिखाणामुळे मार्क्सला सरकारने जर्मनी सोडून जाण्याचा आदेश दिला. १८४४ मध्ये मार्क्स जर्मनी सोडून फ्रान्सला गेला.

फ्रान्समध्ये मार्क्सने फ्रेंच समाजवादी साहित्याचा अभ्यास केला. पॅरिस येथे फ्रेंच साम्यवादाचा अभ्यास करीत असताना विविध क्रांतिकारी गुप्त संघटनांशी त्याचा संबंध आला. फ्रेंच कम्युनिस्ट विचारवंत कॅबेट,

क्रांतिकारक तत्त्ववेत्ता प्रूथॉ, रशियन क्रांतिकारक बाकुनिन यांच्याशी त्याची भेट झाली. फ्रान्समध्येच त्याची आर्थिकदृष्ट्या श्रीमंत असलेल्या डॉ. फ्रेडरिक एंजल्सची भेट झाली. परस्परांच्या विचारांमुळे ते प्रभावीत झाले, त्याचे रूपांतर दोघांतील मैत्रीत झाले. याच मित्राने पुढे मार्क्सला ग्रंथनिर्मितीसाठी आर्थिक मदत केली. दोघांनी मिळून अनेक पुस्तके लिहिली, जर्मन विरोधी लिखानामुळे फ्रेंच सरकारनेही मार्क्सची फ्रान्समधून हकालपट्टी केली. त्यानंतर मार्क्स बेल्जियमला गेला व नंतर इंग्लंडला रवाना झाला. याचदरम्यान १८४८ मध्ये इंग्लंडमध्ये त्याने एंजल्सच्या मदतीने 'साम्यवादी पक्षाचा जाहिरनामा' (कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो) हा ग्रंथ प्रकाशित केला. लंडनमधील मुक्कामात पहिली काही वर्षे त्याला अत्यंत हलाखीत काढावी लागली. दारिद्र्य, आजारपण व दुर्दैवी घटना याचे आघात या कुटूंबावर होत राहिले. पुढील आयुष्य त्याने इंग्लंडमध्येच व्यतीत केले. इ.स. १८४६ साली मार्क्स पहिल्या आंतरराष्ट्रीय मजूर संघटनेच्या कार्यकारिणीचे सभासद म्हणून निवडून आला. औद्योगिक उत्पादनात तंत्रज्ञानाचा वापर होऊ लागल्यामुळे कामगारांची स्थिती बिकट बनत चालली होती. कामगारांच्या चळवळीतही मार्क्स अग्रेसर होता. भांडवलशाही व्यवस्थेचे निर्मूलन झाल्याखेरीज मानवी समाजाची उभारणी अशक्य आहे. त्यासाठी त्याने कामगारांच्यात संघटितपणा वाढविण्यासाठी आवाहन केले की, "जगातील कामगारानो, एक व्हा, गमावण्यासारखे तुमच्यापाशी काहीच नाही. जिंकण्यासाठी मात्र जग आहे."

१८६७ साली मार्क्सचा 'दास कॅपिटल' (Das Capital) या विशाल ग्रंथाचा पहिला भाग प्रसिद्ध झाला त्याच ग्रंथाचा दुसरा व तिसरा भाग मार्क्सच्या मित्राने एंजल्सने प्रसिद्ध केला. कामगार चळवळीतील मार्क्सचा सक्रिय सहभाग, लेखन कार्य, घरचे अठरा विश्व दारिद्र्य यामुळे त्याची प्रकृती खालावली. पत्नी उमराव घराण्यातील असूनदेखील तिने पतीच्या नशीबात, श्रमात सर्वतोपरी मदत केली, प्रसंगी घरातील मौल्यवान चीजवस्तू, दागिने गहाण ठेवले. अशा बिकट परिस्थितीत एंजल्स या मित्राने त्यांना वारंवार आर्थिक मदत केली. १८८१ साली मार्क्सच्या पत्नीचा व १८८३ मध्ये त्याच्या लाडक्या मुलीचा मृत्यू झाला. या दोन्ही आघातामुळे तो अधिकच खंगला आणि आजारी पडला. या महान विचारवंताचे १४ मार्च १८८३ रोजी निधन झाले. कार्लमार्क्स आपल्या समाजवादी, क्रांतीकारी विचारांमुळे, लेखनामुळे संपूर्ण विश्वात अजरामर झाला. त्यावेळी डॉ. एंजल्सने म्हटले, 'युगानुयुगे मार्क्सचे नाव आणि कार्य जीवंत राहिल.'

◆ मार्क्सची ग्रंथरचना :

कार्ल मार्क्स प्रतिभासंपन्न लेखक होता. आपले संपूर्ण आयुष्य त्याने लेखन, वाचन करण्यात घालविले. दारिद्र्याचे चटके सतत बसत असतानाही त्याने लेखनाचे कार्य शेवटपर्यंत सोडले नाही. त्याने आपल्या विविध ग्रंथांद्वारे समाजवादी विचार, भांडवलशाही समाजातील दोष, कामगारांचे आर्थिक, सामाजिक शोषण, वर्गसंघर्ष, वर्गविरहीत समाज याबाबतचे विचार मांडले. राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाच्यादृष्टीने त्याचे काही महत्त्वपूर्ण ग्रंथ पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. Holy Family (1845)
2. The Poverty of Philosophy (1847)

3. The Communist Manifesto (1848)
4. The Critique of Political Economy (1859)
5. Value, Price and Profit (1865)
6. Das Capital (1867)
7. The Civil war in France (1870-71)
8. Class Struggle in France

मार्क्सने वरील महत्त्वपूर्ण ग्रंथ लिहिले आहेत. मार्क्स केवळ ग्रंथ लिहून स्वस्थ बसला नाही तर त्यातील विचार प्रत्यक्षात उतरविण्यासाठी तो आयुष्यभर झगडला. त्याच्या या ग्रंथापैकी 'कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो' आणि 'दास कॅपिटल' हे दोन महत्त्वपूर्ण ग्रंथ म्हणून ओळखले जातात. या ग्रंथांची आपण थोडक्यात ओळख करून घेऊ.

१) कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो (Communist Manifesto) :

कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो हा ग्रंथ इ.स. १८४८ मध्ये मार्क्स आणि एंजल्सने संयुक्त रितीने लिहिला. यालाच 'साम्यवादी पक्षाचा जाहिरनामा' असेही म्हटले जाते. या ग्रंथात आर्थिक संघर्ष, वर्गसंघर्ष, भांडवलशाहीची विनाशाकडे चाललेली वाटचाल याबाबतचे विचार मांडले आहेत. भांडवलशाहीत कामगारांच्या शोषणामुळे त्याचे अंतर्करण पिळवटून निघाले होते. त्याने जगातील सर्व कामगारांना एकत्रित येण्याचे, एकजुटीने लढण्याचे आवाहन केले. 'जगातील कामगारांनो एकत्र व्हा, तुम्हाला काहीही गमवायचे नाही, गमवायचे आहे ते दुःख आणि जिंकायचे आहे ते जग.' असे कळकळीचे आवाहन त्याने या ग्रंथात केले. साम्यवादी लोक या ग्रंथाला 'बायबल' प्रमाणे मानतात. इतिहासात राजकीय विचारांचा एक उत्कृष्ट व अग्रेसर ग्रंथ म्हणून या ग्रंथाची गणना केली जाते. जगातील प्रमुख भाषांमध्ये त्याचे भाषांतर झाले आहे. साम्यवादाची ओळख करून देणारा ग्रंथ म्हणून या ग्रंथाकडे पाहिले जाते.

२) दास कॅपिटल (Das Capital) :

हा ग्रंथ मार्क्सने इ.स. १८६७ मध्ये लिहिला. मार्क्सचे तत्त्वज्ञान सांगणारा एक महत्त्वपूर्ण ग्रंथ म्हणून या ग्रंथाला श्रेष्ठ स्थान आहे. या ग्रंथाचे तीन खंड असून पहिला खंड १८६७ मध्ये प्रकाशित झाला व राहीलेले दोन खंड त्याच्या मित्राने एंजल्सने १८८५ व १८९४ साली प्रकाशित केले. या ग्रंथात त्याने भांडवलशाहीचे वर्णन केले आहे. ऐतिहासिक भौतिकवाद, अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत, भांडवलशाहीतील दोष, राज्यविरहीत समाज याविषयीचे विचार मांडले आहेत. भांडवलशाहीत भांडवलदार स्वतःहून आपले विरोधक निर्माण करतो, अतिरिक्त संपत्तीला त्याने चोरी मानले आहे, ज्यात दारिद्र्य, बेकारी, शोषण इत्यादी दोष राहणार नाहीत अशा राज्याची प्रस्थापना करण्याचे विचार त्याने या ग्रंथात मांडले आहेत. या त्याच्या विचारातून १९१७ साली रशियात क्रांती झाली.

◆ मार्क्सवरील प्रभाव :

मार्क्स हा महान क्रांतिकारी, संघर्षप्रिय आणि शास्त्रीय समाजवादी विचारवंत होता. मार्क्सच्या विचारांवर तत्कालीन परिस्थितीचा प्रभाव होताच पण इतर अनेक घटकांचा आणि विचारवंतांच्या विचारांचा प्रभाव पडला होता तो पुढीलप्रमाणे -

१) इंग्लंडच्या औद्योगिक क्रांतीचा प्रभाव

इंग्लंडच्या औद्योगिक क्रांतीचा फार मोठा प्रभाव त्याच्या विचारांवर पडला. औद्योगिक क्रांतीमुळे इंग्लंडमध्ये एक नवीन अर्थव्यवस्था निर्माण झाली होती. एका बाजूने औद्योगिक विकास होत असताना दुसऱ्या बाजूला कामगारांची आणि सर्वसामान्य जनतेची आर्थिक स्थिती खालावत चालली होती ही स्थिती मार्क्सने इंग्लंडच्या वास्तव्यात जवळून पाहिली होती. त्यातूनच त्याचे भांडवलशाही विरोधी तत्त्वज्ञान निर्माण झाले.

२) फ्रान्समधील तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव

फ्रान्सच्या वास्तव्यात मार्क्सने फ्रान्सच्या आदर्शवादी समाजवादाचे पुरस्कर्तेकेबे, बाकुनिन प्रूथॉ, सेंट सायमन, चार्ल्स कोरियर, लेगे यांच्या समाजवादी विचारांचा अभ्यास केला. त्याचा प्रभाव मार्क्सवर पडला.

३) हेगेलच्या विचारांचा प्रभाव

हेगेलच्या विचारांचा मार्क्सवर फार मोठा प्रभाव पडला होता. बॉन व बर्लिन विद्यापीठात असताना मार्क्सने हेगेलच्या 'फिलॉसॉफी ऑफ राईट' या ग्रंथाचा अभ्यास केला होता. त्यातून त्याने द्वंद्ववादाची प्रेरणा घेतली. हेगेलच्या वैचारिक बौद्धिक द्वंद्ववादाला त्याने भौतिकवादी स्वरूप दिले. मार्क्सच्या मते, 'हेगेलचा द्वंद्ववाद जो डोक्यावर उभा होता, त्याला मी पायावर उभे केले' अशाप्रकारे हेगेलच्या तत्त्वज्ञानातून मार्क्सने भौतिकवादी विचारांची प्रेरणा घेतली.

४) एंजल्सचा प्रभाव

एंजल्स आणि मार्क्स यांची मैत्री ऐतिहासिक स्वरूपाची होती. मार्क्सच्या विचारांवर सर्वात जास्त प्रभाव एंजल्सचा पडला होता ते श्रेष्ठ मित्रत्वाचे प्रतिक होते. एंजल्सच्या प्रभावामुळेच मार्क्स साम्यवादाकडे अधिक आकर्षित झाला. एंजल्सच्या मदतीनेच त्याला 'दास कॅपिटल' ग्रंथ प्रकाशित करणे शक्य झाले.

५) वृत्तपत्र व्यवसायाचा प्रभाव

मार्क्सने तत्त्वज्ञानात पीएच.डी. प्राप्त केल्यानंतर नोकरीसाठी प्रयत्न केले परंतु त्याच्या जहाल विचारांमुळे सरकारने त्याला जर्मनी सोडण्याचा आदेश दिला. नंतर तो वृत्तपत्र व्यवसायात काम करू लागला. त्यावेळी त्याला श्रमिक वर्गाच्या परिस्थितीचे आकलन झाले, दारिद्र्याची जाणीव झाली. स्वतःला त्याचे चटके सहन करावे लागले. त्यामुळे संपूर्ण जगातील अर्थव्यवस्था बदलली पाहिजे या विचारांची प्रेरणा त्याला मिळाली.

याबरोबरच फ्रान्समधील वर्गसंघर्ष व राज्यक्रांती तसेच अँडम स्मिथ, रिकार्डो, विल्यम थॉमसन, सेंट सायमन, जे. एस. मिल, कॅबेट इत्यादी समाजवादी विचारवंतांच्या आर्थिक, सामाजिक विचारांचा प्रभाव कार्ल मार्क्सवर पडला होता.

अशाप्रकारे विविध देशातील सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती, स्वतःच्या जीवनातील विविध प्रसंग, विविध विचारवंतांचे विचार यातूनच त्याच्या विचारांची जडणघडण झाली होती व विशिष्ट विचारसरणी स्वीकारली होती.

२.२ विषय-विवेचन :

२.२.१ ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धांत (Theory of Historical Materialism) :

कार्ल मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धांताला द्वंद्ववाद किंवा विरोधविकासवाद किंवा आर्थिक नियतीवाद या नावानेदेखील संबोधले जाते. हेगेलचा विरोध विकास म्हणजेच द्वंद्ववाद याचा प्रभाव कार्ल मार्क्सवर पडला होता. मार्क्सचा ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धांत हेगेलच्या विरोधविकासवादी सिद्धांतावर आधारलेला आहे. ऐतिहासिक भौतिकवाद वरीलप्रमाणे विविध नावांनी ओळखला जात असला तरी मार्क्सने मात्र 'इतिहासाचा भौतिक अन्वयार्थ (इकॉनॉमिक इंटरप्रेटेशन ऑफ हिस्ट्री) असा शब्दप्रयोग केला आहे. इतर संज्ञा एंजल्सने मांडल्या आहेत.

मार्क्सचा भौतिकवादी सिद्धांत समजून घेण्यापूर्वी भौतिकवाद म्हणजे काय? हे समजून घेणे आवश्यक आहे. भौतिकवाद निसर्गाचे अस्तित्व मान्य करतो. निसर्ग म्हणजे ग्रह, तारे, सूर्य, चंद्र, पृथ्वी, पर्वत, झाडे, समुद्र, जंगले, प्राणी तसेच विचारशक्ती आणि जाणीव असलेला मानव होय. या सर्वांवर नियंत्रण करणारी अतिमानवी शक्ती, परमेश्वर वगैरे काहीही नसते. निसर्ग स्वतंत्रपणे अस्तित्वात असतो. पृथ्वीवर मानव निर्माण होण्याअगोदरपासून निसर्ग आहे. भौतिकवादामुळे मनुष्य चूकीच्या समजुतीतून मोकळा होतो. मृत्यू, देव आणि इतर अतिमानवी शक्तीचे भय नाहीसे होते. पृथ्वीवरचे आपले जीवन श्रेष्ठ मानून ते कसे चांगले जगता येईल ते भौतिकवाद सांगतो. मृत्यूनंतरच्या सुखाची वाट पाहण्यात अर्थ नसतो. भौतिकवादाचा मनुष्याच्या बुद्धिवर व प्रतिष्ठेवर विश्वास आहे. मानवाच्या बुद्धिवर भौतिकवादाचा विश्वास असल्याने परमेश्वराची दया, आशिर्वाद मागण्याची गरज त्याला वाटत नाही. मानवाला मदत करणारी वा शासन करणारी अशी कोणतीही अतिमानवी शक्ती अस्तित्वात नसते. भौतिकवादाचा स्वीकार केलेला माणूस कपाळावर हात मारून माझे नशीबच खोटे, दैवच खोटे म्हणून निराश होणार नाही. बुद्धिवर विश्वास असल्याने तो आत्मविश्वासपूर्वक स्वतःमध्ये बदल करतो.

मार्क्सने हेगेलच्या सिद्धांतातून केवळ बौद्धिक तत्त्वे घेतली. हेगेल अध्यात्मवादी होता तर मार्क्स पूर्ण भौतिकवादी होता. हेगेलच्या सिद्धांताला त्याने क्रांतिकारी स्वरूप दिले. भौतिकवादाच्या आधारे इतिहासातील विरोध विकासवादाचा (द्वंद्ववाद) सिद्धांत मार्क्स व एंजल्स यांनी मांडला.

◆ विरोध विकासवाद (द्वंद्ववाद) (Dialectical Materialism) :

मार्क्सने हेगेलचे द्वंद्ववादी तत्त्व स्वीकारून आपल्या विचारांची मांडणी केली. परंतु हेगेलचा अध्यात्मवादी पाया मात्र त्याने मान्य केला नाही. म्हणजेच मार्क्सचा विरोधविकासवाद (द्वंद्ववाद) हेगेलपेक्षा वेगळा आहे. मार्क्सच्या शब्दात, "My Dialectical method is not only different from the Hegelian but is its direct

opposite." “माझा विरोधविकासवाद हा हेगेलपेक्षा वेगळा आहे, नव्हे पूर्णपणे त्याच्या उलट आहे.” सृष्टीमध्ये होणाऱ्या सर्व परिवर्तनाचे कारण विचार आहे असे हेगेल मानतो तर मार्क्सच्या मते, समाजपरिवर्तनाचा मूळ आधार आर्थिक आहे. हेगेल आदर्शवादी विचारवंत होता. त्याच्या मते, भौतिक जग हे कल्याणसृष्टीचे प्रतिबिंब असते. भौतिकसृष्टीला स्वतंत्र अस्तित्व नसते. कल्पनासृष्टीत प्रथम बदल होतात व त्यानुसार भौतिक सृष्टीत बदल घडवून आणले जातात. कल्पनासृष्टीत म्हणजेच विचारात प्रगती कशी होते, हे स्पष्ट करण्यासाठी हेगेलने विरोध विकासवादी तत्त्व मांडले. कल्पनासृष्टीचा विकास होण्यासाठी संघर्ष आवश्यक असतो. द्वंद्ववाद ही वादविवाद करण्याची एक विचारपद्धती आहे असे हेगेल मानतो. त्याच्या मते, प्रथम एक विचार किंवा कल्पना (Thesis), मांडली जाते. त्या विचाराला किंवा कल्पनेला विरोधी कल्पना (Antithesis) आपोआप निर्माण होते. या दोन परस्पर विरोधी विचारातून संघर्ष होऊन सुसंवादी विचार (Synthesis) निर्माण होऊन वैचारिक प्रगती होते. थोडक्यात वाद, प्रतिवाद आणि सुसंवाद अशारितीने कल्पनासृष्टीत विरोध विकासानुसार बदल होतात व त्याचा परिणाम भौतिक सृष्टीत बदल करण्यासाठी केला जातो असे हेगेलचे मत होते.

मार्क्सने भौतिक जगाच्या विकासाचे तीन टप्पे सांगितले. वाद (Thesis), प्रतिवाद (Antithesis) आणि संवाद (Synthesis) हे विरोधविकासवादाचे तत्त्व मार्क्सने हेगेलच्या तत्त्वज्ञानातून घेतले. हेगेलच्या विरोधविकासवादाचा स्वीकार मार्क्सने केला परंतु हेगेलचा आदर्शवाद व अध्यात्मवाद पूर्णपणे नाकारला. हेगेलच्या काल्पनिक, आदर्श विचारांना फाटा दिला. मार्क्सने मानवी इतिहासाचे वास्तववादी स्पष्टीकरण केले आहे. त्याच्या मते, भौतिक वस्तूंच्या प्राप्तीसाठी मनुष्य सतत प्रयत्न करीत असतो. वस्तुप्राप्तीसाठी मानवी जीवनात सतत संघर्ष होत असतो. भौतिक वस्तूंचे उत्पादन करीत असतानाच मानवाचे परस्परसंबंध निश्चित होत असतात. समाजातील या आर्थिक संबंधावरच समाजाची जडणघडण होत असते. उत्पादन साधने असणारा गट आणि उत्पादनाची साधने नसणारा असा दुसरा गट ह्या दोन्ही गटातील परस्परसंघर्षातून समाज एका स्थितीतून दुसऱ्या स्थितीत जात असतो.

भांडवलशाही समाजव्यवस्थेत भांडवलदार हा वाद (Thesis), मजूर वर्ग हा प्रतिवाद (Antithesis) असतो. या दोन वर्गांच्या संघर्षातून नवी साम्यवादी समाजरचना असा सुसंवाद (Synthesis) निर्माण होतो. अशाप्रकारे मार्क्सने विश्वाच्या परिवर्तनाचे वास्तववादी चित्रण केले. विश्वाच्या विकासात नेहमी संघर्ष होत असतात व त्या संघर्षातून विश्वाचा विकास होत असतो. मार्क्सने परिवर्तनाचा आधार आर्थिक असल्याचे सांगून उत्पादन साधने गतिमान व बदलणारी असतात. त्यांच्यात परिवर्तन झाले की समाजातही परिवर्तन होते असे मत मांडले. विरोधातून, संघर्षातून विकास होतो असे विरोधविकासवादाचे तत्त्व मार्क्सने सांगितले. ‘हेगेलचा द्वंद्ववाद डोक्यावर उभा होता, तो मी पायावर उभा केला.’ असे मार्क्स म्हणतो.

मार्क्सच्या द्वंद्ववादाची वैशिष्ट्ये :

मार्क्सने द्वंद्ववादाचा भौतिकवादाचा सिद्धांत नवीन समाजव्यवस्था प्रस्थापनेसाठी स्पष्ट केला. समाज नेहमीच वर्गप्रधान राहिलेला आहे. दोन वर्गात संघर्ष होऊन नवीन सामाजिक व्यवस्था निर्माण होत आली आहे. परंतु मार्क्सला अशी एक नवीन सामाजिक व्यवस्था निर्माण करावयाची होती की जिथे कोणतेही वर्ग राहणार नाहीत

व वर्गाविहीन समाजाची स्थापना होऊ शकेल हे त्याच्या द्वंद्वात्मक भौतिकवादाचे ध्येय आहे. द्वंद्वात्मक भौतिकवादाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे-

१) प्रत्येक वस्तू गतिशील व विकसनशील असते

मार्क्सच्या द्वंद्वात्मक भौतिकवादानुसार प्रत्येक वस्तूला गती असते. कोणतीही वस्तू स्थितीशील नसते. त्यामुळे जसजसा काळ लोटतो तसतसे त्या वस्तुत परिवर्तन होते. अशाप्रकारचे परिवर्तन सतत चालू असते. जुन्या वस्तुंचा नाश व नवीन वस्तुंची निर्मिती असा विकासाचा क्रम सतत चालू असतो.

२) मार्क्सचा द्वंद्ववाद क्रांतिकारी स्वरूपाचा आहे

मार्क्सने सामाजिक क्रांतीवर भर दिला होता. त्याच्या मते, राजकीय क्रांतिमुळे सत्ता एका वर्गाकडून दुसऱ्या वर्गाकडे जाते व फरक एवढाच पडतो की, शोषणाची शक्ती एका वर्गाकडून दुसऱ्या वर्गाकडे हस्तांतरित होते, शोषितांचा वर्ग तसाच राहतो. सामाजिक क्रांतिमुळे समाजातील संपूर्ण वर्गांचाच नाश होतो व नंतर मुक्त समाजव्यवस्था निर्माण होते.

३) प्रत्येक वस्तुचा दुसऱ्या वस्तुशी संघर्ष

मार्क्सच्या मते, विश्वाच्या विकासात सदैव संघर्ष सुरू असतो. विश्वातील प्रत्येक वस्तुचा दुसऱ्या वस्तुशी संघर्ष होत असतो. वस्तु-वस्तुतील विरोधामुळेच संघर्ष अटळ असतो. त्यातूनच समाजात परिवर्तन होत असते.

४) परिवर्तन गुणात्मक व मात्रात्मक

मार्क्सच्या द्वंद्वात्मक सिद्धांतानुसार वस्तुत होणारे परिवर्तन गुणात्मक व मात्रात्मक अशा दोन्ही स्वरूपाचे असते. जसे ज्वारीच्या दाण्याच्या अंकुराचे अनेक दाण्यात परिवर्तन मात्रात्मक आहे पण पाण्याचे बर्फात परिवर्तन होणे गुणात्मक स्वरूपाचे आहे. कोणतेही परिवर्तन द्वंद्वामुळेच होते असे मार्क्सचे मत होते.

५) भौतिक जगाचाच विचार

मार्क्सने विरोध विकासवादामध्ये भौतिक जगाचाच विचार केला. त्याच्या मते, भौतिक जग आणि त्यातील भौतिक पदार्थ हेच खरे सत्य आहे. विश्वाचे वास्तविक ज्ञान केवळ भौतिकवादाद्वारेच प्राप्त होऊ शकते यावर त्याचा ठाम विश्वास होता. यासाठी त्याने वाद, प्रतिवाद आणि संवाद अशा विकासाच्या तीन अवस्था सांगितल्या. त्याच्या मते, ज्वारीचा दाणा वाद, रोपटे प्रतिवाद आणि नवीन ज्वारीचे दाने हा संवाद आहे.

◆ मार्क्सचा ऐतिहासिक भौतिकवाद

मार्क्सने ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धांत स्पष्ट करण्यासाठी विरोधविकासवाद (द्वंद्ववाद) सांगितला. द्वंद्वात्मक भौतिकवादाचा उपयोग त्याने सामाजिक विकासाची व्याख्या करण्यासाठी केला. आजपर्यंतच्या समाजाचा विकास कसा झाला? या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यासाठी त्याने इतिहासाचा अभ्यास केला. इतिहासाचे आर्थिकदृष्ट्या विश्लेषण केले. ऐतिहासिक बदलास आर्थिक घटकच कारणीभूत असतो असे त्याचे मत होते.

◆ उत्पादन पद्धती - सामाजिक संबंधाचा निकष

मार्क्सच्या मते, उत्पादन पद्धतीमुळे समाजात परस्पर संबंध निश्चित होत असतात. उत्पादनाची साधने ज्याच्या मालकीची त्यांचा एक वर्ग आणि ज्यांच्या हातात उत्पादनाची साधने नसतात परंतु त्यांना श्रम व कष्ट करावे लागतात असा दुसरा वर्ग असतो. उत्पादनाची साधने गतीशील आणि सतत बदलणारी असतात. उत्पादनाची पद्धती आणि वस्तूंच्या विनिमयाची पद्धती यातून समाजातील व्यक्तींचे परस्पर संबंध निश्चित होत असतात. प्रारंभीच्या काळात उत्पादनाची साधने सामुहिक मालकीची होती. सरंजामशाहीत सरंजामदार, जमीनदार, धनिक लोकांच्या हातात उत्पादन साधनांची मालकी होती. त्यांचा एक वर्ग आणि कुळांचा, गुलामांचा दुसरा वर्ग होता. भांडवलशाहीत उत्पादनाची साधने भांडवलदारांकडे गेली. त्यांचा एक वर्ग निर्माण झाला व कारखान्यात काम करणारे मजूर, कामगार यांचा दुसरा गट निर्माण झाला. अशाप्रकारे उत्पादन साधनांच्या मालकीतून इतिहासात मानवाचे परस्पर संबंध निर्माण झाले. समाजरचनेत जे वर्ग निर्माण होतात त्यांच्यात संघर्ष होतो व समाजाचा आर्थिक विकास होतो, असे मार्क्सचे मत होते.

◆ आर्थिक घटकांचा समाजव्यवस्थेवर परिणाम

मार्क्सच्या मते, आर्थिक संबंध मनुष्याची सामाजिक, राजकीय, अध्यात्मिक तत्त्वे निश्चित करीत असतात. व्यक्तीचे भौतिक जीवनातील स्थान, व्यक्तीच्या विचाराला दिशा देण्याचे कार्य आर्थिक घटक करीत असतो. जुन्या उत्पादन पद्धतीला विरोध करणारी नवीन उत्पादन पद्धती निर्माण होते. जुन्या व नवीन उत्पादन पद्धतीत संघर्ष होतो. त्यात नवीन उत्पादन पद्धती श्रेष्ठ ठरते. अशा संघर्षातून समाजरचनेचे परिवर्तन होते. समाजातील विविध घटकात त्यामुळे परिवर्तन होत असते. उत्पादनपद्धतीच्या अनुषंगानेच समाजातील राजकीय, कायदेशीर, तात्वीक, संबंध प्रस्थापित होत असतात. उत्पादकशक्ती व उत्पादन संबंध यांच्यामध्ये जोपर्यंत सुसंगती असते तोपर्यंतच समाजाचा विकास होत असतो. जेव्हा उत्पादनसंबंध व उत्पादनशक्ती या आर्थिक घटकात विसंगती निर्माण होते तेव्हा त्याचा परिणाम समाजव्यवस्थेवर होत असतो. साहजीकच समाजाची अवस्था इतिहासाच्या एका कालखंडातून दुसऱ्या कालखंडात जात असते.

◆ धर्माला गौण स्थान :

ऐतिहासिक भौतिकवादात मार्क्सने धर्माला काहीच स्थान दिले नाही. मार्क्सच्या मते, 'धर्म म्हणजे अफूची गोळी आहे.' धर्म म्हणजे एक नशा आहे; ती अफूच्या नशेप्रमाणे आहे. नशा साधारणतः दुःख विसरण्यासाठी केली जाते. तसेच दुःखाला विसरण्यासाठी धर्माचा आश्रय घेतला जातो. धर्माच्या नशेत मनुष्य सुखी जीवनाचे चित्र रेखाटतो परंतु ती त्याची शुद्ध फसवणूक असते. मनुष्याच्या या भावनेचा फायदा भांडवलदार घेत असतात. लोकांनी धर्माच्या नशेतच रहावे, सुखी होण्याची त्यांनी केवळ स्वप्ने पहावीत. यातच भांडवलदारांचे हित असल्यामुळे भांडवलदार धार्मिक स्थळे बांधून दुःखीजणांच्या आश्रयाची व्यवस्था करतात. भांडवलशाहीत धर्माला अधिक स्थान असते. मार्क्सच्या विचारात मात्र धर्माला अजिबात स्थान नाही.

मार्क्सच्या मते, समाजाचे वर्तमान स्वरूप एकाएकी निर्माण झालेले नाही. समाजात परिवर्तन होत गेले. इतिहासात समाजाला विविध अवस्थेतून जावे लागले, भविष्यातही अनेक अवस्थांतून जावे लागणार आहे.

ऐतिहासिक काळात समाजाचा विकास कसा होत गेला व समाजाला वर्तमान स्वरूप कसे प्राप्त झाले हे मार्क्सने ऐतिहासिक बदलाच्या पुढील पाच अवस्थातून सांगितले आहे.

- १) आदिम व्यवस्था किंवा प्राचीन साम्यवाद
- २) गुलामगिरीचा काळ
- ३) सरंजामशाहीची अवस्था
- ४) भांडवलशाहीचा कालखंड
- ५) समाजवादी अवस्था

१) आदिम व्यवस्था किंवा प्राचीन साम्यवाद (Primitive Communism)

ही मानवी विकासाची प्रारंभिक अवस्था मानली जाते. या अवस्थेत लोक समुहवृत्तीतून सामाजिक जीवन जगत होते. कंदमुळे, फळे खाऊन आणि प्राण्यांची शिकार करून उदरनिर्वाह करीत होते. त्यावेळी व्यक्तीगत संपत्ती नव्हती. समाजात वर्गभेद नव्हता. त्यामुळे वर्गसंघर्षही नव्हता. उत्पादनाची साधने अत्यंत अविकसीत होती. दगडापासून बनविलेल्या हत्यारांचा वापर करून लोक आपले संरक्षण करीत असत. उत्पादनाच्या साधनावर समुहाची मालकी होती व उत्पादनाचा लाभ सर्वांना मिळत होता. सर्वच गोष्टींवर सार्वजनिक अधिकार होता. म्हणून मार्क्स याला प्राचीन साम्यवादाचे युग म्हणतो.

२) गुलामगिरीचा काळ (Slavery)

प्राचीन साम्यवादात काळाच्या ओघात परिवर्तन होत गेले, लोकसंख्या वाढत गेली, मनुष्याच्या गरजा वाढू लागल्या. उपजिवीकेसाठी नवीन साधनांची आवश्यकता वाढू लागली. शेती व्यवसायास सुरुवात झाली. कुटूंबसंस्था निर्माण झाली. जमिनीवर खाजगी मालकी प्रस्थापित झाली. ज्या व्यक्तीजवळ शेती व संपत्ती होती तो मालक झाला. शक्ती आणि संपत्ती थोड्या लोकांच्या हातात एकवटल्या. इतर लोक त्यांच्या आश्रयावर राहू लागले. त्यामुळे समाजात स्वामी (मालक) व दास (गुलाम) निर्माण झाले. गुलाम आपल्या स्वामीसाठी राबत होते. उदरनिर्वाहासाठी मजुरी करीत होते. अशाप्रकारे समाजात मालक-गुलाम असे दोन वर्ग निर्माण झाले व गुलामगिरीचे युग आले.

३) सरंजामशाहीची अवस्था (Feudalism)

सरंजामशाही अवस्थेला सामंतशाहीची अवस्था असेही म्हटले जाते. गुलामगिरीच्या युगातून समाजाने सामंतशाहीत पदार्पण केले. स्वामी-गुलाम वर्गसंघर्षातून राजसत्ता निर्माण झाली. राजाने आपल्या सहकारी काही व्यक्तींना जमिनी दिल्या. त्या व्यक्ती जमिनदार किंवा सामंत बनल्या. त्यांनाच सरंजामदार किंवा जमिनदार म्हटले जात असे. सरंजामदार वर्ग हा शेतकरी व शेतमजूर यांच्याकडून शेतात काम करवून घेत असे. या शेतात राबणाऱ्या वर्गाला भूदास असे म्हटले जात. भूदास शेतात राबत. त्याच्या मोबदल्यात त्यांना उदरनिर्वाहापुरते अन्नधान्य मिळत होते. सामंतांनी शेतमजुरांचे खूप शोषण केले, मोबदलाही अत्यल्प दिला जात असे, त्यामुळे मजूरवर्गात असंतोष निर्माण होऊन त्यातून सरंजामदार-भूदास यांच्यात संघर्ष निर्माण झाला.

४) भांडवलशाहीचा कालखंड (Age of Capitalist Society) :

सरंजामशाहीत मजूर वर्गाचे अतोनात शोषण होत असल्यामुळे त्यांच्यात असंतोष निर्माण झाला होता. राजा व सरंजामदार ह्यांच्याविरुद्ध मजुरांचा संघर्ष झाला. १६८८ मध्ये इंग्लंडमध्ये रक्तहीन राज्यक्रांती झाली आणि १७८९ मध्ये फ्रान्समध्ये क्रांती झाली. पुढील काळात शास्त्रीय व तांत्रिक शोधामुळे उत्पादनात वाढ झाली. मोठमोठे उद्योगधंदे निर्माण होऊन उद्योगधंद्यांचे केंद्रीकरण झाले. उत्पादनाच्या साधनांवर एकाधिकार निर्माण झाला. समाजातील जुनी व्यवस्था बदलली व नव्या युगाचा आरंभ झाला. मोठ्या उद्योगधंद्यामुळे लहान उद्योगधंदे नष्ट झाले. नवनवीन यंत्रे निर्माण झाली. मोठ्या उद्योगधंद्यातील उत्पादनाची साधने ज्यांच्याजवळ होती ते भांडवलदार झाले. त्यांनी राजकीय सत्ताही आपल्या ताब्यात घेतली. श्रमिक लोक पोटासाठी भांडवलदारावर अवलंबून राहू लागले. भांडवलदार श्रमिकांना कमी वेतन देऊन अधिक काम करवून घेऊन त्यांची पिळवणूक करू लागला. त्यामुळे समाजात भांडवलदार-श्रमिक असे दोन वर्ग निर्माण झाले. श्रमिकांना शोषण असल्याने त्यामुळे त्यांचा संघर्ष सुरू झाला.

५) समाजवादी अवस्था (Socialism)

समाजवादी अवस्थेला साम्यवादी समाजरचना असेही म्हटले जाते. मार्क्सने भांडवलशाहीत होणारे मजुरांचे आर्थिक शोषण व त्यातून होणारा वर्गसंघर्ष याचे स्पष्टीकरण करून नवीन समाजव्यवस्था कशी प्रस्थापित करता येईल याचे विवेचन "A contribution to the Critique of Political Economy" या ग्रंथात केले आहे. मार्क्सच्या मते, समाजवाद म्हणजे भांडवलदार व साम्यवाद यामधील अंतरिम व्यवस्था होय. मार्क्सचा समाजवाद आणि समाजवाद यामध्ये बरेच अंतर आहे. मार्क्सचा समाजवाद म्हणजे श्रमिकांची हुकूमशाही होय. भांडवलशाहीत भांडवलदार आणि श्रमिक यांच्यातील संघर्ष अत्यंत तीव्र स्वरूपात होत जाऊन त्याचे रूपांतर क्रांतीत होऊ शकते. भांडवलदार जेवढ्या जास्त प्रमाणात कामगारांचे शोषण करतील तसे कामगारांच्यातील असंतोष वाढत जाऊन कामगारवर्गाची क्रांती होऊन, कामगार वर्गाची हुकूमशाही निर्माण होईल. काही काळ कामगारांची हुकूमशाही राहिल्यानंतर उत्पादनसाधनांची व संपत्तीची मालकी समाजाची होईल. समाजात कोणताही वर्ग राहणार नाही, वर्गविहीन समाजाची निर्मिती होईल. त्यामुळे वर्गसंघर्षही होणार नाहीत व राज्यसंस्थेची गरज भासणार नाही. समाज राज्यविरहित होईल व साम्यवादी समाजव्यवस्था निर्माण होईलच असे मार्क्सने म्हटले आहे.

मार्क्सच्या मते, 'आजपर्यंतचा इतिहास म्हणजे वर्गसंघर्षाचा इतिहास आहे. परस्परविरोधी वर्गांच्या संघर्षातून विकास होत आलेला आहे. वर्गसंघर्षाच्या परिणामातून शेवटी साम्यवादी समाजव्यवस्था स्थापन होईल. अशाप्रकारे मार्क्सने इतिहासाच्या भौतिकवादी मीमांसेतून एका नव्या समाजवादी समाजरचनेची कल्पना मांडली आहे.

मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादावरील टीका

मार्क्सने मांडलेल्या ऐतिहासिक भौतिकवादी विचारांवर विविध विचारवंतांनी पुढील आधारावर टीका केली आहे.

१) मानवी जीवनात धर्माला महत्त्वाचे स्थान

माक्सने धर्मावर अत्यंत कठोर टीका केली आहे. धर्माला अफूची गोळी म्हटले आहे. पण माक्स हे विसरतो की, मनुष्याला भौतिक वस्तूंचा जसा मोह असतो तसाच अध्यात्मिक सुखाचाही तो भुकेला असतो. मनुष्य जीवनात धर्माला महत्त्वाचे स्थान आहे. एखाद्या गोष्टीतून मानवाला प्रेरणा मिळत असेल तर त्याला विरोध करण्यात अर्थ नाही. धर्म मनुष्याच्या जीवनातील आशास्थान असते. भौतिक वस्तूंनी जर सुख प्राप्त झाले असते तर कुठेच नैराश्य दिसले नसते.

२) राज्यविहीन समाजाचे वर्णन काल्पनिक

माक्सने केलेले राज्यविहीन समाजाचे वर्णन काल्पनिक स्वरूपाचे वाटते. कारण तशा प्रकारचा समाज आतापर्यंत कोठेही निर्माण झाला नाही व भविष्यातही होण्याची शक्यता नाही. उलट राज्याची आवश्यकता दिवसेंदिवस वाढतच आहे. त्यामुळे राज्य ही अत्यावश्यक संस्था आहे ती विरून न जाता भक्कम बनत आहे.

३) अपूर्ण व एकांगी सिद्धांत

माक्सने ऐतिहासिक भौतिकवादाचे केलेले विवेचन एकांगी व अपूर्ण वाटते. या सिद्धांताने आर्थिक तत्त्वालाच प्राधान्य दिले. आर्थिक घटकच परिवर्तनाला कारणीभूत आहे असे माक्सने म्हटले. वास्तविक आर्थिक तत्त्वाबरोबरच मनुष्याच्या भावना, द्वेष, राग, विचार, धार्मिक विरोध, देशप्रेम या घटकांचादेखील इतिहास घडविण्यात महत्त्वाचा वाटा आहे. या घटकांकडे माक्सने दुर्लक्ष केले आहे.

४) विकासात राष्ट्रीय चळवळीचे महत्त्व

विविध चळवळींचे मानवी समाजाचा इतिहास बदलण्यात महत्त्वाचे योगदान आहे. राष्ट्रवादी विचारांतून निर्माण झालेल्या विविध राष्ट्रीय चळवळींमुळेही इतिहासात परिवर्तन झाले आहे, अशा चळवळींचे महत्त्व नाकारता येणार नाही.

५) थोर पुरुषांचे कार्य

ऐतिहासिक परिवर्तन करण्यामागे अनेक थोर पुरुषांनी महत्त्वाचे योगदान दिलेले असते. त्यांच्या कार्याचे महत्त्व नाकारता येणार नाही. गौतम बुद्ध, येशू ख्रिस्त, मार्टिन ल्यूथर, टॉलस्टॉय, महात्मा गांधी यांनी मानवी व्यवहाराला नवीन दिशा देण्याचे कार्य केले आहे. इतिहास घडविण्यात अशा थोर व्यक्तींचे कार्य व व्यक्तिमत्त्व कारणीभूत ठरले आहे. मात्र याचा विचार माक्सने कोठेही केलेला नाही.

६) विचारात विरोधाभास

टीकाकारांच्या मते, माक्सच्या विचारात विरोधाभास आढळतो. इतिहास गतिशील आहे असे तो म्हणतो आणि इतिहासाची गती राज्यविहीन समाज निर्माण झाल्यानंतर थांबेल असेही तोच म्हणतो. राज्यविरहीत समाजरचना शेवटची अवस्था असेल तर इतिहासाला गतिशील कसे म्हणता येईल? अशाप्रकारे माक्सच्या या विचारात विसंगती वाटते.

७) समाजाची विभागणी चुकीची

इतिहासाच्या प्रत्येक अवस्थेत मार्क्सने समाजाची दोन वर्गात विभागणी केली आहे. ती चुकीची वाटते. उत्पादनाची साधने मालकीची असणारा एक श्रीमंत वर्ग आणि उत्पादनाची साधने हातात नसणारा, श्रम करणारा गरीब वर्ग अशा दोन वर्गात विभागणी करून त्यांच्यात वर्गसंघर्ष होतो असे म्हटले आहे, परंतु या दोन वर्गांशिवाय समाजात तिसरा वर्ग म्हणजे मध्यम वर्ग असतो व तोही समाजाच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका पार पाडतो. याकडे मार्क्सचे दुर्लक्ष झाले आहे. अशी टीकाकारांनी टीका केली आहे.

८) केवळ आर्थिक शक्ती सत्ताप्राप्तीचा मार्ग नव्हे

मार्क्सच्या मते ज्याच्याकडे आर्थिक शक्ती आहे, उत्पादनाची साधने ज्याच्या मालकीची आहेत ते राजकीय सत्ता प्राप्त करतात व राजकीय सत्तेचा उपभोग घेतात. टीकाकारांच्या मते आर्थिक शक्तीशिवाय बुद्धी, साहस व कपट या मार्गानेही राजकीय सत्ता प्राप्त करता येते. केवळ तो एकमेव मार्ग नाही.

९) उत्क्रांतीच्या मार्गानेही विकास

क्रांतीच्या मार्गाने किंवा विरोध विकासाच्या पद्धतीने समाजात बदल होतात असे मार्क्सने म्हटले आहे. परंतु टीकाकारांच्या मते क्रांती ऐवजी उत्क्रांतीच्या मार्गानेही समाजात बदल घडवून आणता येतात. वर्गसंघर्षाऐवजी वर्गसमन्वय घडवूनही विकास घडवून आणता येतो व तो समाजाला पोषक ठरतो.

मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादावर टीकाकारांनी जरी टीका केली असली तरी या सिद्धांताचे महत्त्व कमी होत नाही. जेवढ्या जास्त प्रमाणात टीका होते तेवढा जास्त सत्यांश त्या विचारात असतो. मार्क्सने मानवी जीवनात आर्थिक कारणाला जे महत्त्व दिले त्याचा परिणाम इतिहासावर कसा झाला याचे स्पष्टीकरण दिले आहे. त्यामुळे इतिहासाचे योग्य चित्र दाखविण्याचे कार्य या सिद्धांताने केले असे म्हणावे लागेल.

२.२.३ अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत (Theory of Surplus Value) :

भांडवलदार श्रमिकांचे शोषण कशा रितीने करतात हे दाखवून देण्यासाठी कार्ल मार्क्स यांनी आपल्या 'दास कॅपिटल' (Das Capital) या ग्रंथात 'अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत' मांडला आहे. मजुरांचे शोषण भांडवलशाहीत कसे होते आणि गरीब अधिक गरीब, तर श्रीमंत अधिक श्रीमंत कसे होतात हे मार्क्सने या सिद्धांतातून शास्त्रीय दृष्टीकोणातून सिद्ध केले आहे. मार्क्सच्या मते, कोणत्याही वस्तूचे मूल्य (किंमत) हे त्या वस्तूवर किती प्रमाणात श्रम खर्च झालेत ह्यावरून ठरते. मार्क्सच्या या विचारांवर रिकार्डोच्या विचारांचा प्रभाव पडला आहे. कामगार आणि त्याचे श्रम हेच एकमेव अतिरिक्त मूल्य निर्माण करणारे साधन ठरते. एखाद्या वस्तूची निर्मिती करण्यासाठी जे श्रम लागतात त्या श्रमावर त्या वस्तूचे मूल्य ठरविले जाते असे मार्क्स म्हणतो. श्रम हे मूल्याचे कारण आणि परिणाम आहे. श्रम हे तत्त्व पायाभूत मानून मार्क्सने अतिरिक्त मूल्याचा सिद्धांत मांडला.

भांडवलदार मजुराला त्याच्या श्रमाचा पुरेपूर मोबदला न देता, कमी मोबदल्यात अधिक वस्तू उत्पादन करून घेतात व अधिक नफा मिळवितात. मजुरांचे आर्थिक शोषण करून नफा मिळविण्याची ही जी पद्धती आहे त्यालाच 'नफ्याचा सिद्धांत' असेही म्हटले जाते.

मार्क्सच्या मते, प्रत्येक वस्तूचे मूल्य तिच्या आवश्यकतेनुसार किंवा उपयोगितेनुसार ठरविले जाते. तसेच त्या वस्तुनिर्मितीसाठी खर्च केल्या जाणाऱ्या श्रमानुसारही वस्तूचे मूल्य ठरविले जाते. मार्क्सने यापैकी दुसऱ्या तत्वाचा स्वीकार केला. मार्क्सच्या मते, वस्तूचे मूल्य हे तिच्यावर खर्च झालेल्या सामाजिक श्रमावरून ठरते. बाजारात विक्रीसाठी आलेल्या वस्तूंमध्ये एक समान बाब असते ती म्हणजे ती वस्तू तयार करण्यासाठी खर्च केले जाणारे सामाजिक श्रम होय. मानवी श्रमाशिवाय कोणतीही वस्तू निर्माण होत नाही. निरनिराळ्या वस्तूंची किंमत कमी अधिक असते कारण ज्या वस्तूच्या निर्मितीसाठी जास्त श्रम व वेळ खर्च होतो त्या वस्तूची किंमत जास्त असते. मजुराजवळ उत्पादननिर्मितीसाठी लागणारे भांडवल व अन्य साधने नसतात. कामगाराकडे फक्त श्रम हा घटकच असतो. मजुराजवळ उत्पादनाची साधने नसल्यामुळे त्याला भांडवलदाराच्या कारखान्यात आपले श्रम विकावे लागतात. आपल्या श्रमाच्या मोबदल्यात जी मजूरी मिळेल त्याच्यावर कुटूंबाचा उदरनिर्वाह करावा लागतो. मजुराला आपल्या श्रमाचा साठा करून ठेवता येत नाही. त्यामुळे भांडवलदार त्यांच्या असहाय्यतेचा फायदा घेऊन त्यांची पिळवणूक करतात.

मार्क्सच्या मते, 'अतिरिक्त मूल्य' म्हणजे मजुराने निर्माण केलेल्या व त्याला मिळणाऱ्या मूल्यातील अंतर होय. एखाद्या वस्तुनिर्मितीसाठी दिली जाणारी जी मजूरी असते तिच्यापेक्षा त्या वस्तूची बाजारातील किंमत जास्त असते. म्हणजे जेवढी जास्त किंमत असते किंवा तफावत असते तिला 'अतिरिक्त मूल्य' असे मार्क्सने म्हटले आहे. अतिरिक्त मूल्य म्हणजे मजुराने निर्माण केलेल्या आणि भांडवलदाराला प्रत्यक्ष मिळणाऱ्या मूल्यातील अंतर होय. थोडक्यात अतिरिक्त मूल्य म्हणजे भांडवलदार एखाद्या वस्तूची ग्राहकाकडून घेत असलेली किंमत वजा वस्तूला निर्मितीसाठी लागलेला कच्चा माल व मजुराला दिलेली मजूरी होय. मार्क्सच्या मते, भांडवलदार कमावीत अलेला हा नफा म्हणजे श्रमिकांचे शोषण आहे. कारण वस्तूला जी किंमत येते ती मजुरांच्या श्रमामुळे, त्यामुळे मजुराला त्याच्या श्रमाचा योग्य वाटा मिळाला पाहिजे. भांडवलदार तो देत नाहीत, श्रमिकांवर अन्याय करतात. श्रम नाशिवंत असतात अशा परिस्थितीत त्यांच्या लाचारीचा फायदा भांडवलदार घेतात.

कामगाराची मजूरी आणि त्यांनी उत्पादित केलेल्या मालाची बाजारातील किंमत यात जे अंतर असते ते अतिरिक्त मूल्य होय. जसे खुर्ची तयार करण्यासाठी मजुराला ३० रुपये मिळतात. खुर्चीसाठी लागणाऱ्या सामुग्रीची किंमत ३० रुपये आहे. अशाप्रकारे खुर्चीची किंमत ६० रुपये झाली ती खुर्ची भांडवलदार बाजारात १०० रुपयाला विकतो. म्हणजेच ४० रुपये त्याचा नफा झाला. यालाच मार्क्स अतिरिक्त मूल्य म्हणतो. नफ्यावर केवळ भांडवलदाराचा अधिकार राहू नये तर श्रमिकांनाही त्यातील वाटा मिळाला पाहिजे. अतिरिक्त मूल्य भांडवलदारांच्या खिशात जाते. श्रमावरून वस्तूचे मूल्य ठरते. नुसत्या लाकडाच्या ठोकळ्याला बाजारात फारशी किंमत नसते त्यापासून खुर्ची बनविल्यानंतर त्याच लाकडाच्या ठोकळ्याची किंमत वाढते. खुर्चीवर कलाकुसर करण्यासाठी जेवढे जास्त श्रम लागतील तेवढी त्या खुर्चीची किंमत वाढते.

अतिरिक्त मूल्याचा सिद्धांत आपण कामाच्या तासाच्या आधारेही समजून घेऊ शकतो. समजा एक कामगार दररोज १० तास काम करतो आणि ५० वस्तू निर्माण करतो. त्या ५० वस्तूंवर कारखानदाराची मालकी

असते. तो त्या ५० वस्तू प्रत्येकी १० रु. प्रमाणे विकतो व ५०० रुपये मिळवितो. मजुराला मजूरी देण्याइतके काम तो मजूर ५ तासातच करीत असतो. १० तासांपैकी ५ तासांचे श्रम आवश्यक असतात. कारण त्या ५ तासातच तो मजूर त्याला मिळणाऱ्या मजुरीइतके मूल्य निर्माण करतो. प्रत्यक्षात त्याला १० तास श्रम करावे लागतात. याचा अर्थ तो ५ तास अतिरिक्त जादा काम मालकासाठी करतो हेही अतिरिक्त मूल्य झाले.

कामगारांच्या या अतिरिक्त श्रमातून निर्माण होणारे मूल्य मालक एकटाच खातो. यालाच अतिरिक्त मूल्य असे मार्क्सने म्हटले आहे. मालक अतिरिक्त मूल्य सतत वाढविण्याचा प्रयत्न करतो. त्यासाठी तो कामगारांकडून जास्तीत जास्त तास काम करून घेतो. मजुरी मात्र तेवढीच देतो. मजुरांचे शोषण करतो.

अतिरिक्त मूल्याच्या सिद्धांताचे परिणाम

मार्क्सच्या मते, अतिरिक्त मूल्य मिळविण्यासाठी भांडवलदार विविध मार्गांचा अवलंब करतात, श्रमिकांच्या लाचारीचा फायदा उठवतात. श्रमिकांना आपले श्रम विकण्याशिवाय पर्याय नसतो. कारण श्रम नाशवंत असतात. श्रमाचा साठा करून ठेवता येत नाही. रोजच्या रोज काम मिळाले तर मजुरी मिळत असते. काही वेळा भांडवलदार कारखाने बंद ठेवून उत्पादन बंद करतात. माल साठवून ठेवतात व किंमती वाढल्यावर तो विकतात व अधिक नफा मिळवितात. त्यामुळे भांडवलदारांच्या अतिरिक्त मूल्य मिळविण्याच्या धोरणाचे परिणाम समाजात दिसतात.

- १) श्रमिकांना त्याने केलेल्या श्रमाच्या मोबदल्यात वेतन मिळत नाही.
- २) भांडवलदार अधिकाधिक श्रीमंत बनतात तर श्रमिकांची गरिबी वाढत जाते.
- ३) भांडवलदार-कामगार यांच्यातील दरी वाढत जाते व दोहोत वर्गीय संघर्ष सुरू होतो.
- ४) संपत्तीचे केंद्रीकरण भांडवलदारांच्या हातात होते.
- ५) भांडवलदार आपले हितसंबंध सुरक्षित ठेवण्यासाठी राजकीय सत्तेचा वापर करतात.

अतिरिक्त मूल्य सिद्धांतावरील टीका (दोष) :

मार्क्सच्या अतिरिक्त मूल्याच्या सिद्धांतावर विविध दृष्टीकोनातून टीका केली जाते.

१) केवळ मानवी श्रमामुळे वस्तूचे मूल्य ठरत नाही

मार्क्सच्या मते, कामगारांच्या श्रमामुळेच वस्तू निर्माण होतात. श्रमशक्ती उत्पादनात महत्त्वाची आहे. वास्तविक श्रमाबरोबरच भांडवल, यंत्रसामुग्री, व्यवस्थापन, कच्चा माल, बाजारपेठ या सर्वांचा सहभाग वस्तूचे मूल्य ठरविण्यामध्ये असतो. केवळ मजुरांच्या श्रमामुळे वस्तूचे मूल्य ठरते असे, म्हणणे संयुक्तिक नाही.

२) मानसिक श्रमाकडे दुर्लक्ष

अतिरिक्त मूल्याचा सिद्धांत केवळ शारीरिक श्रमाला महत्त्व देतो. मानसिक श्रमाकडे दुर्लक्ष केले आहे. उत्पादनात मानसिक श्रमदेखील महत्त्वाचे असतात. योग्य नियोजनासाठी विशेषज्ञांची गरज असते. नियोजनात गडबड झाली तर पूर्ण उत्पादन प्रक्रिया बंद पडू शकते. याकडे या सिद्धांताने दुर्लक्ष केले आहे.

३) भांडवलदारांची जोखीम महत्त्वाची

या सिद्धांतात भांडवलदारांची जोखीम लक्षात घेतली नाही. भांडवलदारांनी जोखीम घ्यायची, नुकसान झाले तर सोसायचे व नफ्याचा वाटा मात्र कामगारांना द्यायचा हे विचार तर्कशुद्ध वाटत नाहीत. जर फायद्यात कामगारांना समान वाटा पाहिजे तर नुकसान भरपाईत देखील त्याला समान वाटेकरी मानले पाहिजे.

४) इतर खर्चाचा विचार नाही

कोणतीही वस्तू तयार करताना भांडवलदारांना मजुरीशिवाय इतर बराच खर्च करावा लागतो. त्यामध्ये यंत्राची झीज, जागेचे भाडे, गुंतवलेल्या भांडवलावरील व्याज, कर, कच्चा माल, बाजारपेठ, मालाची सुरक्षितता या गोष्टींवर होणाऱ्या खर्चाचा मार्क्सने विचार केला नाही.

५) भांडवलशाहीच्या गुणांकडे दुर्लक्ष

मार्क्सने भांडवलशाहीकडे द्वेषातून पाहिले आहे अशी टीका केली जाते. भांडवलशाहीत काही गुणही असतात यावर मार्क्सचा विश्वास नसावा. भांडवलशाहीत केवळ दोषच असते तर ती केव्हाच नष्ट झाली असती परंतु आजही भांडवलशाही टिकून आहे.

६) कामगारांचे कल्याण

भांडवलदारांवर कामगारांच्या कल्याणाची जबाबदारी असते. त्यांच्या आरोग्यासाठी, सुव्यवस्थेसाठी बराच खर्च करावा लागतो. आकस्मिक घडणाऱ्या अपघातासाठी मोबदला द्यावा लागतो या खर्चाचा समावेश अतिरिक्त मूल्य सिद्धांतात केलेला नाही.

७) तर्कशास्त्राच्या दृष्टीने योग्य नाही

मार्क्सने मांडलेला अतिरिक्त मूल्याचा सिद्धांत तर्कशास्त्राच्या दृष्टीने योग्य नाही. भांडवलदारांविरुद्ध श्रमिकांना क्रांती करण्यासाठी प्रोत्साहन देणारा हा सिद्धांत आहे. त्याने केवळ कामगार वर्गाचाच विचार केला आहे. भांडवलदारांच्या बाजूने विचार केला नाही. कामगारांची स्थिती सुधारण्यासाठी कामगार व भांडवलदार यांच्यात सामंजस्य निर्माण होणे गरजेचे असते. कामगारांना भांडवलदारांच्याविरुद्ध भडकविणे योग्य नाही. त्यामुळे हा सिद्धांत तर्कशुद्ध वाटत नाही.

अशाप्रकारे कार्ल मार्क्सच्या अतिरिक्त मूल्याच्या सिद्धांतावर टीका होत असली तरी या सिद्धांताचे महत्त्व कमी होत नाही. या सिद्धांताने कामगारांचे, शोषण कसे केले जाते हे दाखवून दिले. कामगारांना जागृत करून संघटित करण्याचे कार्य या सिद्धांताने केले. श्रमिकांना त्यांच्या कामाचा योग्य मोबदला मिळाला पाहिजे याची जाणीव भांडवलदारांना करून देण्यास आणि कामगारांच्या होणाऱ्या आर्थिक शोषणास मर्यादा घालण्यास हा सिद्धांत उपयुक्त ठरला आहे.

२.२.४ वर्गसंघर्षाचा सिद्धांत (Theory of Class Struggle) :

मार्क्सच्या मते, इतिहासाचा आधार द्वंद्वात्मक भौतिकवाद आहे. इतिहासाच्या भौतिकवादाचाच एक भाग म्हणजे वर्गसंघर्ष होय. त्याच्या मते प्रत्येक वस्तूत दोन परस्पर विरोधी तत्त्वे असतात. त्या दोन तत्त्वांच्या

संघर्षातून पदार्थाचा विकास होत असतो. सुरुवातीपासून समाजात दोन परस्परविरोधी वर्ग राहात आले आहेत. आपल्या हितसंबंधाचे रक्षण करताना त्या दोघात संघर्ष होतो.

मार्क्सने 'कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो' या ग्रंथात वर्गसंघर्षाचे विश्लेषण केले आहे. त्याच्या मते, “आजपर्यंतचा संपूर्ण समाजाचा इतिहास हा वर्गसंघर्षाचाच इतिहास होय.” प्राचीन काळापासून समाजाच्या प्रत्येक अवस्थेत परस्परविरोधी दोन वर्ग निर्माण झाल्याचे दिसून येते. स्वामी-गुलाम, उच्चकुलीन-सामान्य, जमीनदार-भूदास, कारखानदार-कामगार इ. एक वर्ग उत्पादनाच्या साधनांची मालकी असणारा तर दुसरा आपल्या अस्तित्वासाठी लढणारा, श्रम करणारा होय. एक वर्ग शोषक तर दुसरा शोषित असतो. दोन्ही वर्गांचा सतत संघर्ष चालत आलेला आहे. त्या संघर्षातून समाजाची उन्नती होत असते.

प्राचीन काळात मालकी आणि गुलाम, मध्ययुगामध्ये सरंजामदार आणि कुळे, भूदास तर आधुनिक भांडवलशाहीत भांडवलदार आणि मजूर असे वर्ग निर्माण झाले आहेत. भांडवलशाहीत श्रीमंत, धनिक वर्ग आपल्या संपत्तीच्या आणि उत्पादन साधनांच्या जोरावर श्रमिक, मजूर वर्गावर अन्याय, जुलूम करीत असतो. मार्क्सने संघर्षाची पुढीलप्रमाणे कारणे सांगितली आहेत.

१) दोन्ही वर्ग परस्पर पूरक तरीही संघर्ष

समाजातील दोन्ही वर्ग परस्परांला पूरक असतात तरीही त्यांच्यात संघर्ष होतो. भांडवलशाहीत भांडवलदार श्रमिकांशिवाय उत्पादन करू शकत नाही व श्रमिक कारखान्यात श्रम केल्याशिवाय जगू शकत नाहीत. तरीही त्यांच्यात संघर्ष होत असतो. कारण भांडवलदार अधिकाधिक नफा मिळविण्यासाठी श्रमिकांचे शोषण करतात, त्यांच्यावर अन्याय, जुलूम करतात. राजकीय आणि सामाजिक संस्थांचा उपयोग आपल्या स्वार्थासाठी करतात. मजुरांच्यात ज्यावेळी अन्यायाची जागृती होते ते संघटीत होतात तेव्हा दोहोंच्यात संघर्ष होतो.

२) समाजातील आर्थिक विषमता

समाजात असणारी आर्थिक विषमता हे संघर्षाचे मूळ कारण असते. मानवी इतिहासाच्या प्रारंभापासून एक वर्ग साधनसंपन्न तर दुसरा साधनविहीन राहिलेला आहे. त्यामुळे वर्गसंघर्ष इतिहासाचा स्थायी भाव आहे. ज्याच्या हाती उत्पादनाची साधने नाहीत तो वर्ग आपल्या अस्तित्वासाठी साधनसंपन्न वर्गाशी लढतो.

३) श्रमिकांची अस्तित्वाची लढाई

श्रमिकांचे अस्तित्व त्यांच्या श्रमाच्या विक्रीवर अवलंबून असते. श्रम विकत घेण्याची ताकद फक्त भांडवलदार वर्गाजवळ असते. भांडवलदार श्रमिकांचे श्रम अल्प मोबदल्यात विकत घेतो. जेवढी मजुरी भांडवलदार देतो तेवढ्यावर श्रमिकांना समाधान मानावे लागते व आपले अस्तित्व टिकवून ठेवावे लागते. कारण श्रम साठवून ठेवता येत नाहीत. त्यामुळे जगण्यासाठी, आपल्या अस्तित्वासाठी भांडवलदारांच्या बरोबर संघर्ष करावा लागतो.

४) शासकाचा आपल्या हितासाठी संघर्ष

शासक वर्ग आपले हितसंबंध सुरक्षित ठेवण्यासाठी शासित वर्गाबरोबर संघर्ष करीत असतो. राजकीय व सामाजिक संस्थांचा उपयोग स्वतःच्या हितासाठी करून घेतो. परिवर्तनाला तो विरोध करतो. जुनी व्यवस्थाच टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. याउलट शोषित वर्ग जुनी व्यवस्था नष्ट करून नवीन व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी धडपडत असतो. त्यामुळे दोहोत वर्गसंघर्ष होतो.

मार्क्सच्या मते, भांडवलशाहीत भांडवलदार वर्ग उत्पादन साधनांच्या मालकीमुळे मजूरवर्गाची पिळवणूक करतो. भांडवलदार मजूरवर्गाची जेवढी जास्त पिळवणूक करतो तेवढी त्याची विनाशाकडे वाटचाल करण्याची गती वाढत असते. मार्क्सच्या मते, 'भांडवलदार आपली थडगी आपणच खणीत असतात' जेवढे मजुरांचे जास्त शोषण होईल तेवढ्या अधिक प्रमाणात मजूरवर्ग संघटित होतो व भांडवलशाहीविरोधी संघर्ष करतो. भांडवलशाहीची वाटचाल विनाशाकडे होते. श्रमिक अधिक संघटित होऊन क्रांती करतात. उत्पादनाच्या साधनांवर वर्चस्व प्रस्थापित करतात. अशाप्रकारे भांडवलशाही नष्ट होते. काही काळ श्रमिकांची हुकूमशाही निर्माण होते व नंतर वर्गाविहीन समाज निर्माण होतो. त्यामुळे संघर्षाचा प्रश्नच राहणार नाही असे मार्क्सचे मत होते.

◆ वर्ग संघर्षाची वैशिष्ट्ये

१) मानवी इतिहास वर्गसंघर्षाचा : प्राचीन काळापासून कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपाची समाजरचना होती. त्या दोन्ही वर्गांमध्ये संघर्ष झाल्याचे दिसून येते. भांडवलशाहीत भांडवलदार आणि कामगार यांच्या लढ्याने उग्र स्वरूप धारण केले.

२) संघर्षाचे स्वरूप आर्थिक असते : मानवी इतिहासातील सर्व वर्ग संघर्षाचे मूल आर्थिक स्वरूपाचे असते. इतिहासातील सर्व घडामोडी आणि परिवर्तन याच्या पाठीमागे आर्थिक प्रेरणा असतात. उत्पादनाची साधने हाती असणारा आणि नसणारा या दोन्ही वर्गात संघर्ष झाल्याचे दिसून येते.

३) या संघर्षाचे स्वरूप द्वंद्वीय : मार्क्सने सांगितलेल्या वर्गसंघर्षाचे स्वरूप द्वंद्वीय आहे. दोन्ही वर्ग परस्परांना पूरक व पोषक असूनदेखील विरोध विकासवादाच्या माध्यमातून हा वर्ग संघर्ष होत असतो.

४) राज्य हे शोषणाचे साधन : ज्यांच्या हाती उत्पादनाची साधने असतात तो आर्थिकदृष्ट्या सबल वर्ग राजकीय सत्ता हस्तगत करतो व भांडवलशाहीचा पूरक आणि श्रमिकांना मारक असे कायदे तयार करतो त्यामुळे कामगारांचे आर्थिक, सामाजिक शोषण होते म्हणून मार्क्सने राज्याला पिळवणुकीचे साधन म्हटले.

५) वर्गसंघर्षात श्रमिकांचा विजय : भांडवलशाहीत या वर्गसंघर्षात भांडवलशाहीचा नाश आणि श्रमिक कामगार वर्गाचा विजय निश्चित असतो. वर्गसंघर्षानंतर कामगारांची सत्ता प्रस्थापित होते. भांडवलशाही संपुष्टात येते.

◆ वर्गसंघर्षावरील टीका :

कार्ल मार्क्सने वर्गसंघर्षाचा सिद्धांत मांडून अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्रात मोलाची भर घातली. त्याच्या या

सिद्धांतावर पुढीलप्रमाणे टीका केली जाते.

१) **मध्यम वर्गाचा विचार केला नाही** : मार्क्सने वर्गसंघर्षाचा सिद्धांत मांडताना समाजातील शासक आणि शासीत भांडवलदार-कामगार अशा दोन वर्गांचाच विचार केला. समाजातील सर्वात मोठा असणारा मध्यम वर्ग याचा कुठेही उल्लेख केला नाही. वास्तविक भांडवलदार व मजूर यांच्यात संतुलन निर्माण करण्याचे काम मध्यम वर्ग करतो. परंतु मार्क्सने या वर्गाकडे दुर्लक्ष केले आहे.

२) **समाजाला हानीकारक सिद्धांत** : समाजाच्या व्यवस्थेसाठी सहानुभूती व बंधुभावाची आवश्यकता असते पण समाजाला युद्धभूमी बनविण्याचे कार्य वर्गसंघर्षाच्या सिद्धांताने केले. त्यामुळे वर्गसंघर्षाचा सिद्धांत द्वेषावर आधारित असून तो समाजाला हानीकारक आहे.

३) **अव्यवहार्य सिद्धांत** : आतार्थतचा मानवी इतिहास हा वर्गसंघर्षाचा इतिहास आहे असे मार्क्सने म्हटले, परंतु त्यास कोणताही पुरावा नाही. शास्त्रीय दृष्टीकोनातून या सिद्धांताचे समर्थन करता येत नाही. उलट या सिद्धांतामुळे समाजात दुष्कृत्याला बळ मिळेल त्यामुळे हा सिद्धांत अव्यवहार्य वाटतो.

४) **संघर्षातून विकास हे चुकीचे गृहीत** : मार्क्सने वर्ग संघर्षाच्या सिद्धांतात 'संघर्षातून विकास' होतो ही कल्पना गृहीत धरली आहे ती चुकीची आहे. कारण 'सहकार्यातूनही विकास' होतो हे इतिहास अभ्यासावरून लक्षात येते.

५) **गरीब-श्रीमंत विभाजन योग्य नाही** : वर्गसंघर्षाच्या सिद्धांतामुळे समाजाचे गरीब-श्रीमंत वर्गात विभाजन केले ते चुकीचे आहे. कारण त्याचे कोणतेही निकष नाहीत. गरीब कोणाला म्हणायचे व श्रीमंत कोणाला याबाबत कोणतेही निकष नाहीत. दोन्ही वर्गात विभाजन करणे योग्य नाही. वर्गसंघर्षामुळे परस्परांतील द्वेष भावना उफाळून येते. त्यांच्यातील सामंजस्य नाहिसे होते.

६) **मजुरांच्या हिताकडे भांडवलदारांचे लक्ष नसते हे चुकीचे** : भांडवलदार मजूर वर्गाचे हित, कल्याण पाहत नाहीत स्वतःचाच स्वार्थ पाहतात व कामगारांची पिळवणूक करून जास्तीत जास्त नफा कमावतात त्यामुळे दोहोत संघर्ष होतो असे मार्क्सचे मत होते. परंतु अशाप्रकारचा संघर्ष इंग्लंड, अमेरिकामध्ये घडून आला नाही उलट तेथे मजूर वर्गाने भांडवलदारांशी मिळते जुळते घेतले अहे व भांडवलदारांनी मजुरांच्या हिताच्या अनेक गोष्टी केल्या आहेत. त्याचे वेतन, राहणीमान सुधारले आहे.

७) **मजुरांचे संघटन चुकीची कल्पना** : मार्क्सची वर्गसंघर्षाची कल्पना कामगारांच्या संघटितपणावर अवलंबून असते. परंतु 'जगातील सर्व कामगारांनो एक व्हा' असे मार्क्सने आवाहन केले होते. परंतु सर्व कामगार एक होऊन भांडवलदारांच्या विरुद्ध संघर्ष करतीलच याची खात्री देता येत नाही. सर्वच देशातील मजूर संघर्षाचाच मार्ग स्वीकारतील असेही नाही. त्यामुळे मार्क्सची ही कल्पनाही चुकीची वाटते.

८) **वर्गविरहित समाजाची कल्पना फोल** : मार्क्सने वर्गसंघर्षाची कल्पना मांडून वर्गविहीन समाजाची कल्पना केली होती ती फोल ठरली आहे. रशियात मार्क्सच्या विचारानुसार क्रांती झाली परंतु त्याच्या विचाराप्रमाणे

साम्यवादी समाजरचना निर्माण झाली नाही. समाज वर्गविरहीत न बनता राज्यकर्त्यांचा नवा वर्ग व सर्वसामान्यांचा वर्ग असे दोन वर्ग निर्माण झाले आहेत.

अशाप्रकारे कार्लमार्क्सच्या वर्गसंघर्षाच्या सिद्धांतावर टीका होत असली तरीही या सिद्धांताने कामगारांना संघटित होण्याची प्रेरणा दिली. आपल्या हक्कांची जाणीव करून दिली. तसेच भांडवलदारांनाही कामगारांच्या हिताची जाणीव करून दिली. आर्थिक शोषणाला प्रतिबंध घालण्याचे कार्य या सिद्धांताने केले आहे. त्यामुळे या सिद्धांताचे महत्त्व कमी होत नाही.

२.२.६ मार्क्सचे राज्यसंस्थेसंबंधी विचार :

राज्यासंबंधीचे मार्क्सचे विचार पूर्वीच्या विचारवंतांपेक्षा वेगळे आहेत. काहीनी राज्याला स्वाभाविक संस्था मानले तर काहीनी एक उपयोगी संस्था म्हणून राज्याकडे पाहिले. ऑरिस्टॉटलच्या मते, राज्याची निर्मिती मनुष्याच्या जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करण्यासाठी झाली असून मनुष्याच्या सुखी जीवनासाठी राज्य कायम आहे. लास्कीच्या मते, राज्य विभिन्न संख्येत सामंजस्य निर्माण करणारी संस्था आहे. मार्क्सला राज्यसंस्थेसंबंधी पूर्वीचे विचार मान्य नाहीत. राज्यासंबंधीचे मार्क्सचे विचार तीन प्रकारचे आहेत. १) राज्याची निर्मिती समाजात वर्ग निर्माण झाल्यामुळे झाली आहे. २) राज्य हे एका वर्गाने दुसऱ्या वर्गावर आपली सत्ता ठेवण्याचे साधन आहे. ३) वर्गविहिन समाजात राज्याची गरज भासणार नाही.

मार्क्सच्या मते, राज्याचा जन्म आर्थिक शोषण करणाऱ्या भांडवलदार वर्गाच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी झाला. शोषित वर्गाची दडपशाही करणारी ती एक संस्था आहे. राज्यविरहित समाज निर्माण करणे हा मार्क्सच्या विचारातील महत्वाचा भाग होता. मार्क्स म्हणतो की, उत्पादन साधनांची मालकी असलेल्या भांडवलदारांनी आपले हितसंबंध सुरक्षित ठेवण्यासाठी राज्यसंस्थेचा साधन म्हणून वापर केला. मार्क्सने राज्याला भांडवलदारांची कार्यकारी समिती असे म्हंटले आहे. राज्याच्या माध्यमातून श्रीमंतांनी उत्पादन साधनांची मालकी नसलेल्या व्यक्तींवर सत्ता गाजवली. आर्थिकदृष्ट्या सबल-आहे रे आणि दुर्बल-नाही रे असे वर्गीय स्वरूप राज्याला प्राप्त झाले. राज्यसंस्थेच्या माध्यमातून भांडवलदारांनी खास, विशेष अधिकार मिळविले. गरीब, श्रमिकांना त्यापासून वंचित ठेवले. त्यांची पिळवणूक करून श्रीमंत अधिक श्रीमंत बनले. श्रमिकांची आंदोलने दडपून टाकण्यासाठी बळाचा वापर केला. त्यामुळे मार्क्स राज्याला 'सक्ती करण्याचे साधन किंवा जुलूम करण्याचे यंत्र आहे' असे म्हणतो. राज्य ही दडपगिरी आणि छळ करणारी संस्था बनली.

राज्याने बुडवा समाजाचे म्हणजेच भांडवलशाहीचे समर्थन करणाऱ्या समाजाचे हितसंबंध सुरक्षित ठेवले. दीन-दुबळ्यांचे शोषण करण्यात राज्यसंस्थेचा मोठा वाटा होता. मार्क्सच्या मते, पिळवणुकीवर आधारलेल्या राज्याचे तीन प्रकार असतात. गुलामगिरीचे राज्य, सरंजामशाहीचे राज्य आणि भांडवलशाहीचे राज्य असे तीन प्रकार इतिहासात झालेले आहेत. इतिहासाच्या प्रत्येक कालखंडात उत्पादन पद्धतीच्या वर्गरचनेवरून राज्ये निर्माण झाली आहेत. उत्पादनाची साधने हातात असणाऱ्या अल्पसंख्य वर्गाने बहुसंख्य लोकांचे शोषण करण्याचे साधन म्हणून राज्याचा वापर केला. प्राचीन काळात मालकवर्गाने गुलामांचे शोषण करण्यासाठी,

मध्ययुगात संरजामदारांनी कुळे, भूदास यांची पिळवणूक करण्यासाठी आणि आधुनिक भांडवलशाहीत भांडवलदारांनी मजुरांचे शोषण करण्यासाठी राज्यसंस्थेचा एक साधन म्हणून वापर केला. म्हणून 'राज्य हे पिळवणूक करण्याचे, जुलूम करण्याचे साधन आहे.' असे मार्क्सचे मत आहे. भांडवलशाहीत भांडवलदार एकत्रीत येऊन, संघटित होऊन क्रांतीचा मार्ग स्वीकारला पाहिजे. क्रांतीनंतर साहजीकच कामगारांच्या एकजुटीचा विजय होईल. राज्यसंस्थेचे सत्ता कामगारांच्या हाती जाईल. कामगारांच्या नेत्यांनी काही काळ हुकुमशाही प्रस्थापीत करावी. समाजातील भांडवलदारांचे वर्चस्व संपुष्टात आणावे व समाजवादी समाजरचना निर्माण करावी. समाजात कोणतेही वर्ग राहणार नाहीत म्हणजेच समाज वर्गविहीन बनेल. समाजात वर्गच शिल्लक राहीले नाहीत तर वर्गसंघर्ष होणार नाहीत. त्यामुळे राज्याचीही आवश्यकता भासणार नाही. राज्य हळूहळू विरून जाईल. राज्यविहीन समाज निर्माण होईल अशी मार्क्सची राज्यसंस्थेबद्दलची कल्पना होती.

◆ मार्क्सच्या राज्यविषयक विचारांची वैशिष्ट्ये

मार्क्सने मानवी इतिहासाचे भौतिकवादी विश्लेषण केले. राज्य हळूहळू नष्ट करणे या विचारापर्यंत त्याने आर्थिक, सामाजिक व राजकीय विचार मांडले. त्याच्या राज्यविषयक विचारांची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे-

१) राज्य श्रमिकांचे शोषण करणारी संस्था

मार्क्सच्या मते, राज्यसंस्थेचा वापर भांडवलदारांनी स्वतःच्या कायद्यासाठी आणि श्रमिकांवर अन्याय, शोषण करण्यासाठी केल्या. भांडवलदारांनी राज्यसंस्थेवर प्रभुत्व मिळवून भांडवलशाहीला अनुकूल व श्रमिकांना प्रतिकूल असे कायदे निर्माण केले त्यामुळे राज्यसंस्था श्रमिकांचे शोषण करणारे साधन बनले.

२) राज्य हे बुद्धी समाजाचे प्रतिक

जुन्या चालिरिती आणि विषमतेची बाजू घेणाऱ्या आणि भांडवलशाहीचे समर्थन करणाऱ्या समाजाला मार्क्सने बुद्धी समाज म्हटले आहे. ते पारंपरिक विचारांचे असल्यामुळे नव्या विचारांचे स्वागत करण्यास तयार नसतात. त्यामुळे राज्याला त्या समाजाचे प्रतिक आहे असे मार्क्सने म्हटले.

३) वर्गसंघर्ष अटळ असतो

मानवाच्या इतिहासातील प्रत्येक अवस्थेत शासक-शोषित, आहे रे-नाही रे असे वर्ग असतात. एक धनिक तर दुसरा गरीब, श्रमिक त्यामुळे त्यांच्यात संघर्ष होत असतो. धनिक बळाचा वापर करतात तर श्रमिक अन्यायाविरुद्ध लढतात.

४) श्रमिकांची क्रांती यशस्वी

राज्यसंस्थेत श्रमिक कामगारांनी संघटीतपणे दिलेला लढा भांडवलशाही नष्ट करतो. भांडवलदार-श्रमिक या वर्गीय लढ्यात कामगारांचा विजय होतो व कामगारांची क्रांती यशस्वी होते.

५) राज्यविहीन समाज

मार्क्सने राज्यसंस्थेला शोषणाचे एक संघटित साधन मानले आहे. म्हणून शेवटी राज्य हळूहळू विरून

जाईल असे म्हटले आहे. एक प्रशासकीय कार्यकारी समितीकडून प्रशासन चालेल. संपत्तीचे सार्वत्रीकरण झाल्यावर, वर्गविहिन समाज निर्माण झाल्यावर राज्यसंस्थेची आवश्यकता राहणार नाही असे मार्क्सला वाटत होते.

◆ राज्यसंस्थेसंबंधी विचारांवरील टीका

मार्क्सच्या राज्यसंस्थेसंबंधीच्या विचारांवर पुढीलप्रमाणे टीका केली जाते.

१) राज्य पिळवणुकीचे साधन नाही

मार्क्सचा राज्यासंबंधीचा दृष्टीकोन एकाकी स्वरूपाचा आहे. राज्य पिळवणुकीचे, शोषणाचे साधन आहे असे त्याचे मत होते. वास्तविक अनेक शासक आपल्या न्यायप्रियतेसाठी, सेवाभावासाठी, जनहिताचे कायदे करण्यासाठी प्रसिद्ध होते याकडे त्याचे दुर्लक्ष झाले आहे.

२) राज्य भांडवलदारांचे रक्षक म्हणणे चुकीचे

राज्य हे भांडवलदारांच्या हिताचे रक्षण करते हे मार्क्सचे विचार पटत नाहीत. कारण राज्यसंस्था राज्यातील सर्वांच्यासाठी निर्माण झालेली असते. ती केवळ भांडवलदारांचे हित पाहत नाही तर श्रमिक, सर्वसामान्य यांच्यासाठीही विविध प्रकारच्या उपाययोजना, कायदे करते.

३) विचारात विरोधाभास

मार्क्स एकीकडे राज्याचा अन्याय करणारे, जुलूम करणारे यंत्र म्हणतो आणि दुसरीकडे साम्यवादी समाजरचना निर्माण होईपर्यंत राज्याचे समर्थन करतो हा त्याच्या विचारातील विरोधाभास आहे. ज्या संस्था निरुपयोगी ठरल्या त्या काळाच्या ओघात नष्ट झाल्या.

४) राज्य नष्ट होऊ शकत नाही

टीकाकारांच्या मते, राज्यसंस्था व्यक्तीविकासाचे साधन आहे. राज्य नष्ट झाले तर अराजकता निर्माण होईल. व्यक्तींच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी राज्याची आवश्यकता असते त्यामुळे ते कायमस्वरूपी अस्तित्वात राहील ते नष्ट होणार नाही. उलट राज्याचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढतच चालले आहे.

२.३ सारांश :

या घटकात आपण कार्ल मार्क्सचा जीवन परिचय, त्यांच्यावरील प्रभाव, त्यांची ग्रंथरचना, त्यांचा ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धांत, भांडवलशाहीबद्दलचे विचार, अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत, वर्गसंघर्षाचा सिद्धांत, कामगार क्रांती व साम्यवाद, राज्यसंस्थेसंबंधी विचार यासंबंधीचा व त्यावरील टीका यांचा अभ्यास केला आहे.

मार्क्सच्या जीवन परिचयात त्याचा जन्म, त्याचे शिक्षण, त्यांची ग्रंथरचना, त्यांच्यावर प्रभाव पाडणारे विविध घटक इत्यादीचा अभ्यास केला आहे.

मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धांतात हेगेलच्या विरोधविकासवादाचा त्याच्यावर पडलेला प्रभाव, भौतिकवाद म्हणजे काय, विरोधविकासवादाची कल्पना (द्वंद्ववाद), भौतिक जगाच्या विकासाचे तीन टप्पे - वाद (वहशीळी), प्रतिवाद (अपीळीहशीळी) आणि संवाद (डूपीहशीळी) यांचा अभ्यास केला. विश्वाच्या विकासात नेहमी संघर्ष होत असतात व त्या संघर्षातून विश्वाचा विकास होत असतो. विरोधातून, संघर्षातून विकास होतो असे विरोधविकासवादाचे तत्त्व, द्वंद्ववादाची वैशिष्ट्ये यांचा अभ्यास केला. विरोधविकासवाद स्पष्ट करून मार्क्सने ऐतिहासिक भौतिकवादाचा सिद्धांत मांडला. ऐतिहासिक बदलास आर्थिक घटक कसा कारणीभूत ठरतो याचे स्पष्टीकरण त्याने केले आहे. ऐतिहासिक उत्क्रांतीने जगाच्या इतिहासाचा विकास होतो. ऐतिहासिक बदलाच्या पाच अवस्था त्याने सांगितल्या. १) आदिम अवस्था किंवा प्राचीन साम्यवाद, २) गुलामगिरीचा काळ, ३) सरंजामशाहीची अवस्था, ४) भांडवलशाहीचा कालखंड, ५) समाजवादी अवस्था त्यांचा अभ्यास आपण केला. मार्क्सच्या मते, आजपर्यंतचा इतिहास वर्ग संघर्षाचा इतिहास आहे. ऐतिहासिक भौतिकवादावरील टीका समजून घेतली.

मार्क्सच्या भांडवलशाही बद्दलच्या विचारातून भांडवलशाहीत उत्पादनाची साधने भांडवलदारांच्या मालकीची असतात व त्या साधनांच्या आधारे ते श्रमिक, कामगार वर्गाची कशी पिळवणूक, शोषण करतात व भांडवलशाहीतच त्यांचा विनाश असतो याबाबतचे मार्क्सचे विचार, भांडवलशाहीची वैशिष्ट्ये, भांडवलशाही सिद्धांतावरील टीका याबाबतचा अभ्यास केला.

अतिरिक्त मूल्याच्या सिद्धांतातून भांडवलदारांकडून कामगारांची कशी फसवणूक केली जाते. भांडवलदार कामगारांच्या लाचारीचा कसा फायदा घेतात आणि त्यांचे शोषण करतात. कामगारांच्याकडून जास्तीत जास्त श्रम करवून घेतले जाते व अधिकाधिक नफा मिळवून भांडवलदार कसे श्रीमंत बनतात हे समजले. अतिरिक्त मूल्याच्या सिद्धांतामुळे कामगारांना त्यांच्यावरील शोषणाची जाणीव होते. अतिरिक्त मूल्याच्या सिद्धांताचे परिणाम, सिद्धांतावरील टीका समजून घेतल्या.

वर्गसंघर्षाच्या सिद्धांतातून उत्पादनाच्या साधनांची मालकी असणारा व दुसरा श्रम करणारा वर्ग यांच्यातील वर्गसंघर्षाचा अभ्यास, वर्गसंघर्षाची वैशिष्ट्ये, वर्गसंघर्षावरील टीका यादृष्टीने अभ्यास केला.

कामगार क्रांती व साम्यवाद या विचारात कामगारांची क्रांती, त्यातील त्यांचा विजय, कामगारांची हुकूमशाही, संक्रमणाचा काळ, उत्पादनाची साधने समाजाच्या मालकीची केली जातात, प्रत्येकाला कुवतीनुसार काम आणि गरजेनुसार दाम दिले जाईल, त्यातून साम्यवादी समाजरचनेची निर्मिती, तिची वैशिष्ट्ये, कामगार क्रांती व साम्यवाद यावरील टीका इ. विचार समजून घेतले.

मार्क्सच्या राज्यसंस्थेबाबतच्या विचारातून मार्क्सचा राज्याबाबतचा दृष्टीकोन, राज्याचे स्वरूप, राज्यविषयक विचारांची वैशिष्ट्ये, त्यावरील टीका या बाबी आपण या घटकात शिकलो.

२.४ पारिभाषिक शब्द किंवा शब्दार्थ :

- १) भौतिकवाद : ज्यांचे अस्तित्व जाणवते किंवा जे डोळ्यांनी प्रत्यक्ष दिसते ते सत्य मानणारा दृष्टीकोन.
- २) विरोध विकासवाद (द्वंद्ववाद) : विरोधातून किंवा संघर्षातून विकास घडून येतो असे मानणारा दृष्टीकोन
- ३) समाजवादी : व्यक्तीगत हितापेक्षा समाजहिताला प्राधान्य देणारी व्यवस्था
- ४) साम्यवादी : राष्ट्राची सर्व संपत्ती सामुदायीक मालकीची असणारी व्यवस्था
- ५) सरंजामशाही : सरदार, जमिनदार यांची सत्ता असलेली राज्यव्यवस्था
- ६) भांडवलशाही : खुली अर्थव्यवस्था, खाजगी मालमत्तेचा हक्क मान्य करणारी व्यवस्था.
- ७) गुलामगिरी : समाजात श्रेष्ठ-कनिष्ठ वर्ग असणारी व कनिष्ठांना जनावरांप्रमाणे वागणूक देणारी समाज व्यवस्था.
- ८) आहे रे : श्रीमंतांचा वर्ग - भांडवलदार, जमिनदार इ.
- ९) नाही रे : ज्यांच्याकडे संपत्ती नाही केवळ श्रम आहेत असा गरीब, कामगार, शेतमजूरचा वर्ग
- १०) अफू : एक मादक पदार्थ, ज्याच्या सेवनाने गुंगी येते.
- ११) परात्मता : परकेपणा, माणसापासून, मानवी मूल्यांपासून व समाज जीवनापासून दुरावलेला मनुष्य.
- १२) वर्गविहिन : गरीब-श्रीमंत, उच्च-नीच असे वर्ग नसलेला समाज.
- १३) राज्यविहिन : राज्यच नसलेला, राज्यविरहित समाज.
- १४) अधिसत्ता : समाजातील बहुसंख्य लोकांना मान्य असलेली राजकीय सत्ता.
- १५) बुड्ढा समाज : जुन्या चालिरिती, विषमता व भांडवलशाहीचे समर्थन करणारा समाज.

२.५ स्वयंअध्ययन प्रश्न व त्याची उत्तरे :

प्रश्न :

◆ स्वयं अध्ययन प्रश्न-१

खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- १) कार्ल मार्क्स आणि एंजल्स यांनी 'कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो' हा ग्रंथ कोणत्या साली प्रसिद्ध केला?
- २) मार्क्सचा जन्म कोणत्या वर्षी व कोणत्या देशात झाला?
- ३) इ.स. १८६७ मध्ये मार्क्सने कोणता ग्रंथ लिहिला?
- ४) मार्क्स यांच्या कोणत्या ग्रंथाला साम्यवादाचे बायबल असे म्हणतात?

५) कार्ल मार्क्स या समाजवादी, क्रांतिकारक विचारवंताचे निधन कोणत्या वर्षी झाले?

◆ स्वयं अध्ययन प्रश्न-२

- १) द्वंद्वात्मक विरोध विकासवादाची कल्पना कार्ल मार्क्सने कोणाकडून घेतली?
- २) 'धर्म ही अफूची गोळी आहे' असे कोणी म्हटले आहे?
- ३) मार्क्सच्या मतानुसार पदार्थात होणारे परिवर्तन कोणकोणत्या प्रकारचे असते?
- ४) मार्क्सने ऐतिहासिक बदलाच्या किती अवस्था सांगितल्या आहेत?
- ५) विरोध विकासवादालाच कोणत्या नावाने संबोधले जाते?

◆ स्वयं अध्ययन प्रश्न-३

- १) मार्क्स यांनी कोणत्या ग्रंथात अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत मांडला आहे?
- २) मार्क्सच्या मतानुसार कोणत्याही वस्तूचे मूल्य कशावरून ठरते?
- ३) जेव्हा एखाद्या वस्तुनिर्मितीसाठी दिल्या जाणाऱ्या मजुरीपेक्षा त्या वस्तूची बाजारातील किंमत जास्त असते. तेव्हा पडणाऱ्या तफावतीला मार्क्सने काय म्हटले आहे?
- ४) अतिरिक्त मूल्याचा सिद्धांत कोणी मांडला?
- ५) मजुरांचे आर्थिक शोषण करून नफा मिळविण्याची जी पद्धत आहे त्याला काय म्हटले जाते?

◆ स्वयं अध्ययन प्रश्न-४

खालील वाक्यातील रिकाम्या जागा भरा.

- १) “आजपर्यंतचा जगाचा इतिहास हा वर्गसंघर्षाचाच इतिहास होय” असे यांनी म्हटले आहे.
- २) या ग्रंथात मार्क्सने वर्गसंघर्षाचा सिद्धांत मांडला आहे.
- ३) मजूर व हे भांडवलशाही समाजव्यवस्थेतील प्रमुख दोन वर्ग होय.
- ४) मार्क्सने सांगितलेल्या वर्गसंघर्षाचे स्वरूप होते.
- ५) भांडवलदार व कामगार यांच्यातील संघर्षानंतर समाजाची कल्पना मार्क्सने मांडली होती.

◆ स्वयं अध्ययन प्रश्न-५

खालील वाक्यातील रिकाम्या जागा भरा.

- १) मार्क्सच्या मते, वर्गविहिन आणि राज्यविहिन समाजव्यवस्था म्हणजे समाजरचना होय.
- २) मार्क्सच्या कामगारांच्या क्रांतिकारी परिवर्तनाचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे या राष्ट्रात घडून आलेली क्रांती होय.
- ३) साम्यवादी समाजव्यवस्थेत प्रत्येकाचा त्याच्या प्रमाणे काम मिळेल आणि गरजेप्रमाणे दाम मिळेल.

- ४) मार्क्सच्या विचाराने प्रेरित होऊन साली सोव्हिएत रशियात क्रांती झाली.
 ५) भांडवलशाही व साम्यवादी समाजरचना यामधील संक्रमणकाळातील ही अवस्था होय.

◆ स्वयं अध्ययन प्रश्न-६

खालील वाक्यातील रिकाम्या जागा भरा.

- १) मार्क्सच्या मते, म्हणजे सक्ती करण्याचे, जुलूम करण्याचे साधन आहे.
 २) राज्याचा जन्म आर्थिक शोषण करणाऱ्या वर्गाच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी झाला असे मार्क्स म्हणतो.
 ३) मार्क्सच्या मते, इतिहासात, गुलामगिरीचे, सरंजामशाहीचे आणि अशी तीन पिळवणुकीवर आधारलेली राज्ये होऊन गेली.
 ४) भांडवलशाहीचे समर्थन करणाऱ्या समाजाला मार्क्सने समाज असे म्हटले आहे.
 ५) मार्क्सच्या मते, राज्य म्हणजे भांडवलदारांची समिती होय.

उत्तरे :

◆ स्वयं अध्ययन उत्तर -१

- १) कार्ल मार्क्स आणि एंगल्स यांनी 'कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो' हा ग्रंथ १८४८ साली प्रसिद्ध केला.
 २) मार्क्सचा जन्म १८१८ या वर्षी जर्मनी या देशात झाला.
 ३) इ.स. १८६७ मध्ये मार्क्सने 'दास कॅपिटल' हा ग्रंथ लिहिला.
 ४) मार्क्स यांच्या 'कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो' या ग्रंथाला साम्यवादाचे बायबल असे म्हणतात.
 ५) कार्ल मार्क्स या समाजवादी, क्रांतिकारक विचारवंताचे निधन इ.स. १८८३ या वर्षी झाले.

◆ स्वयं अध्ययन उत्तर -२

- १) द्वंद्ववादी विरोधी विकासवादाची कल्पना कार्ल मार्क्सने हेगेलकडून घेतली.
 २) 'धर्म ही अफूची गोळी आहे' असे कार्ल मार्क्सने म्हटले आहे.
 ३) मार्क्सच्या मतानुसार पदार्थात होणारे परिवर्तन गुणात्मक व मात्रात्मक प्रकारचे असते.
 ४) मार्क्सने ऐतिहासिक बदलाच्या पाच अवस्था सांगितल्या आहेत.
 ५) विरोधी विकासवादालाच द्वंद्ववाद या नावाने ओळखले जाते.

◆ स्वयं अध्ययन उत्तर -३

- १) मार्क्स यांनी 'दास कॅपिटल' या ग्रंथात अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत मांडला आहे.

- २) मार्क्सच्या मतानुसार कोणत्याही वस्तूचे मूल्य श्रमावरून ठरते.
- ३) जेव्हा एखाद्या वस्तुनिर्मितीसाठी दिल्या जाणाऱ्या मजुरीपेक्षा त्या वस्तूची बाजारातील किंमत जास्त असते तेव्हा पडणाऱ्या तफावतीला मार्क्सने अतिरिक्त मूल्य असे म्हटले आहे.
- ४) अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत कार्ल मार्क्सने मांडला.
- ५) मजुरांचे आर्थिक शोषण करून नफा मिळविण्याची जी पद्धती आहे त्याला नफ्याचा सिद्धांत असे म्हटले जाते.

◆ स्वयं अध्ययन उत्तर -४

- १) कार्ल मार्क्स
- २) कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो
- ३) भांडवलदार
- ४) द्वंद्वात्मक
- ५) वर्गविरहित

◆ स्वयं अध्ययन उत्तर -५

- १) साम्यवादी
- २) सोव्हिएत रशिया
- ३) कुवतीप्रमाणे
- ४) १९१७
- ५) कामगारांची हुकूमशाही

◆ स्वयं अध्ययन उत्तर -६

- १) कार्ल मार्क्स
- २) भांडवलदार
- ३) भांडवलशाहीचे
- ४) बुद्धि
- ५) कार्यकारी

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय :

अ) खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

- १) मार्क्सचा ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धांत स्पष्ट करा.
- २) कार्ल मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धांताचे टीकात्मक परीक्षण करा.

३) मार्क्सच्या अतिरिक्त मूल्य सिद्धांताचे टीकात्मक परीक्षण करा.

४) कार्ल मार्क्सचे राज्यसंस्थेसंबंधीचे विचार स्पष्ट करा.

ब) टीपा लिहा.

१) मार्क्सचा द्वंद्ववाद

२) ऐतिहासिक विकासाचे टप्पे

३) अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत

४) वर्गसंघर्षाचा सिद्धांत

५) वर्गविहीन व राज्यविहीन समाज

२.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके/संदर्भग्रंथ :

१) गर्दे दि. का. - पाश्चात्य राजकीय विचारप्रवाह, महाराष्ट्र राज्य ग्रंथनिर्मिती मंडळासाठी गो. य. राणे प्रकाशन, पुणे

२) भोळे भा. ल.- पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत, पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर

३) शृंगारपुरे अरविंद- पाश्चिमात्य राजकीय विचारक, मंगेश प्रकाशन, नागपूर

४) जोशी वि. सी.- पाश्चात्य राजकीय तत्त्वज्ञान, मृण्मयी प्रकाशन, औरंगाबाद

५) पाटील बी. बी.- पाश्चात्य राजकीय विचार, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर

६) डोळे ना. म.- पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद

७) जोशी सुधाकर ग.- पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद

८) मुठाळ राम- भारतीय आणि पाश्चिमात्य राजकीय विचार, अंशुल पब्लिकेशन्स, नागपूर

९) देवगांवकर श. गो- राजकीय विचारवंत (पाश्चिमात्य आणि भारतीय), श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर

१०) कुलकर्णी सुधाकर- निवडक राजकीय विचारवंत, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर

११) काणे प. सी.- काही प्रमुख राज्यशास्त्रज्ञ, विद्या प्रकाशन, नागपूर

घटक - ३

आधुनिक पाश्चात्य राजकीय विचार

– हेरॉल्ड लास्की

अनुक्रमणीका :

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रास्ताविक
- ३.२ विषय विवेचन
 - ३.२.१. हेरॉल्ड लास्की : संक्षिप्त चरित्र
 - ३.२.२. राज्याचे स्वरूप
 - ३.२.३. सार्वभौमत्व
 - ३.२.४. हक्क आणि समानता
 - ३.२.५. लोकशाही
- ३.३ सारांश
- ३.४ परिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ३.५ स्वयं: अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ३.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ३.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ सूची

३.० उद्दिष्टे :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- १) हेरॉल्ड लास्की यांच्या जीवन आणि कार्याचा परिचय होईल
- २) हेरॉल्ड लास्की यांचे राज्याविषयक विचार सांगता येतील
- ३) हेरॉल्ड लास्की यांचे सार्वभौमत्वासंबंधी संकल्पना समजून घेता येईल
- ४) हेरॉल्ड लास्की यांचे हक्क आणि समानता विषयीचे विचारांचे आकलन होईल
- ५) हेरॉल्ड लास्कीचे लोकशाही विषयी विचार समजून घेता येईल

३.१ प्रास्ताविक :

दोन महायुद्धे, नियोजनाची गरज, कल्याणकारी राज्याची कल्पना, साम्राज्यवादाची घसरण, आशिया-आफ्रिका खंडातील नवजात राष्ट्र, वैज्ञानिक व औद्योगिक क्षेत्रातील प्रचंड प्रगती व वाढती भांडवलशाही, वाढत्या लोकसंख्येचे दडपण, सरकारने कल्याणकारी राज्य म्हणून स्वीकारलेल्या नवनवीन जबाबदाऱ्या, भांडवलशाहीमुळे समाजात होणारी आर्थिक विषमता व सरकारचे निर्हस्तक्षेपनीतीचे धोरण यांसारख्या घटकांचे विसाव्या शतकात मोठ्या प्रमाणात वैचारिक मंथन झाले. यातूनच एका नव्या विचारप्रवाह प्रा. हॅरॉल्ड लास्कीच्या रूपाने इंग्लंडमध्ये उदयास आला. या मानवतावादी विचारप्रवाहाने राज्यसंस्थे-बरोबरच समाजातील इतर संस्थांनाही महत्त्वाचे स्थान दिले आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य अबाधित ठेवून व्यक्तिविकासासाठी भांडवलशाहीतील आणि साम्यवादातील काही दोष बाजूला सारून समाजवादी आणि औद्योगिक लोकशाहीची स्थापना करण्यासाठी आपल्या विचारांची देणगी जगाला दिली. वसाहतवादातून मुक्त झालेल्या नवराष्ट्रांना ही देणगी मार्गदर्शक व प्रेरक ठरली. या घटकात आपण लास्कीचे समाजावादा-संदर्भातील योगदान अभ्यासणार आहोत.

३.२ विषय विवेचन -

विसाव्या शतकात जगाला राजकीय विचारांच्या क्षेत्रात दोन अभूतपूर्व प्रयोगांचा प्रारंभ पाहण्याची संधी मिळाली. पहिली रशियात १९१७ साली साम्यवादी क्रांती होऊन मार्क्सवादी तत्त्वज्ञान प्रत्यक्षात येऊन तेथे कामगारांची हुकूमशाही स्थापन झाली. दुसरा प्रयोग इटली व जर्मनीत फॅसिझम व नाझीझमच्या रूपाने पाहावयास मिळाला. हेगेल, फील्से यांचे आदर्शवादी तत्त्वज्ञान (राज्य साध्य व व्यक्ती साधन) प्रत्यक्षात उतरून राज्य सर्वंकष, सर्वशक्तिमान झाले तर त्याचे व्यक्तिजीवनावर, व्यक्तिस्वातंत्र्यावर कोणते परिणाम होतात, आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात आदर्शवादी सिद्धांतावर प्रस्थापित झालेले आधुनिक राष्ट्रराज्य केवढा विनाश निर्माण करू शकते याचे प्रात्यक्षिक जगाला दुसऱ्या महायुद्धाच्या रूपाने पाहावयास मिळाले.

विसाव्या शतकात लोकांना उदारमतवादी, व्यक्तिवादी लोकशाहीचा अपुरेपणाही जाणवू लागला. ही लोकशाही भांडवलशाहीच्या वाढत्या वर्चस्वामुळे सामाजिक न्याय, समता व बंधुत्व प्रस्थापित करू शकणार नाही, आर्थिक समतेशिवाय ही लोकशाही खरे व्यक्तिस्वातंत्र्य प्रस्थापित करू शकणार नाही याची जाणीव लोकांना होऊ लागली. संसदीय वा अध्यक्षीय लोकशाहीत खरोखर लोकांना सार्वभौमत्व असते का, अशी शंका वाटू लागली. अमेरिका, इंग्लंडसारखी उदारमतवादी लोकशाही राष्ट्रे अंतर्गत क्षेत्रात लोकशाही व आंतरराष्ट्रीय राजकारणात साम्राज्यवादी, वर्णवादी, पिळवणूक करणारी होती.

वैज्ञानिक प्रगतीनंतर जशी औद्योगिक क्रांती झाली, त्याच वेळी विविध समाजशास्त्रांच्या आंतरशास्त्रीय अध्ययनालाही सुरुवात झाली. या अध्ययनातून मानवी जीवनात केवळ राजकारण हेच एकमेव नाही, व्यक्ती व राज्य यांच्या संबंधातूनच फक्त सामाजिक प्रगतीचा अन्वयार्थ लावता येणार नाही, असे अभ्यासकांना वाटू लागले. सर्व मानवी निष्ठा एककेंद्रितपणे राज्यावर असण्याचे कारण नाही, राज्य ही समाजातील अनेक संस्थांपैकी एक महत्त्वाची संस्था आहे, यांसारखे विचार प्रस्थापित व्हायला लागले. या वैचारिक मंथनातूनच या बदलत्या विचारांचे प्रतीक म्हणून प्रा. हॅरॉल्ड लास्कीचा वैचारिक व तात्त्विक राजकारणात उदय झाला.

लास्कीचे विचार सतत बदलत गेलेत. त्यांनी कोणतेही तत्त्वज्ञान मूळ श्रद्धेतून कायमचे स्वीकारले नाही. आपण चूक सांगितले असे आढळले, की दुसऱ्याच दिवशी तसे प्रामाणिकपणे जाहीर करण्याचे धैर्य त्यांनी दाखविले. त्यामुळे तो विसाव्या शतकातील बुद्धिवादी पण मानवताप्रेमी विचारवंत ठरला. आपल्या पुरोगामी विचारसरणीने उदारमतवादी लोकशाहीतील व भांडवलशाही साम्राज्यशाहीतील अनैतिकता व अन्याय त्याने इंग्लंडमध्ये वेशीवर मांडला. त्या काळात इंग्लंड जगाची राजधानी होती. त्यामुळे लास्कीचे सर्व पुरोगामी, लोकशाही समाजवादी विचार जगभर पसरले आणि कम्युनिझम (साम्यवाद) व भांडवलशाही ही दोन्ही टोके टाळू पाहणाऱ्या आशिया, आफ्रिका खंडातील नवजात राष्ट्रांना हे विचार मार्गदर्शक ठरले.

३.२.१. हेरॉल्ड लास्की : संक्षिप्त चरित्र -

हेरॉल्ड लास्कीचा जन्म इंग्लंडमधील मॅचेस्टर येथे सन् १८९३ साली झाला. लहानपणापासून त्याला अभ्यासाची आवड होती तसेच राजकीय समस्या जाणून घेण्याकडे त्याचा ओढा होता. मॅचेस्टर येथील ग्राम स्कूलमधील शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर उच्च शिक्षणासाठी लास्की ऑक्सफोर्ड येथे गेले. (सन् १९११ ते १९१४) वयाच्या १८ व्या वर्षी त्याने आपल्यापेक्षा जास्त वयाच्या ख्रिश्चन मुलीशी विवाह केला. धार्मिक वृत्तीच्या त्याच्या वडिलांना ते आवडले नाही. इ.स. १९१४ मध्ये वयाच्या २० व्या वर्षी लास्की यांनी आपले उच्च शिक्षण पूर्ण केले. सन १९१४ मध्ये त्याने सैन्यात भरती होण्याचे ठरविले, परंतु वैद्यकीय कारणामुळे त्यांना सैन्यात घेतले गेले नाही.

लास्की काही दिवस वृत्तपत्र व्यवसायाकडे वळला. त्याने वृत्तपत्रातून आपले विचार मांडले. कॅनडामधील मॉन्ट्रीयल येथे विद्यापीठात एक वर्ष प्राध्यापक म्हणून कार्य केले. हॉवर्ड विद्यापीठात इतिहासाचा प्राध्यापक म्हणून त्याचा नावलौकिक झाला. त्याने विचार स्वातंत्र्याचा आपल्या व्याख्यातून जोरदार पुरस्कार केला. पुढे काही काळ जॉर्ज लान्सवेरी ह्यास त्याने नियतकालिक काढण्यास मदत केली. पुढे त्यास मॅक्गिल विद्यापीठात इतिहासाच्या प्राध्यापकाची नोकरी मिळाली.

कॅनडात त्यामुळे त्याचे वास्तव्य सुरू झाले. तेथे त्याने जवळ जवळ एक वर्ष कार्य केले. त्यानंतर तो हॉवर्ड विद्यापीठात कार्य करू लागला. त्यानंतर तो इंग्लंडला परत आला व लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स येथे सन १९५० पर्यंत कार्य करित राहिला. लंडनमध्ये असताना मोठ्या नामवंत व्यक्तीशी त्याचा घनिष्ठ संबंध आला. तो उत्कृष्ट शिक्षक होता व आपल्या विद्यार्थ्यांवर तो मनापासून प्रेम करित होता.

जगाच्या विविध भागातून आलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी तो सतत मेहनत करी, उत्कृष्ट प्राध्यापक बरोबर तो एक उत्कृष्ट पत्रकारदेखील होता. त्याने दैनिके आणि नियतकालिकेकडे यामधून सातत्याने लिखाण केले. याच बरोबर देशाच्या राजकारणातसुद्धा त्याने सक्रिय रस घेतला. दुर्लक्षितासाठी त्याने नेहमीच आपली सहानुभूती प्रकट केली. तो फेवियन सोसायटीचा सदस्य होता. पुढे पुढे तो लेबर पक्षाकरिता कार्य करू लागला.

सन १९३० ते ४० च्या दरम्यान लेबर पक्षाच्या राजकारणात त्याने मोठा रस घेतला. सन १९३१ च्या प्रसिद्ध आर्थिक मंदीच्या लाटेनंतर लास्की साम्यवादाकडे वळला. पुढे तर त्याने स्वतःस मार्क्सवादी म्हणून जाहीर केले. इ.स. १९३४ मध्ये त्याने रशियाला भेट दिली होती. रशियात थोड्याच अवधीत

झालेल्या प्रगतीमुळे प्रो. लास्की प्रभावित झाले होते. त्यामुळेच या भेटीनंतर समाजवादी अर्थव्यवस्था आणि योजनाबद्ध विकास या दोन्हीही धोरणांचा त्याने हिरीरीने पुरस्कार केला. परंतु हिटलरचे यश नाझीझम आणि फॅसिझमचा उदय श्रमिक वर्गाची निष्क्रियता आणि साम्यवादी हुकूमशाहीची भीती यामुळे त्यांच्या विचारात परिवर्तन झालेले आढळून येते. साम्यवादी विचार त्यांना मान्य नव्हते.

इ.स. १९३६ मध्ये आठव्या एडवर्डने पदत्याग करावा असे त्याने सुचविले. ब्रिटिश मजूर पक्षात काम करीत असताना इ.स. १९३७ मध्ये कम्युनिस्टांना मजूर पक्षात प्रवेश द्यावा, असे लास्कीला वाटत होते. परंतु इ.स. १९४३ मध्ये मात्र कम्युनिस्टांना मजूर पक्षात घेण्यास त्यांनी कडाडून विरोध केला. इ.स. १९४५ मध्ये लास्की हे मजूर पक्षाच्या लेबर एक्झिक्युटिव्हचे सभापती होते आणि त्याच वर्षी सार्वत्रिक निवडणुकीत चर्चिलेला अनुदार पक्ष पराभूत झाला होता. या निवडणुकीत प्रो. लास्की यांनी सक्रियतेने भाग घेऊन मजूर पक्षाचा प्रचार केला होता. या संदर्भात त्यांच्या जीवनातील घटना उल्लेखनीय आहेत. त्यांनी जर मनात आणले असते तर ते स्वतः सरकार बनवू शकले असते किंवा कॅबिनेटमधील उच्चपद त्यांना मिळाले असते.

फिट्सले मार्टिन याने लास्कीच्या जीवनाबद्दल लिहिताना या गोष्टीचा उल्लेख केला आहे. ते आपल्या ग्रंथात लिहितात, ह्यू अँप्टन यांनी इटालीतून परततांना प्रो. लास्की यांना विचारले होते की, आपण मंत्रिमंडळात येऊ इच्छिता काय? त्याला लास्कींनी उत्तर देतांना लिहिले, ह्यू अँप्टनला आपल्याला कोन बनवू शकतो याचाच पत्ता नाही. त्याचे व्यक्तिमत्व अष्टपैलू होते. इ.स. १९५० मध्ये लास्कीचा मृत्यू झाला.

ग्रंथसंपदा :

लास्की हा एक सिद्धहस्त लेखक होता. त्याने अनेक पुस्तके व विविध स्वरूपाचे लिखाण केले. त्याची खालील पुस्तके विशेष प्रसिद्ध आहेत.

- 1) A Grammar of Politics 1925,
- 2) Authority in the Modern State 1918,
- 3) Karl Marx,
- 4) Socialism and freedom,
- 5) Communism 1927,
- 6) Liberty in the modern State 1930,
- 7) Democracy in crisis 1933,
- 8) Parliamentary Govt. in England 1938,
- 9) The State in theory and Practice,
- 10) An Introduction to politics,
- 11) Political thought in England,
- 12) The American democracy 1948 इत्यादी.

लास्कीच्या विचारावरील प्रभाव -

लास्कीच्या विचारावर खालील घटकांचा प्रभाव पडलेला आढळून येतो.

अनेक सत्तावादः

जॉन ऑस्टीनच्या एक सत्तावादी सिद्धांतावर अनेक सत्तावादी लिडसे, बार्कर, गॅहमवालास यांनी टीका केली, या विचारांचा लास्कीवर प्रभाव पडला व अनेक संस्थासारखी राज्य ही एक संस्था आहे, असे विचार मांडले.

कार्ल मार्क्स व रशियातील साम्यवाद -

लास्कीच्या विचारात सातत्याने बदल होत गेला. काही दिवस तो साम्यवादी विचारांचा होता. फॅसिझम व नाझीवादाचा तो विरोधक होता. इ.स. १९३४ ला त्याने रशियाला भेट दिली व प्रगतीने प्रभावित होऊन समाजवादी व्यवस्था व नियोजनबद्ध विकास यांचा पुरस्कार केला.

अमेरिकेचा व इंग्लंडमधील लोकशाहीचा प्रभाव -

भांडवलवादी व्यवस्था, अध्यक्षीय पद्धत व अधिकार विभाजनाचा प्रभाव, अमेरिकन प्रेसिडेंसी व अमेरिकन डेमॉक्रसीत सापडतो तर पार्लमेंटरी गव्हर्नमेंट इन इंग्लंडमध्ये ब्रिटिश उदारमतवाद, स्वातंत्र्य व कल्याणकारी व्यवस्थेचा संदर्भ आढळून येतो.

३.२.२. हेरॉल्ड लास्की यांचे राज्याच्या स्वरूपा संबंधी विचार :

हेरॉल्ड लास्कीच्या मते, 'राज्य' ही सार्वत्रिक (Universal) स्वरूपाची अशी असाधारण संकल्पना आहे. कारण जगातील प्रत्येक व्यक्ती कोणत्या ना कोणत्या शासनसंस्थेच्या नियंत्रणाखाली असते. व्यक्तीला राज्याने घातलेली बंधने पाळावी लागतात. थोडक्यात, शासनसंस्था ही समाजातील एक महत्त्वपूर्ण व आवश्यक संस्था आहे. कोणतीही सत्ता एकात्म नसते. प्रत्येक सत्ता अनेकात्मक असते, असे लास्की म्हणतो. व्यक्तीवर निरंकुश सत्ता कोणाचीही, राज्याचीही असू शकत नाही. राज्याचे व्यक्तीवर अंशतः वर्चस्व असते. कारण मनुष्याच्या राजकीय गरजा एकूण गरजांत अंशतःच असतात. माणसाला अनेकविध गरजा असतात व त्या गरजांच्या पूर्तीसाठी तो अनेक संस्थांमध्ये सामील होतो. राज्यसंस्था ही राजकीय गरजांची पूर्तता करणारी संस्था आहे. इतर सामाजिक संस्थांप्रमाणेच राज्यसंस्था ही एक संस्था असून ती इतर संस्थांपेक्षा श्रेष्ठ नाही. एवढेच म्हणता येईल की, राज्यसंस्था ही सर्व समाजातील संस्थांतील प्रमुख संस्था आहे. तिचे वेगळे वैशिष्ट्य असे की, तिच्या ठिकाणी इतर संस्थांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सत्ता असते. राज्यसंस्थेच्या ठिकाणी सार्वभौम सत्ता असते. राज्यसंस्था इतर संस्थांमध्ये समन्वय घडवून आणते, मात्र ती इतर संस्थांपेक्षा श्रेष्ठ व महत्त्वाची संस्था आहे असे म्हणता येत नाही. लास्कीने "An Introduction to Politics" या ग्रंथात राज्यसंस्थेचे स्वरूप व शासनसंस्थेची कार्ये स्पष्ट केलेली आहेत. समाजात राज्यसंस्थेचे इतर संस्थांप्रमाणेच स्थान आहे हे सांगून त्यांनी इतर संस्थांचे महत्त्व आणि आवश्यकता प्रतिपादन केली. शासनसंस्था कायद्याने सर्वश्रेष्ठ आहे म्हणून नागरिक तिचे आज्ञापालन करतात असे नाही. ज्या कृतीत, कायद्यात आपले हित आहे अशा कायद्यांचेच तो पालन करतो. राज्याशी शासनसंस्थेची, नागरिकांची

जेवढी जास्त प्रमाणात निष्ठा असते तेवढ्या प्रमाणात शासनसंस्थेला स्थैर्य लाभते. ज्या कृती, कायद्याने नागरिकांवर अन्याय होतो, जुलूम होतो त्यांना प्रतिकार करण्याचा अधिकार नागरिकांना देण्यात येतो असे लास्कीचे मत आहे.

राज्यसंस्था नागरिकांना विविध हक्क देऊन त्या हक्कांचे संरक्षण आणि संवर्धन करित असते. नागरिकांना स्वातंत्र्य असेल तरच ते सरकारकडे विविध मागण्या करतात आणि त्या मंजूर करून घेतात. अर्थात नागरिकांना स्वातंत्र्य देताना समता प्रस्थापित करणे आवश्यक ठरते. शासनसंस्थेने सर्वांना सारख्या प्रमाणात संरक्षण देऊन समान भूमिकेतून न्यायाची वागणूक द्यावी. राज्यात श्रीमंत गरीब असा भेदभाव न ठेवता सर्वांचा समतोल बुद्धीने विचार व्हावा. लास्कीच्या मते, आर्थिक विषमतेमुळे शासकीय कायद्यांचा फायदा फक्त श्रीमंतांनाच मिळतो आणि गरीब वर्ग उपेक्षित राहतो.

राज्य जोपर्यंत नागरिकांचे समाधान करते तोपर्यंत राज्यात अराजकतेची भीती नसते. त्यामुळे कोणताही कायदा हा सर्व नागरिकांच्या हिताचाच असणे न्यायाचे असते. उदाहरणार्थ, मतदानाचा अधिकार केवळ पुरुषांना देऊन चालणार नाही; तर तो स्त्रियांनाही असावा.

हेरॉल्ड लास्की यांच्या मते, जेव्हा शासनाकडून समाजहिताची कृती होते तेव्हा ते शासन चांगले असते. परंतु जेव्हा शासनाकडून लोकांवर अन्याय, जुलूम होतो, कायदे अन्यायकारक ठरतात तेव्हा लोक शासनाला विरोध करतात. वेळप्रसंगी क्रांतीचा मार्गही स्वीकारतात. उदाहरणार्थ, १७८९ मध्ये फ्रेंच राज्यक्रांती तर १९१७ मध्ये रशियन क्रांती होऊन तत्कालीन शासनपद्धतीत बदल झालेत. व्यक्ती एकटी काहीही करू शकत नाही म्हणून ती संघटित होऊन संस्था, संघटना स्थापन करून शासनाशी प्रतिकार करू शकते. अशा प्रकारे समाजात विविध संस्था, संघटना निर्माण झाल्या आहेत. ह्या संस्था, संघटना जेवढ्या विविध तेवढे समाजजीवन समृद्ध असते. शासनाने अशा संस्थांच्या कार्यात हस्तक्षेप न करता त्यांच्यात समन्वय साधावा. त्यांच्यावर आवश्यक तेवढेच नियंत्रण ठेवावे असे लास्कीचे मत आहे.

हेरॉल्ड लास्की यांच्या मते, ज्या शासनपद्धतीत जनतेला अधिक अधिकार देण्यात आले आहेत ती लोकशाही शासनपद्धती होय; तर ज्या व्यवस्थेत जनतेला अधिकार न देता तिच्यावर केवळ बंधने लादण्यात येतात त्या शासनपद्धतीला राजेशाही किंवा एकसत्ताक शासनपद्धती असे म्हणतात. लास्कीच्या मते, वरीलप्रमाणे कोणतीही एक शासनसंस्था निर्भेळ, निखळ नसते तर प्रत्येक शासनपद्धती ही संमिश्र स्वरूपाची असते. उदाहरणार्थ, इंग्लंडमधील शासनसंस्था लोकशाहीवादी आहे तर रशिया, चीन, तत्कालीन इटली या देशांत एकसत्ताक पद्धती आढळते. स्वित्झर्लंडमध्ये लोकशाही संमिश्र स्वरूपाची असली तरी तेथील सार्वभौम सत्ता जनतेच्या ठिकाणी आहे. अशा पद्धतीने लास्कीने शासनपद्धतीची आंतररचना स्पष्ट करून सर्व शासनपद्धतींत लोकशाही शासनपद्धतीच अधिक उपयुक्त व योग्य असते असे स्पष्ट केले, कारण लोकशाही शासनपद्धतीत जनतेच्या इच्छा, आकांक्षा संतुष्ट गतीने का होईना पण सफल होतात.

लास्कीने लोकशाही शासनपद्धती यशस्वी करण्यासाठी तीन प्रकारच्या संस्थांची आवश्यकता प्रतिपादन केली.

- १) कायदे करण्यासाठी कायदेमंडळ,
- २) कायदेमंडळाने केलेल्या कायद्यांची, नियमांची अंमलबजावणी करण्यासाठी मंत्रिमंडळ (कार्यकारी मंडळ), आणि
- ३) नागरिकांतील तंटे आणि मंत्रिमंडळ-प्रजा दरम्यानचे वाद मिटवून न्याय देण्यासाठी न्यायालये.

या तीन संस्थांची निर्मिती करून सत्ता विभाजनाचे तत्त्व काटेकोर पाळून तिन्ही संस्थांना परस्परांपासून अलिप्त ठेवून त्यांच्यात 'नियंत्रण आणि संतुलन' राखले पाहिजे. लास्कीच्या मते, जशा समाजाच्या गरजा बदलतील तशी शासनसंस्थेची रचनाही बदलणे आवश्यक असते. त्यासाठी लोकशाही व्यवस्थेत राज्यघटना लिखित स्वरूपाची असावी आणि त्या घटनेत घटनादुरुस्तीची पद्धत स्पष्ट करून घटना-दुरुस्तीचा अधिकार कायदेमंडळ व जनतेला देण्यात यावा. तसेच लोकशाही राज्यात प्रातिनिधिक शासनपद्धती, राजकीय पक्ष, निवडणुका, प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व, इत्यादी गोष्टी असाव्यात. तसेच लोकशाही व्यवस्थेच्या यशस्वीतेसाठी न्यायालयाचे स्वातंत्र्य, निर्भीड व निष्पक्षपाती वर्तमानपत्रे, जागृत लोकमत, यांची आवश्यकता असते. अशा पद्धतीने लास्कीने राज्य व शासनसंस्था यांबद्दल आपले विचार प्रकट केले आहेत.

३.२.३ हेरॉल्ड लास्की यांचे सार्वभौमत्वासंबंधी विचार :

जॉन ऑस्टिन यांच्या सार्वभौमत्वाच्या एकतावादी सिद्धांताची कटू आलोचना केल्यामुळे हेरॉल्ड जे. लास्कीचे नाव जगप्रसिद्ध आहे. लास्कीचा निरंकुश शासनव्यवस्थेला जोरदार विरोध होता. त्याने सार्वभौमत्वाच्या अनेकसत्तावादाचा हिरीरीने पुस्कार केला. ऑस्टिनचा सिद्धांत, त्यावरील लास्कीची टीका व आपल्या मताचे प्रतिपादन अशा स्वरूपात लास्कीचा सार्वभौमत्वाचा विचार क्रमवार पाहिल्यावरच त्याचे विचार समजणे सोपे जाते.

ऑस्टिनने सार्वभौमत्वाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे. 'एखादा निश्चित मानवी सर्वश्रेष्ठ तशाच दुसऱ्या मानवी सर्वश्रेष्ठाच्या आज्ञांचे पालन करित नसेल, परंतु त्या मानवी सर्वश्रेष्ठाच्या आज्ञा त्या समाजातील बहुसंख्यलोक स्वभावतः आणि सहजरीत्या पालन करित असतील; तर तो मानवी सर्वश्रेष्ठ त्या समाजात सार्वभौम असतो आणि तो समाज त्या सर्वश्रेष्ठासह स्वतंत्र राजकीय समाज असतो.'

ऑस्टिनच्या व्याख्येची हेरॉल्ड लास्कीने प्रमुख तीन वैशिष्ट्ये सांगितली.

राज्य ही वैधानिक संस्था असून सार्वभौमसत्ता एका निश्चित स्वरूपाच्या मानवी व्यक्तीच्या हाती असते.

- १) राज्य सर्व सत्तांचे उगमस्थान आहे.
- २) सार्वभौमसत्ता अमर्याद स्वरूपाची असते.
- ३) सार्वभौम व्यक्तीच्या आज्ञा म्हणजे कायदा.

ऑस्टिनच्या सार्वभौमत्वाच्या या तीन तत्वांचे खंडन करून हेरॉल्ड लास्कीने आपले विचार व्यक्त केले आहेत.

१) राज्य सर्व सत्तांचे उगमस्थान असून सार्वभौमत्व एका निश्चित मानवी श्रेष्ठाच्या हाती असते :

या विधानावर लास्कीने आक्षेप घेतला. त्याच्या मते सार्वभौमत्व निश्चित ठिकाणी आहे असे सांगता येत नाही. सार्वभौमसत्ता अमेरिकेचे उदा. घेऊन अमेरिकेचा अध्यक्ष अथवा काँग्रेस या दोघांपैकी कुठे आहे ते स्पष्ट होत नाही असे सांगितले. कारण सत्ता संतुलन व नियंत्रणामुळे सार्वभौमत्व विभाजित झाले असून निश्चित ठिकाणी नसते हे स्पष्ट होते.

त्याचप्रमाणे संघराज्यात घटनेने केंद्रसरकार व राज्यसरकार यांत सत्तेचे विभाजन केलेले असते. आपापल्या क्षेत्रात दोन्ही सरकारे स्वतंत्र व श्रेष्ठ मानली जातात. केवळ संघराज्यापुरता हा प्रश्न मर्यादित नसून इतरत्र देखील तेच जाणवते. या संदर्भात बेल्जियम राज्यघटनेचे त्याने उदा. घेऊन ऑस्टिनच्या सिद्धांतातील दोष दाखविले. घटनादुरुस्तीबाबत घेतलेल्या निर्णयाला नव्याने निवडलेल्या विधिमंडळाची मान्यता असावी लागते. जुन्या निर्णयाला नवी संसद मान्यता देण्याची खात्री नसते आणि मतदार सार्वभौम म्हणावेत तर ते निश्चित अशा व्यक्तीत हे तत्त्व फोल ठरते. म्हणून ऑस्टिनचे तत्त्व अव्यवहार्य व स्वीकारणीय नसल्याचे लास्कीने स्पष्ट केले.

२) सार्वभौमत्व अमर्याद स्वरूपात असते हे तत्त्व देखील लागू पडत नाही.:

लास्कीने ऐतिहासिक उदा. देऊन हे स्पष्ट केले आहे की, सार्वभौम राजाजवळ आजपर्यंत संपूर्ण विश्वात कुठेही अमर्याद सत्ता नव्हती. तुर्कस्थानचा खलिफा हा सर्वश्रेष्ठ मानला जाई. तरीही त्यावर रुढी, परंपरांचे बंधन होतेच. कायदेशीररीत्या तो श्रेष्ठ असून कोणताही कायदा बदलू शकत असे, परंतु त्याने तसे वर्तन कधीच केले नाही. तो परंपरांचे पालन करीत असे. जेव्हा मर्यादा ओलांडण्याचा राज्यकर्त्यांनी प्रयत्न केला त्यावेळी सार्वभौम सत्तेवरच बंधने लादली गेली. अर्थात सार्वभौमावर मर्यादा असतात हेच यावरून सिद्ध होते. सार्वभौम व्यक्तीच्या आज्ञा म्हणजे कायदा लास्कीने यावर आक्षेप घेऊन असे स्पष्ट केले की कायदा आणि आज्ञा ही एकच गोष्ट नसून दोन अलग अलग बाजू आहेत. कायदा हा राज्यकर्ते व जनता या दोघांना सारखाच लागू पडतो. कायद्यात आज्ञा देणारे आणि आज्ञांचे पालन करणारे यात कोणताच फरक नसतो. कायदे निमित्त देखील कायद्याचे पालन करण्यास बांधील असतात. आज्ञांचे तसे नसते. आज्ञा देणाऱ्याला आज्ञांचे पालन करावे लागत नाही. आज्ञा देणारा व पालन करणारा यात फरक असतो. कायद्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे तो सर्वांसाठी सारखाच लागू असतो. प्रत्येक कायद्यात आज्ञा असतेच असेही नसते. घटस्फोटासंबंधीच्या कायद्यात आज्ञेचा प्रश्न नसतो.

सर हेन्री मेनन यांच्या मते सार्वभौम सत्तेच्या सर्वच आज्ञा ह्या कायदा होण्याच्या लायकीच्या असत नाहीत. रणजीतसिंह भारतामधील शिखांचा श्रेष्ठ राजा. परंतु त्याने धर्म अथवा रुढीच्या विरोधी आज्ञा दिली नाही. त्याने धार्मिक आज्ञांचे पालन केले. राजाच्या आज्ञा म्हणजे कायदा असे समीकरण केल्यास सर्व नागरिकच गुलाम बनतील. राज्याला व्यक्ती विकासाचे साधन मानल्यास राज्य सर्वश्रेष्ठ मानणे अयोग्य ठरेल असे त्याचे मत होते. मानवीय दृष्टीने सार्वभौमसत्ता अमर्याद ठेवणे प्रगतीला बाधकच ठरेल. नैतिक बाजूने ऑस्टिनच्या सिद्धांताचे समर्थन करता येणार नाही.

सार्वभौमत्व सत्ता अविभाज्य असते सते हे ऑस्टिनचे मत लास्कीने खोडून काढले. त्याच्या मते, सार्वभौम सत्ता अविभाज्य असू शकत नाही. अमेरिका हे सार्वभौम राज्य असले तरी प्रत्यक्षात सार्वभौमत्व कोठे आहे हेच सांगता येत नाही. अमेरिकेचा अध्यक्ष, काँग्रेस व सर्वोच्च न्यायालय अशा शासनाच्या तिन्ही शाखा सर्वश्रेष्ठ आहेत. त्याचे परस्परांवर नियंत्रण असते. राज्यघटनेच्या नियमांनी हे सर्व विभाग बांधलेले असतात. सार्वभौम सत्ता शासनाच्या कोणत्या एका विभागात नसते तर ती तिन्ही विभागांत विभागलेली असते.

३. सार्वभौम सत्तेचा आदेश किंवा आज्ञा म्हणजे कायदा होय हे ऑस्टिनचे मत लास्कीला मान्य नाही. :

लास्कीच्या मते, ऑस्टिनने कायदा करणारा आणि कायदा पालन करणारा असा जो फरक केला तो चुकीचा आहे. कारण राज्याचे आदेश सर्वांना सारखे लागू असतात. जनतेप्रमाणेच शासनकर्त्यांना कायदे पाळण्याचे बंधन असते. कायदेमंडळाचे सदस्य कायदे निर्माण करीत असले तरी त्यांनाही कायद्यांचे पालन करावे लागते. कायदा हा शाश्वत व सर्वांसाठी असून त्याचे पालन सर्वांनी करावयाचे असते.

४. सामाजिक रूढी, प्रथा, परंपरा यांचे बंधन सार्वभौम सत्ताधारी व्यक्तीवर असते. :

लास्कीच्या मते, हेन्री मेनन यांनी सार्वभौम सत्ता अमर्यादित, अनियंत्रित असते हे ऑस्टिनचे विचार कसे कृत्रिम व असंमजसपणाचे आहेत हे दाखवून दिले आहे. (According to Laski, the testimony of Henry Maine is sufficient to show that from the historical point of view, “the Austinian theory is artificial to the point of absurdity.”) हेन्री मेननने रणजितसिंगाचे उदाहरण घेऊन ऑस्टिनच्या सिद्धांतावर टीका केली आहे. शिखांचा राजा रणजितसिंग हा सार्वभौम सत्ताधारी निर्धारित वरिष्ठ मानव होता. त्याचा कोणता डोळा डावा की उजवा अधू होता हे त्याच्या सैनिकांना नोकरवर्गाला माहीत नव्हते एवढी त्याची सार्वभौम सत्ता निरंकुश अमर्याद होती. त्यांच्यापुढे मान वर करून पाहाण्याची हिंमत कोणाही व्यक्तीत नव्हती, तरीपण त्याच्यावर शीख समाजाच्या कवी, प्रथा, परंपरा, धार्मिक पद्धती यांचे बंधन होते. त्यामुळे रणजितसिंगाची सार्वभौम सत्ता काही प्रमाणात मर्यादित, नियंत्रित होती. लास्कीच्या मते, पाश्चात्य राजेशाहीतही रूढी, प्रथा, परंपरा यांचे नियंत्रण आढळून येते.

५. आंतरराष्ट्रीय शांतता निरंकुश सार्वभौमत्वामुळे धोक्यात येते—

लास्कीच्या मते, मानवतावाद, विश्वबंधुत्व आणि आंतरराष्ट्रीय शांतता या दृष्टीने ऑस्टिनने सुचविलेली निरंकुश, अमर्यादित सार्वभौम सत्तेची संकल्पना अवास्तविक व अतिशयोक्तीपूर्ण आहे. कारण निरंकुश सार्वभौम राज्यांतील सत्तास्पर्धेमुळे आंतरराष्ट्रीय शांतता धोक्यात येते. प्रत्येक राज्याने आंतरराष्ट्रीय तह, करार, कायदे आणि ठराव अशी बंधने आपणहून लादून घेतली पाहिजेत. आंतरराष्ट्रीय संघर्ष, तंटे मिटविण्यासाठी राज्याला आंतरराष्ट्रीय बंधने पाळावी लागतात. आंतरराष्ट्रीय शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी राज्याच्या सार्वभौम सत्तेवर काही आंतरराष्ट्रीय मर्यादा येऊन पडतात. ऑस्टिनने आंतरराष्ट्रीय शांतता, बंधुत्व या गोष्टींकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केलेले आहे असे लास्कीचे मत होते.

६. ऑस्टिनचा सार्वभौमत्वाचा सिद्धांत नैतिकतेच्या दृष्टिकोणातून व्यक्तिस्वातंत्र्य व व्यक्तिविकास यांना मारक आहे :

असे लास्कीचे मत आहे. अमर्याद, अनियंत्रित, निरंकुश सार्वभौम सत्तेखाली व्यक्तीला निमूटपणे आज्ञांचे, आदेशांचे पालन करावे लागते. त्यामुळे व्यक्ती गुलाम बनते, तिला राज्याला विरोध करण्याचा अधिकार नसतो. निरंकुश सार्वभौमत्वामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्य संपुष्टात येऊन व्यक्तीचे नैतिक अधःपतन होते. ऑस्टिनने निरंकुश सार्वभौम सत्तेच्या राज्यात व्यक्तीला गौण मानले आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या सुरक्षिततेसाठी आणि व्यक्तिविकासासाठी राज्याला व्यक्तीपेक्षा श्रेष्ठ, सर्वकष बनविणे हिताचे ठरणार नाही असे मत हेरॉल्ड लास्की यांचे होते.

७. ऑस्टिनच्या निरंकुश सार्वभौम राज्यात सत्तेचे केंद्रीकरण होते :

हेरॉल्ड लास्कीने सत्तेच्या केंद्रीकरणाला विरोध केला आहे. लास्कीच्या मते, व्यक्तीच्या अधिकारांच्या संरक्षणासाठी आणि संवर्धनासाठी सत्तेचे विकेंद्रीकरण आवश्यक असते. राज्य हे व्यक्तिविकासाचे साधन असून व्यक्तीचे जीवन सुखी, समृद्ध व संपन्न करण्यासाठी सार्वभौम सत्तेचे विकेंद्रीकरण आवश्यक असते. तेव्हा राज्याच्या ठिकाणी सत्ता केंद्रित न ठेवता तिचे विविध संस्था, संघटनात विकेंद्रीकरण केले जावे असे लास्कीचे मत आहे.

अनेक सत्तावाद :

लास्कीने ऑस्टिनच्या सार्वभौमत्वाच्या एकसत्तावादी सिद्धांताचे खंडण करून अनेकसत्तावादी सिद्धांत मांडला. त्याच्या मते, राज्याची सार्वभौम सत्ता विविध संस्थांमध्ये विभागलेली असते. मानवी शरीरातील प्रत्येक अवयवाला जसे महत्त्व असते तसे समाजातील प्रत्येक संस्थेला, संघटनेला महत्त्व असते. मानवी गरजांतून विविध संस्था निर्माण झाल्या आहेत. धार्मिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक अशा विविध प्रकारच्या संस्था समाजात निर्माण झालेल्या आहेत. कुटुंब, शाळा, महाविद्यालय, मित्रमंडळ, चर्च, दवाखाना, महिला मंडळ, व्यवसाय संघटना, व्यापारी संस्था, सांस्कृतिक मंडळे, अशा विविध संस्था मानवाच्या गरजेतून निर्माण झालेल्या आहेत. लास्कीच्या मते, पारंपरिक विचारप्रणालीत व्यक्ती केंद्रस्थानी मानून कुटुंब, जाती, समाज, राज्य, देश व जग अशा क्रमाने निष्ठांचे जे चित्रण केले जात असे ते चित्रण योग्य नाही ते अवास्तववादी चित्रण वाटते. अशापद्धतीने व्यक्तीची विविध संस्थांच्या ठिकाणी असणारी निष्ठा क्रमाक्रमाने वाढत जात नाही. कोणत्याही एका संस्थेच्या ठिकाणी व्यक्तीची निष्ठा पूर्णपणे रुजू होत नाही.

लास्कीच्या मते, व्यक्तीचा विविध संस्थांशी संबंध येत असतो. विविध संस्थांशी व्यक्तीची निष्ठा कमी अधिक प्रमाणात असते. समाजातील सर्व संस्था आपापल्या परीने कार्य करून मानवी गरजांची पूर्तता करीत असतात. प्रत्येक संस्था विशिष्ट प्रकारचे कार्य करीत असते. सर्व संस्थांची विविध कार्ये एकही राज्यसंस्था करू शकत नाही. उदा. शिक्षणसंस्था शिक्षण देण्याचे, धार्मिक संस्था धार्मिक, नैतिक शिक्षण देण्याचे तर मजूर संघटना मजुरांचे हित, कल्याण साधण्याचे कार्य करीत असतात. प्रत्येक संस्थेचे, संघटनेचे कार्य मानवी कल्याणाप्रत चालते. ह्या संस्था परस्परांच्या कार्यात हस्तक्षेप करीत नाहीत. राज्यसंस्था ह्या सर्व संस्थांच्या कार्यात समन्वय साधण्याचे व त्यांच्यात सामंजस्यवृत्ती वाढविण्याचे कार्य करीत असते.

हेरॉल्ड लास्कीच्या मते, सार्वभौमसत्ता ही समाजातील सर्व संस्थांत विभागलेली असते. राज्यसंस्थेसह सर्व संस्था ह्या मानवी कल्याणासाठी निर्माण झालेल्या असतात. ह्या सर्व संस्थांचा मुख्य उद्देश व्यक्तीचे हित, कल्याण साधणे हा असतो. सार्वभौम सत्ता (संप्रभुता) ही प्रत्येक संघटनेत (संस्थेत) मर्यादित असणे हे व्यक्तिहिताच्या व समाजहिताच्या दृष्टीने योग्य असते. राज्यसंस्थेची सार्वभौम सत्ता मर्यादित असणे हे आंतरराष्ट्रीय शांततेच्या दृष्टीने आवश्यक व हितकारक असते. कोणतीही राज्यसंस्था आपल्या इच्छेप्रमाणे वागू लागली तर तिचे हुकुमशाहीत रूपांतर होऊन व्यक्तिस्वातंत्र्य धोक्यात येते.

हेरॉल्ड लास्कीच्या मते, कोणतीही सत्ता एकात्मक नसते. प्रत्येक सत्ता अनेकात्मक असते. सार्वभौम सत्ता ही अनेकात्मक सत्ता आहे. राज्यसंस्थेप्रमाणेच समाजातील इतर सर्व संस्था महत्त्वाच्या व आवश्यक असतात. व्यक्ती राज्यसंस्थेप्रमाणेच इतर संस्थांशी एकनिष्ठ असते. तेव्हा राज्यांची निरंकुश सत्ता व्यक्तीवर नसते, राज्याचे व्यक्तीवर अंशतः नियंत्रण असते. तेव्हा राज्यसंस्थेला इतर संस्थांपेक्षा अधिक महत्त्व देऊ नये असे स्पष्ट मत लास्की यांनी मांडलेले आहे.

सत्तेचे सांधिक स्वरूप :

सार्वभौमत्व निरनिराळ्या संस्थांत विभागलेली असते. अशी कोणतीही सत्ता नाही की जी व्यक्तीवर अमर्याद सत्ता गाजवू शकेल. राज्याचे प्रमुख कार्य समाजातील निरनिराळ्या संस्थांमध्ये सुसंवाद निर्माण करण्याचे आहे. समाजातील विविध संस्था माणसांच्या निरनिराळ्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी निर्माण झाल्या. अशा गरजांचे सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय स्वरूप असू शकते. यापैकी प्रत्येक संस्था माणसाची विशिष्ट स्वरूपाची गरज पूर्ण करते. कामगार संघटना व्यक्तीच्या आर्थिक गरजांची पूर्तता करेल तर चर्चसारखी धार्मिक संस्था नैतिक विकास. राज्य केवळ राजकीय गरजाच पूर्ण करू शकेल. ते धार्मिक नैतिक अथवा इतर सर्व गरजा पूर्ण करू शकत नाही. विवाह संस्था व कुटुंबसंस्था तर राज्याच्या अनेक वर्षे पूर्वी अस्तित्वात आलेली व व्यक्ती विकासाला पायाभूत संस्था आहे. अशा वेगवेगळ्या संस्थांचा माणूस हा सभासद असतो. इतर संस्था जशा मानवनिर्मित आहेत, तशीच राज्यसंस्था देखील मानवनिर्मित संस्था असल्यामुळे तिला अमर्याद सत्ता गाजविण्याचा अधिकार नाही. राज्याने मर्यादित अधिकारांचा वापर करावा आणि व्यक्तींनी राज्याशी कार्याच्या प्रमाणातच एकनिष्ठ राहावे असे तो म्हणतो.

लास्कीच्या मताने समाजातील कोणत्याही क्षेत्राचे निरीक्षण केल्यास सत्ता सांधिक स्वरूपाची असल्याचे दिसून येते. कायदेविषयक क्षेत्राचे उदा. घेतल्यास कायदा केवळ एका व्यक्तीच्या इच्छेचा परिणाम नसतो. समाजाच्या कल्याणाशी कायद्याचा संबंध असल्यामुळे कायदा निर्मितीपूर्वी समाजाची संमती आवश्यक असते. विचार विनिमय आवश्यक असतो. लोकांना जर कायदा कल्याणकारक वाटत असेल तरच तो पालन करणे नैतिक दृष्ट्या बंधनकारक वाटेल. व्हर्सायचा तह जर्मनीची संमती न घेता लादला गेल्यामुळे जर्मनीने तो धुडकाविला. ते लास्कीला बरोबर असल्याचे वाटते त्याचे कारण हेच आहे. लोकांच्या इच्छा आकांक्षांचे कायद्यात जर प्रतिबिंब पडत नसेल तर तो कायदा लोकांवर नैतिकदृष्ट्या बंधनकारक नसतो. सारांश, राज्यावर लोकमताचे बंधन पडत असते. राज्याला अनियंत्रित सत्तेचा वापर करता येत नाही असे सांगून मर्यादित सार्वभौमत्वाचा पुरस्कार केला.

लास्कीने सत्तेच्या विकेंद्रीकरणावर भर दिला आहे, याचे कारण राज्याच्या अनियंत्रित सत्तेपासून व्यक्तीच्या अधिकारांचे संरक्षण व कार्यक्षम शासन कारभार ही दोन्ही उद्दिष्टे साध्य होतात. त्यामुळे तो “Society is federal, Authority Should be federal” म्हणतो. राज्य सर्वाधिकारी होऊन राज्याचे आदेश व्यक्तींनी बिनतक्रार पाळले पाहिजेत यास त्याने विरोध केला. राज्याला काही अटींवर विरोध करण्याचा अधिकार तो व्यक्तींकडे सुपूर्द करतो. राज्य सर्वच गरजांची पूर्तता करू शकत नाही. विविध गरजांपूर्तीसाठी विविध संस्था निर्माण झाल्या. त्यामुळे सार्वभौमसत्ता त्या विविध संस्थांमध्ये कार्याच्या प्रमाणात विभक्त व्हावयास पाहिजे. राज्याने त्या संस्थांत समन्वयाचे काम करावे असे सांगून शेवटी समन्वयासाठी राज्याकडे इतर संस्थांच्या तुलनेत थोडे अधिक अधिकार असावयास पाहिजेत याचाही त्याने पुरस्कार केला. याचा अर्थ असा की इतर सामाजिक संस्थांत राज्य ही एक प्रमुख संस्था आहे एवढेच प्रो. लास्की यांनी मान्य केले आहे.

सिद्धांतावरील आक्षेप :

इतर सामाजिक संस्थांप्रमाणे राज्यसंस्था केवळ राजकीय उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी निर्माण झाली. त्यामुळे राजकीय क्षेत्रापुरतेच त्याचे कार्य मर्यादित राहावे असे लास्कीला वाटते. परंतु मानवी जीवनाचे अनेक पैलू एवढे गुंतागुंतीचे आहेत की त्यात फरक करणे अवघड असते. प्रत्येक (सामाजिक, आर्थिक, राजकीय) कार्य अलग त्यांचा एकमेकांवर प्रभाव पडतो. उदा. रामजन्मभूमीचा प्रश्न सामाजिक, धार्मिक व राजकीयेही आहे.

मानवी जीवनात विविध कार्य करणाऱ्या संस्था आपापल्या क्षेत्रात सार्वभौम असाव्यात असे त्याला वाटते. परंतु त्यामुळे संस्थांत संघर्ष उद्भवून समाजात अव्यवस्था व पर्यायाने अराजकतेचा धोका निर्माण होईल.

लास्कीच्या विचारात स्थायीत्वाचा अभाव आढळून येतो. त्याने आपल्या जीवनात कोणत्याही एका विचारावर श्रद्धा ठेवून स्थिर राहिला नाही. त्याला जसे अनुभव येत गेले तसे त्याच्या विचारात परिवर्तन होत गेले. अनेकसत्तावादाचे समर्थन करताना आलेल्या अनुभवामुळे तो राज्याला इतर संस्थांवर नियंत्रण करण्याचा अधिकार देतो.

राज्यसंस्था ही इतर संस्थांसारखी एक संस्था असल्याचे लास्कीने मान्य केले आणि इतर संस्थांमध्ये समन्वय घडवून आणण्याचे राज्याने कार्य करावे असा विचार मांडला. इतर संस्थांतील संघर्षाची शक्यता अजमाविली, आणि राज्यसंस्थेला इतर संस्थांवर नियंत्रण करण्याचा अधिकार दिला. नियंत्रणाच्या आधारावर राज्यसंस्था इतर संस्थांवर आपले नियंत्रण प्रस्थापित करते. त्यावर त्याला योग्य उपाय सांगता आला नाही.

आज एकीकडे-सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्यावर राज्य भर देताना दिसतात तर दुसरीकडे राज्य ही अधिक शक्तिशाली संस्था अशी परिस्थिती दिसते. राज्याचे व्यक्तीच्या प्रत्येक क्षेत्रावरील नियंत्रण सारखे वाढत आहे. वास्तविकतेत लास्कीचे विचार उतरणे अवघड वाटते, परंतु एवढे मात्र खरे आहे की राज्यावर मर्यादा टाकून व व्यक्तिस्वातंत्र्य अबाधित ठेवून लास्कीने मर्यादित सार्वभौमत्वाचा पुरस्कार केला तो लोकशाही समाजवादी देशांसाठी आशास्थान बनलेला आहे.

३.२.४. हेरॉल्ड लास्कीचे हक्क आणि समानता विषयीचे विचार :

व्यक्तिविकासासाठी अधिकार अत्यंत आवश्यक आहेत. लॉस्कीच्या मते राज्याचे स्वरूप राज्याने व्यक्तीला दिलेल्या अधिकारावरून ठरते. जनकल्याणाच्या दृष्टीने अधिकार आवश्यक ठरतात. अधिकाराची व्याख्या करताना तो म्हणतो, अधिकार म्हणजे समाजजीवनाची अशी परिस्थिती होय की, ज्याच्याशिवाय कोणीच व्यक्ती आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा योग्य तन्हेने विकास करून घेऊ शकत नाही. मनुष्याला आत्मविकास करून घेण्याच्या दृष्टीने उचित संधी प्राप्त होईल, असे वातावरण निर्माण करण्याचा अधिकाराचा उद्देश असतो. सुखी जीवनाचे श्रेष्ठत्व नागरिकांना सुखी बनविण्यात त्याने दिलेल्या सहयोगावरच अवलंबून असते.

पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत वास्तविक राज्य अधिकाराची निर्मिती करीत नाही तर केवळ त्यांना मान्यता प्रदान करते इतिहासावरून ही गोष्ट स्पष्ट होते की, अधिकारांचे स्वरूप स्थायी नाही. काळ व स्थानानुसार त्यात परिवर्तन होत असते.

हेरॉल्ड लास्की यांनी अधिकाराचे स्वरूप पुढील प्रमाणे स्पष्ट केले आहेत. ऐतिहासिक याचा अर्थ एका विशिष्टकाळी ते आम्हाला प्राप्त झाले आहेत असा नाही, अधिकार ऐतिहासिक आहेत, याचा अर्थ विशिष्ट वेळी समाजाची सभ्यता संस्कृती आणि आवश्यकतेच्या आधारावर त्यांची मागणी होत असते आणि पुढेही होईल. सामाजिकता: याचा अर्थ समाजाचा सदस्य या नात्याने व्यक्तीला ते प्राप्त होत असतात. आणि व्यक्ती त्यांचा उपभोग घेत असते. अधिकार सामाजिक आहेत. याचा अर्थ समाजात ते व्यक्तींना प्राप्त होत असतात. परिवर्तनशीलता अधिकारांची आपण निश्चित यादी बनवू शकत नाही. कारण ते वेळ आणि स्थान यानुसार ठरत असतात तसेच स्थायी स्वरूप धारण करण्याकडे त्यांचा कल असतो. परिस्थिती त्यांना मान्यता देण्यास भाग पडते.

उपयोगिता: हेरॉल्ड लास्की यांच्या मते अधिकारांचे महत्त्व त्यांच्या उपयोगितेत आहे. उपयोगिता हा अधिकारांचा मूळ आधार आहे. यामुळे अधिकार कर्तव्याशी संबंधित असतात, मला जर अधिकार मिळाले आणि मला जर ते मिळाले असतील तर त्याच बरोबर इतरांच्या अधिकारांचे रक्षण करण्याचे कर्तव्य करावे लागते. अधिकारांचे महत्त्व तेव्हाच प्रस्थापित होते की, जेव्हा इतरांशी त्यांना मान्यता दिलेली असते आणि त्यांचे रक्षण करण्याचे मान्य केलेले असते. मला जर वास्तव अधिकार मिळाले असतील तर तितक्याच प्रमाणात इतरांना ह्या संबंधीची कर्तव्ये पाळावी लागतील.

कार्यानुरूपता: हेरॉल्ड लास्कीच्या मते अधिकार आणि कर्तव्ये ही सुद्धा परस्पर संबंधीत असतात. व्यक्तीला मिळालेले अधिकार हे तो समाजाच्या हिताचे दृष्टीने किती त्याग करतो यावर आधारित असतात. माझा अधिकार आणि कर्तव्ये / कार्ये ही समान असली पाहिजेत तसेच ही कार्ये मी स्वतःच करावयास पाहिजेत. व्यक्तीने समाजहिताविरुद्ध वागणे म्हणजे स्वहिताविरुद्ध वागण्यासारखे होय. म्हणून अधिकार अनिवार्यतः समाजाशी संबंधीत असतात आणि ज्यामुळे समाजहित साध्य होणार असले असेच अधिकार व्यक्तीस प्राप्त होतात.

एकरूपता: हेरॉल्ड लास्कीच्या मते काही किमान अधिकार हे सर्वांना समान असावयास पाहिजे. कारण अशा अधिकारामुळे व्यक्तीच्या किमान आवश्यकता पूर्ण होतात. त्यानंतर मात्र निरनिराळ्या व्यक्तींना

मिळणाऱ्या अधिकारात फरक होऊ शकतो. मला असे काही करण्याचा अधिकार नाही. त्याचप्रमाणे राज्य माझ्याकरिता समाजात स्थान ठरवू शकत नाही. व्यक्ती महात्म्याचे हेच वैशिष्ट्य आहे की, त्याचे स्थान निश्चित करता येत नाही. ते प्राप्त करण्यासाठी मनुष्य प्रयत्न करित असतो प्रयत्नानेच व्यक्ती असे स्थान निश्चित करू शकते.

व्यक्तिविकासासाठी आवश्यक अधिकार हेरॉल्ड लॉस्की यांच्या मते प्रत्येक व्यक्तीला राज्याकडून दोन प्रकारचे अधिकार प्राप्त होत असतात. पहिल्या अधिकारात संरक्षण आणि जीवनाचा अधिकार याचा समावेश होतो. दुसऱ्या अधिकारात व्यक्तीच्या विकासासाठी आवश्यक असणारी सर्व साधने प्राप्त करणे समाविष्ट असते. राज्याचे हे महत्त्वाचे कर्तव्य आहे की, त्याने व्यक्तीच्या विकासासाठी लागणाऱ्या सर्व साधनांची व्यवस्था करावी. प्रत्येक व्यक्तीचे हे महत्त्वाचे व पवित्र कर्तव्य आहे की, तिने आपला विकास करताना दुसऱ्याच्या मार्गात अडचणी निर्माण करू नयेत त्याच बरोबर तिने समाजाच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न करावेत.

अधिकारांचे प्रकार : हेरॉल्ड लास्की यांनी व्यक्तीच्या विकासाकरिता आवश्यक असणाऱ्या काही अधिकारांचा उल्लेख केला आहे. ते अधिकार खालील प्रमाणे होत.

(०१) काम करण्याचा अधिकार -

प्रत्येक व्यक्तीला काम करण्याचा अधिकार आहे, परंतु निश्चित कामाचा दावा करता येत नाही. काम करण्याचा अधिकार व्यक्तीला न मिळाल्यास समाजाची तो सेवा करू शकणार नाही. काम करण्याच्या अधिकाराशिवाय व्यक्ती आपली योग्यताही दाखवू शकत नाही.

(०२) योग्य वेतन -

प्रत्येकाला आपल्या जीवनावश्यक गरजांची पूर्तता करणे शक्य होईल. एवढे किमान वेतन मिळावयास पाहिजे. उपाशीपोटी व्यक्ती समाजासाठी उपयुक्त कार्य कशी करू शकेल? परंतु योग्य वेतन याचा अर्थ सर्वांना समान वेतन असा होत नाही. प्रथम सर्वांना प्राथमिक अवस्थेतील जीवन जगण्याची स्थिती व नंतर जीवन दर्जा असा विचार तो करतो.

(०३) कामाची निश्चित वेळ-

व्यक्तीला निश्चित वेळ काम करण्याचा अधिकार आहे. व्यक्तीला निश्चित वेळेपेक्षा जास्त काम करण्यास सांगता येणार नाही. भांडवलशाही पद्धतीत हे नेहमी घडत असते. निश्चित वेळ काम याचा अर्थ व्यक्तीला तितक्याच वेळपर्यंत करण्यास सांगता येईल, की ज्यामुळे तिची श्रम करण्याची शक्ती नष्ट होणार नाही, विश्रांती काळातच व्यक्ती आपली श्रम करण्याची शक्ती प्राप्त करू शकते.

(०४) शिक्षणाचा अधिकार -

हेरॉल्ड लास्की सर्व अधिकारात शिक्षणाच्या अधिकाराला प्रथम स्थान देतो. हा अधिकार व्यक्तीला मूलभूत अधिकार आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीला आपले अधिकार व कर्तव्याची जाणीव होते.

आदर्श नागरिक निर्माण होऊ शकतात. त्यामुळे त्या किमान प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण प्रत्येक नागरिकाला मिळावे. सर्वांना प्राथमिक शिक्षण मिळाल्यास उच्च शिक्षणाचा विचार व्हावयास हवा.

(०५) मतदानाचा अधिकार -

हेरॉल्ड लास्कीच्या मते मतदानाचा अधिकार सर्वांनी देण्यात यावा. त्यात जाती, धर्म, लिंग, गरीब, श्रीमंत आदी भेदभाव करू नयेत. सार्वत्रिक मतदानाचाच त्याने पुरस्कार करावा.

(०६) भाषण स्वातंत्र्याचा अधिकार -

राजकीय अधिकाराशी याचा जवळचा संबंध आहे. एक तर राजकीय अधिकार मान्य केल्यावर विचार करणे व तो भाषणातून अभिव्यक्त करण्याचा अधिकार हा ओघानेच नागरिकांना प्राप्त होतो. दुसरे जर हा अधिकार नसेल तर राजकीय स्वातंत्र्याला काहीच अर्थ उरत नाही. आपल्या तक्रारी मांडणे, लोकमत संघटित करणे व नव्या विचारांना लोकांसमोर मांडून त्यांचा विकास साधण्यासाठी हा अधिकार महत्त्वाचा मानतो.

(०७) संपत्तीचा अधिकार -

प्रत्येक नागरिकाला स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करण्यास आवश्यक इतकी संपत्ती ठेवण्याचा अधिकार असला पाहिजे. व्यक्तींना आवश्यकतेपेक्षा जास्त संपत्ती ठेवण्याचा अधिकार नसावा, असे हेरॉल्ड लास्कीचे मत आहे.

(०८) सभा व संघटनेचा अधिकार -

कायदेशीररीत्या सभा भरविणे व सामाजिक, राजकीय आर्थिक इत्यादी स्वरूपाच्या संघटना स्थापन करण्याचा अधिकार हा असावयास पाहिजे, गरिबांच्या गरजा समजण्यासाठी गरीबच असावयास पाहिजे, या विधानावरून विशिष्ट दुःख निवारण्यासाठी शक्तिशाली समउद्देशी संघटना असावी लागते. संघटनेशिवाय सरकारपर्यंत आवाज पोहचत नाही. ही स्थिती कोणीच आजही नाकारणे शक्य नाही.

(०९) न्याय मिळविण्याचा अधिकार -

राज्यातील प्रत्येक नागरिकाला न्याय्य वागणूक मिळावी ही अपेक्षा असते. आपल्यावर होणाऱ्या अन्याय निवारणासाठी न्यायालयात दाद मागता यावयास पाहिजे.

(१०) राज्याला विरोध करण्याचा अधिकार -

राज्याला विरोध करण्याचा अधिकार लास्की व्यक्तीला देतो. त्याच्या मते, व्यक्तीच्या विकासासाठी आवश्यक ती बाह्य परिस्थिती निर्माण करणे हे राज्याचे कार्य आहे. राज्याने व्यक्तीला अधिकारांची खात्री दिल्याशिवाय व्यक्ती आपला जास्तीत जास्त विकास करून घेऊ शकत नाही. व्यक्तीला विकासाला आवश्यक असलेले अधिकार राज्याकडून मिळत नसतील म्हणजेच राज्य जर त्यांना मान्यता देत नसेल तर व्यक्ती राज्याचा विरोध करू शकते, क्रांती करून व्यक्तीला आवश्यक असलेले अधिकार मिळत असतील तर क्रांती करणे चांगले असे लास्को म्हणतो, क्रांतीमुळे समाज व राज्य ह्यातील दोष नष्ट होऊन नवीन

समाजरचना निर्माण झाली पाहिजे. राज्याने निर्माण केलेला कायदा जोपर्यंत व्यक्ती विकासाच्या उद्देशपूर्तीसाठी आवश्यक आहे, तो पर्यंत व्यक्तीने राजाज्ञेचे पालन करावे. राज्याने दिलेली आज्ञा व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासाला बाधक होत असेल तर राज्याच्या आज्ञेचे पालन करू नये. विचार न करता राज्याच्या आज्ञेचे पालन करणे म्हणजे आत्मवंचना आहे. असे तो म्हणतो. पुढील दोन परिस्थितीत व्यक्ती राज्याचा विरोध करू शकते.

- (१) संघटितपणे व्यक्तीला जर असा अनुभव आला की, राज्य सामान्य हिताचे रक्षण करीत नाही.
- (२) राज्य आत्मविकासासाठी आवश्यक असलेल्या अधिकारांचे अपहरण करीत असेल तर, अधिकारांचे संरक्षण: व्यक्तीच्या अधिकारांचे संरक्षण करण्याच्या बाबतीत निरनिराळ्या विचारवंतात मतभेद आढळतात. काहींच्या मते व्यक्तीला आवश्यक असणाऱ्या अधिकारांचा मूलभूत अधिकार म्हणून संविधानात समावेश करावा काहीच्या मते, केवळ संविधानात उल्लेख करून चालणार नाही तर विधी विभागाला त्यात बदल करता येऊ नये, मॉर्टिस्क्यूच्या मते, राज्याच्या कार्याची विभागणी निरनिराळ्या विभागात करून त्यांना त्याबाबत श्रेष्ठ ठरविल्यास व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण होऊ शकते.

अधिकार संरक्षक तरतुदी – हेरॉल्ड लास्कीने अधिकार संरक्षण तीन तरतुदी सुचविलेल्या आहेत. त्यापुढील प्रमाणे आहेत.

(०१) सत्तेचे विकेंद्रीकरण –

राज्यातील सत्तेच्या विकेंद्रीकरणामुळे जनता निरुत्साही व बेजबाबदार बनते, सत्तेच्या विकेंद्रीकरणामुळे जनतेत राज्य कारभारात अभिरूचीने भाग घेण्याची सवय वाढते. राज्यातील स्थानिक पातळीपर्यंत सत्तेचे विकेंद्रीकरण झाल्यास जनतेचे शासन कार्यावर लक्ष नाही व अधिकारांचे संरक्षण होते. सत्तेवरील जनतेच्या नियंत्रणाचा हा प्रभाव असतो.

(०२) सल्लागार समित्या –

केंद्रीय शासनात अनेक खाती असतात. अशा प्रत्येक खात्याला योग्य सल्ला देण्यासाठी तज्ञांच्या सल्लागार समित्या असाव्यात. निर्णय घेण्यापूर्वी संबंधित खात्याने सल्लागार समितीचा सल्ला घेणे बंधनकारक असावे. याचा परिणाम म्हणजे शासनाची हुकूमशाही निर्माण होण्याचा धोका टाळता येईल आणि तज्ञांच्या सल्ल्यामुळे शासन कार्यात फार मोठ्या प्रमाणात चुका होणार नाहीत. सरकारवर एक प्रकारे समित्यांचे नियंत्रण प्रस्थापित होईल आणि ते अधिकारांच्या संरक्षणास उपयोगी ठरेल.

(०३) राज्याची हस्तक्षेपाची भूमिका –

व्यक्तिविकासासाठी ज्या अनेक संस्था अस्तित्वात आल्या. त्यांच्या उद्दिष्टांच्या प्राप्तीकरिता आवश्यक असणारे कार्य करण्यात राज्याने हस्तक्षेप करू नये. कार्यक्रम ठरविणे व अंमलात आणण्याचे त्यांना स्वातंत्र्य असावे. या उलट राज्याने त्यांचा उचित कार्याला पार पाडण्यात येणाऱ्या अडचणी दूर करून विकासानुकूल परिस्थिती उपलब्ध करावी, असे लॉस्कीने म्हटले आहे. परंतु त्या सोबत अशी मर्यादाही सांगितली की, राज्याने तोपर्यंतच अशा संस्था व संघटनेत हस्तक्षेप करू नये, जोपर्यंत त्या राज्याविरोधी कार्य

करून राज्याचे अस्तित्वच धोक्यात आणण्याचा प्रयत्न करणार नाहीत. जर एखाद्या संस्थेकडून तसे कार्य होण्याची शक्यता असेल तर मात्र राज्याला अशा संघटनेलाच नष्ट करण्याचा पूर्ण अधिकार आहे.

३.२.५ लास्कीचे लोकशाही विषयी विचार -

लास्कीच्या मते, व्यक्तिविकासासाठी लोकशाही शासनपद्धती अधिक योग्य व आदर्श होय. लोकशाही शासनपद्धती ही जबाबदार शासनपद्धती असते. जनतेने निवडून दिलेले प्रतिनिधी जनतेशी जबाबदार राहून लोकहिताचा राज्यकारभार करतात. लोकशाही पद्धत स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ह्या तत्वांवर आधारलेली असून तेथे सर्व व्यक्तींना समान अधिकार प्राप्त होतात. मात्र लास्कीने लोकशाहीतील निवडणूक पद्धत व प्रतिनिधींचा कार्यकाल यावर टीका केली.

हेरॉल्ड लास्कीच्या मते, मतदार व प्रतिनिधी यांचा संबंध फक्त निवडणुक काळापुरताच असतो. प्रतिनिधींना निवडून दिले की आपली जबाबदारी संपली असे मतदारांना वाटते; तर प्रतिनिधींना निवडून आल्यावर पाच वर्षे मतदारांचा व मतदारसंघाचा विसर पडतो. ते लोकहितापेक्षा पक्षहितालाच महत्त्व देतात. त्यांना जाहीरनाम्यांचाही विसर पडतो.

लास्कीने लोकशाहीच्या या दोषांचे मूळ भांडवलशाहीत आहे असे सांगितले. भांडवलशाही हा लोकशाहीचा शत्रू आहे. भांडवलशाही समाजातील वर्गसंघर्षातून युद्धे होतात. मात्र लास्कीचे हे विचार ग्रेगरी कॉव्डन व ब्राईट यांनी अमान्य केले. त्यांच्या मते, भांडवलशाहीतून युद्धे होतात याला एकही पुरावा नाही. तसेच १९व्या शतकापूर्वी भांडवलशाही नसतानाही युद्धे झाली होती. मात्र लास्कीने त्यांच्या या विचाराचे खंडन केले. तो म्हणतो, प्रत्यक्ष व्यवहारात भांडवलशाहीला अनेक राष्ट्रांनी संरक्षण दिले व त्यातून आर्थिक शोषण वाढण्याची उदाहरणे आढळतात. उदाहरणार्थ, औद्योगिक क्रांतीनंतर इंग्लंडचे संपूर्ण जगावरील साम्राज्य व वसाहतींचे आर्थिक शोषण. सामान्यतः भांडवलशाही राष्ट्र प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष मार्गाने दुसऱ्या राज्यात घुसखोरी करतात व आर्थिक वर्चस्व प्रस्थापित करतात.

अशा प्रकारे भांडवलशाहीतून लष्करशाही निर्माण होते आणि लष्करशाहीतून साम्राज्यशाही अस्तित्वात येते. तेव्हा भांडवलशाही नष्ट केली तर आपोआप साम्राज्यशाही नष्ट होईल, असे लास्कीचे मत आहे. परंतु प्रत्यक्षात असे घडले नाही. निःशस्त्रीकरण परिषदा निरर्थक ठरून भांडवलशाही राष्ट्रांच्या वर्चस्वामुळे उलट राष्ट्रसंघ नष्ट झाला. लास्कीने भांडवलशाही व लोकशाही यांमधील परस्परसंबंध पुढीलप्रमाणे विशद केले आहेत.

भांडवलशाही अवस्थेत लोकशाहीही टिकू शकत नाही, असे लास्कीचे मत आहे. १९व्या शतकात लोकशाही व भांडवलशाही एकत्र नांदली याचे कारण भांडवलशाही त्या काळी विस्तारत होती. भांडवलशाहीच्या तेजीच्या काळात लोकशाहीला चालवून घेतले जाते. भांडवलदारांना भरपूर नफा मिळत असल्याने ते कर देतात व भूतदयावादी बनतात.

कालांतराने भांडवलशाहीचा नफा पूर्वीसारखा भरपूर राहिला नाही की ते लोकशाहीचा गळा दाबण्यास मागेपुढे पाहत नाहीत. लोकशाहीचा त्यांना त्रास होतो. भांडवलदार आपल्या स्वार्थासाठी

हुकूमशाही पसंत करतात. त्यांना एका बाजूने साम्यवादाची भीती वाटते तर दुसऱ्या बाजूने गरीब बहुसंख्य समाजाचे प्रतिनिधित्व करणारी लोकशाहीही नको असते. म्हणून ते हुकूमशाहीचे समर्थन करतात, संभाव्य हुकूमशाहाला आर्थिक मदत करतात व लोकशाही नेस्तनाबूत करण्याचा प्रयत्न करतात. यामुळे भांडवलशाही व लोकशाही यांपैकी कोणती तरी एक शाही राहिल असे लास्की म्हणतो.

भांडवलशाही शांततापूर्ण मार्गाने नष्ट करता येईल, असे लास्कीचे मत आहे. आर्थिक विषमता, दारिद्र्य, बेकारी, इत्यादी दोष दूर करण्यासाठी भांडवलशाही संपुष्टात आणणे आवश्यक ठरते. भांडवलशाही नष्ट झाल्यास समाजात आर्थिक समता प्रस्थापित होऊ शकते आणि त्यानंतर आपोआपच राजकीय व सामाजिक समता प्रस्थापित होते, असे लास्की म्हणतो.

३.३ सारांश

भांडवलवाद व साम्यवाद ह्यांचा उलटसुलट प्रभाव लास्कीच्या वेळी समाजावर पडला होता. स्वातंत्र्यासाठी लोकशाहीची कास धरावी तर भांडवलवादाला तोंड देणे कठीण होत होते. साम्यवादाला पाठीशी घालावे तर व्यक्तिस्वातंत्र्याची होळी होत होती. दोन्ही विचारसरणींतील दोष दूर सारून 'आदर्श लोकशाही' निर्माण करण्याचा मार्ग लास्कीने सांगितला.

लास्कीच्या विचारात वेळोवेळी परिवर्तन झालेले दिसते. वैयक्तिक स्वातंत्र्य व समानता ह्या दोन्हींचे तो समर्थन करतो. व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यासाठी त्याने अनेकसत्तावादाचा पुरस्कार केला. समाजात विषमता असताना खऱ्या अर्थाने लोकशाही राहू शकत नाही, ह्याची खात्री झाल्यावर तो मार्क्सवादाकडे आकृष्ट झाला. त्यातूनच त्याने लोकशाही समाजवादाची कल्पना मांडली. स्वातंत्र्य, समानता व बंधुत्व ह्यांवर त्याने नेहमीच भर दिला आहे. विसाव्या शतकातील तो महान मानवतावादी विचारवंत होता.

३.४ पारिभाषिक शब्द , शब्दार्थ

समाजवाद : समता व स्वातंत्र्य यांचा मेळ घालू इच्छिणाऱ्या उदारमतवादी लोकशाही संस्थांमार्फत समताधिष्ठित समाज आणू इच्छिणाऱ्या विचारव्यूहास व कार्यक्रमास समाजवाद असे संबोधले जाते.

औद्योगिक लोकशाही: या व्यवस्थेत मालक व कामगार, श्रमिक यांचे हितसंबंध समान असतात. यांच्यात परस्पर सामंज्यस्य व सहकार्य असते. श्रमिक, मजुरांना व्यवस्थापनात सहभागी करून घेऊन श्रमिकांच्या हितासाठी व कल्याणासाठी उपाययोजना केल्या जाऊन आर्थिक क्षमता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. उद्योगधंदे सामूहिक नेतृत्वाच्या माध्यमातून सहकारी तत्त्वावर चालवले जातात.

अनेक सत्तावाद : लास्कीनुसार व्यक्ती ही अनेक संस्थांशी संबंधित असते. त्यांपैकी राज्यसंस्था ही एक होय. फक्त राज्यसंस्थाच सार्वभौम नसते तर ह्या सर्व संस्थाही आपापल्या कार्यक्षेत्रात सार्वभौमच असतात. म्हणून राज्यसंस्था अमर्याद, सार्वभौम असू शकत नाही. थोडक्यात, राज्यसंस्थेचे सार्वभौमत्व मर्यादित असते. व ते इतर संस्थांमध्ये वाटले गेलेले असते.

३.५. स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१) हेरॉल्ड लास्की या महान विचारवंताचा जन्म साली झाला

- ၁) ၅၆၀၄ ၃) ၅၆၉၃
၂) ၅၆၃၄ ၄) ၅၆၇၆

२) लास्की ने लोकशाही शासन पद्धती यशस्वी करण्यासाठी संस्थांची आवश्यकता सांगितली आहे.

- १) कायदेमंडळ २) कार्यकारीमंडळ
३) न्यायमंडळ ४) वरील सर्व

३) लास्कीने किमान इतके मुलभूत हक्क सांगितले आहेत.

- १) सात २) नऊ
३) दहा ४) बारा

४) स्वातंत्र्याचे प्रकार आहेत.

- १) तीन २) दोन
३) चार ४) एक

५) गोष्ट हि व्यक्ती स्वातंत्र्याला आणि व्यक्ती विकासाला मार्ग ठरते.

- १) सामाजिक विषमता २) राजकीय विषमता
३) सांस्कृतिक विषमता ४) आर्थिक विषमता

६) खालील पैकी हा स्वातंत्र्याचा प्रकार नाही .

१) व्यक्तिगत स्वातंत्र्य	२) राजकीय स्वातंत्र्य
३) आर्थिक स्वातंत्र्य	४) सामाजिक स्वातंत्र्य

७) हा लास्कीचा जगाप्रसिद्ध ग्रंथ आहे .

- ʒ) A Grammar of Politics ʒ) Karl Marx
 ʐ) Democracy in erisis ʘ) The -merican Democracy

६) ज्याशासन पद्धतीत जनतेला अधिक अधिकार देण्यात आले आहेत ती खरी लोकशाही शासन पद्धती होय असे या विचारवंताने म्हटले आहे .

- १) कार्ल मार्क्स २) हेरॉल्ड लास्की
३) प्लेटो ४) रुसो

३.६. सरावासाठी स्वाध्याय

अ) दोघोत्तरी प्रश्न

- १) हेरॉल्ड लास्की यांचे राज्याच्या स्वरूपासंबंधी विचार स्पष्ट करा ?
- २) लास्कीच्या सार्वभौमत्वा संबंधी विचार विशद करा ?
- ३) हेरॉल्ड लास्की यांचे हक्क आणि समानता विषया संबंधी सविस्तर विवेचन करा ?
- ४) हेरॉल्ड लास्कीच्या मुलभूत हकांची चर्चा करा ?
- ५) भांडवलशाही लोकशाहीला कशी हानिकारक आहे ते स्पष्ट करा ?

ब) टिपा लिहा

- १) ऑस्टिनच्या व्याख्येची हेरॉल्ड लास्कीने सांगितलेली प्रमुख वैशिष्ट्ये सांगा
- २) सत्तेचे सांघिक स्वरूप
- ३) हेरॉल्ड लास्की यांचे समानता विषयी विचार
- ४) कायदा व कायदा पालन

३.७. अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) Patil,M.S., Western Political Thought, Bharati Book Depot., Dharwad
- २) Sudha, J.P., Modern Political Thought , K.Natha Publications Meerut, 2011
- ३) प्रा., पाटील वा. भा. पाश्चिमात्य राजकीय विचार, श्री.मंगेश प्रकाशन, नागपूर १९९९
- ४) काणे, प. सि., प्रमुख भारतीय व पाश्चिमात्य राजकीय विचारक, पिंपळापुरे आणि कंपनी प्रकाशन, नागपूर जून १९९८
- ५) प्रा., कुलकर्णी सुधाकर, पाश्चात्य राजकीय विचारवंत, विद्या प्रकाशन, नागपूर २०११
- ६) प्रा., पाटील बी.बी., पाश्चात्य राजकीय विचार, फडके प्रकाशन,कोल्हापूर जून २००९
- ७) डोळे ना.य., राजकीय विचारांचा इतिहास
- ८) गर्दे दि. का पाश्चात्य राजकीय विचारवंत
- ९) शृंगारपुरे अरविंद, समग्र भारतीय व पाश्चिमात्य विचारवंत

ॲन्तिनिओ ग्रामसी

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रास्ताविक
- ३.२ विषय विवेचन
 - ३.२.१ जीवनपरिचय
 - ३.२.२ नवमार्क्सवाद : अर्थ उदय आणि वैशिष्ट्ये
 - ३.२.३ ग्रामसीचा प्रश्नाचा सिद्धांत
 - ३.२.४ क्रांतीविषयक दृष्टिकोन
- ३.३ सारांश
- ३.४ पारिभाषिक शब्द व अर्थ
- ३.५ स्वयंअध्ययन प्रश्न व त्याची उत्तरे
- ३.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ३.७ संदर्भ पुस्तके व ग्रंथ

३.० उद्दिष्टे :

या घटकांमध्ये खालील उद्दिष्टे साध्य करणार आहोत -

- १) ॲन्तिनिओ ग्रामसी या नवमार्क्सवादी विचारवंताचे विचार अभ्यासणार आहोत.
- २) मार्क्सच्या नंतरचे विचारवंत नवमार्क्सवादी विचार मांडले ते समजून येईल.
- ३) ॲन्तिनिओ ग्रामसी यांचे प्रभुत्वावरील विचार समजून येतील.
- ४) ॲन्तिनिओ ग्रामसी यांचे क्रांतीविषयक विचार समजून येतील.

३.१ प्रास्ताविक :

साधारणतः १९३० नंतर नवमार्क्सवादाच्या अभ्यासाला सुरुवात झाली. कार्ल मार्क्स व एंजेल्स यांच्या विचारांचा नव्या दृष्टिकोनातून प्राप्त परिस्थितीच्या संदर्भात अभ्यास म्हणजे नवमार्क्सवाद होय. ग्रामसीप्रमाणे इतर नवमार्क्सवादी प्रत्यक्षार्थवादी व अनुभववादी तत्त्वज्ञानाचे विरोधक आहेत. पण ते हेगेल, फ्राईड यांच्या अस्तित्ववाद, संरचनावाद या प्रवाहांचा साम्यवादाच्या नवमांडणीत वापर करू इच्छितात. या समूहात अनेक नवे

विचारवंत व प्रवाह तयार झाल्याने नवमार्क्सवाद ही एकसंध व एकमेव अशी चळवळ मात्र नाही. त्यात ग्रामसी, लुकाच, फ्रॅंकफर्ट स्कूल, हर्बर्ट मार्क्युस, मिलीबॅंड पोलंझा इत्यादी अनेक विचारवंत व चळवळी आहेत.

१९३० चा कालखंड हा जागतिक मंदीचा व एका अर्थाने सर्व जगासाठी आत्मपरिक्षणाचा होता. अमेरिकन लोकशाही वरवरची असून ती भांडवलप्रधान आहे तर स्टॅलिनची एकाधिकारशाही साम्यवादातील उद्दिष्टांना ओळखू शकली नसल्याचे सर्वांच्या लक्षात आले. याच काळात अमेरिका व युरोपात प्रत्यक्षार्थवादाला महत्त्व आले. टॉलकॉट पार्सन्स, ग्रॅबियल अल्मंड व डेव्हिड ईस्टनचा रचनाकार्यवाद, वर्तनवाद व व्यवस्थावाद नव्याने राज्यशास्त्रात आला. राज्यशास्त्र हे अधिक सूक्ष्म, वस्तुनिष्ठ, गणिती, शास्त्रीय व अचूक बनत असताना व्हिएतनाममध्ये युद्धात प्रचंड हिंसा सुरूच होती. क्युबासारख्या छोट्या राष्ट्रात अमेरिकेला शह देत फिडेल क्रॅस्ट्रो क्युबाची अस्मिता जपत होते. चीनमध्ये सांस्कृतिक क्रांतीच्या आधारे माओने साम्यवादाची व्यापक लोकानुवर्ती मांडणी केली होती. याच काळात लॅटिन अमेरिका, दक्षिण आफ्रिका आणि आशिया खंडात नवोदीत राष्ट्रे स्वातंत्र्याच्या तयारीत होती. अशा पार्श्वभूमीवर प्रामुख्याने ग्रामसी व लुकाच यांनी नवमार्क्सवादाची मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला. सैद्धांतिक व व्यावहारिक बाबींचा विचार करून मार्क्सवादाची फेरमांडणी केल्यास समाजाचे प्रश्न सोडवता येतील असे ग्रामसी व लुकाच यांचे मत होते.

३.२ विषय-विवेचन :

३.२.१ अँन्तिनिओ ग्रामसी – जीवन परिचय :

ग्रामसी हा इटालीयन विचारवंत होता. त्याचा जन्म १८९१ मध्ये इटालीतील सारडीनिया या अतिशय गरीब व मागास प्रांतात झाला. पण या प्रांताला स्वतःची अशी खास संस्कृती होती. भाषा, इतिहास व एकंदर संस्कृतीबाबत प्रस्तापित इटालीपेक्षा वेगळ्या संस्कृतीमध्ये ग्रामसीचे बालपण व सुरुवातीचे शिक्षण झाले. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण झाल्यानंतर ग्रामसी तुरीन येथे उच्च शिक्षणासाठी गेला. पण दारिद्र्य आणि सातत्याचे आजारपण यामुळे त्याला उच्च शिक्षण घेता आले नाही. त्या काळात तुरीन हे इटालीतील महत्त्वाचे औद्योगिक केंद्र होते आणि त्यामुळे तेथे एक मोठी कामगारवर्गाची संघटनाही होती.

पहिल्या महायुद्धाच्या शेवटच्या टप्प्यात ग्रामसीने बाहेरून शैक्षणिक व राजकीय धडे घेत पत्रकार व थिएटर रिपोर्टर म्हणून काम केले. अर्थातच पत्रकारिता करत असताना व्यापारी संघटना व समाजवादी पक्षाचे काम त्याने जवळून पाहिले. लहानपणापासून दारिद्र्याचे चटके सहन केले असल्याने ग्रामसीचा मुसोलिनीच्या फॅसिस्टवादाला तीव्र विरोध होता. उमेदवारीच्या काळात त्याने दोन नियतकालिके सुरू केली. ओरडीन न्युओ व युनिटा (Ordine Nuova and Unita) या नावाच्या त्याच्या नियतकालिकातून त्याने सातत्याने कामगारांच्या शिक्षणावर भर देण्याचा प्रयत्न केला. याचाच एक भाग म्हणून 'शास्त्रीय व्यवस्थापन यंत्रणा व शिक्षण आणि प्रशिक्षणातून शास्त्रीय व्यवस्थापन यावर आपले सखोल विचार मांडले. कामगारांच्या शोषणाला त्यांचे शैक्षणिक व कसबी मागासलेपणही जबाबदार असल्याचे ग्रामसीच्या लक्षात आले होते. इटालीमध्ये कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना करण्यात त्याचा मोठा सहभाग होता. मुसोलिनीच्या फॅसिस्ट हुकूमशाहीला त्याने विरोध केला. त्यामुळे त्याला १९२३ मध्ये तुरुंगात टाकण्यात आले. या तुरुंगातच त्याचे १९३७ मध्ये निधन झाले. तुरुंगात असताना त्याने

‘तुरुंगातील टीपा’ (Prision Notes) हा ग्रंथ लिहिला. हाच ग्रंथ पुढे (Persian) ‘पर्सियन’ नावाने प्रसिद्ध झाला. ग्रामसीने तुरीन येथे सातत्याने कामगारवर्गाच्या शोषणाचे निरीक्षण केले. यातून मार्क्सवादातील काही मर्यादा त्याच्या लक्षात आल्या. यातूनच त्याने मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादाची पुनर्मांडणी केली. त्याने वर्चस्वशक्तीचा (Hegemony) सिद्धांत मांडला तसेच समकालीन विचारवंतांच्या विशेषतः बुखारिनच्या मार्क्सवादी विचारांची कठोर चिकित्सा केली. नवमार्क्सवादी विचारामध्ये भर टाकणारे ग्रामसी व लुकाच हे दोन महत्त्वाचे विचारवंत मानले जातात. ग्रामसीने Prision Notes व Quadenial हे दोन महत्त्वाचे ग्रंथ लिहिले आहेत.

३.२.२ नवमार्क्सवाद :

मार्क्सवादी विचारामध्ये समाजवादी लोकशाहीवादी विचार पाहणारे ट्रॉट्स्कीसारखे विचारवंत लेनिनच्या काळात त्यांनी मार्क्सवादाकडे एक वेगळ्या दृष्टीकोनातून पाहण्याचा प्रयत्न केला. त्याबरोबर १९२९-३० साली युरोप व अमेरिकेत जी महामंदी आली, त्यामुळे या देशात भांडवलशाही व्यवस्थेच्या न्याय स्वरूपाबद्दल शंका निर्माण झाली. त्यातूनच मार्क्सवादाचे जरा वेगळे पण मूलग्राही विवेचन करणारे विचारवंत निर्माण झाले. याच काळात फॅसिझमचा उदय झाला. त्यामुळे मुख्या मार्क्सवादी परंपरेनच मार्क्सवाद तत्वज्ञानाचा जरा वेगळा आणि उद्बोधक अभ्यास करणारे ग्रामसी व लुकाच यांच्यासारखे विचारवंत निर्माण झाले. यामध्ये फ्रॅंकफर्ट स्कूलने ही मार्क्सवादी विचारात मोलाची भर घातली. सोव्हिएत रशियात मार्क्सवादाचा जो व्यवहार चालू आहे तो मार्क्सच्या मूळ तत्वांची विसंगत आहे. कारण रशियासारख्या पौर्वात्य मागासलेल्या व पौर्वात्य झोटिंगशाहीची अव्याहत परंपरा असलेल्या देशात मार्क्सवादी तत्वांचे आधारावर क्रांती झाली आणि स्टॅलिन सारखा अराजक राज्यकर्ता जन्माला आला. परंतु हीच क्रांती जर औद्योगिकदृष्ट्या विकसित असलेल्या देशात झाली असती तर चित्र वेगळे दिसले असते. त्यामुळे मार्क्स व डांगल्स यांच्या विचारामध्ये काही बदल करून ट्रॉट्स्की व त्याच्या अनुयायांनी प्राप्त परिस्थितीच्या संदर्भात अभ्यास करावा असा विचार मांडला त्यातूनच नवमार्क्सवादाची निर्मिती झाली आहे. नवमार्क्सवादी विचारसरणीवर ट्रॉट्स्की, ग्रामसी, लुकाच हेबरमास मिलीकॅन्ड कोर्थ आणि गोल्डमन इत्यादी विचारवंतांच्या तत्वज्ञानाचा मोठा प्रभाव पडला आहे. अंतोनिओ ग्रामशी ही एक मुख्य विचारवंत आहे जो नवमार्क्सवादी विचारात महत्त्वाची भूमिका मांडली आहे.

नवमार्क्सवादाचा अर्थ :

नवमार्क्सवाद याचा अर्थ म्हणजे मार्क्स व एंजल्स यांच्या विचाराचा नव्या दृष्टिकोनातून प्राप्त परिस्थितीच्या संदर्भात अभ्यास होय. कारण नवमार्क्सवाद्यांनी मार्क्सच्या तत्वज्ञानाची चिकित्सक अभ्यास केला आणि मार्क्सचा वारसा पुढे आणला. त्यांच्यामते मार्क्स सुरुवातीला हेगेलच्या तत्वज्ञानाच्या जवळ होता. त्यामुळे त्यांनी मानवतावादी होता. नंतरच्या आयुष्यात मार्क्स आर्थिक बदलाचा पुरस्कार करणारा सशस्त्र क्रांतीचा कडवा पुरस्कर्ता बनला. त्याचबरोबर एंजल्स व मार्क्स यांच्या विचारामध्ये पण फरक होता. कारण एंजल्सच्या विचारावर डार्विनचा प्रभाव होता. परंतु मार्क्सवादी तत्वज्ञानावर पुस्तके त्याने लिहिली आहेत.

नवमार्क्सवादी हे मार्क्सवादाची लेनिनकडून मीमांसा मान्य करीत नाही. त्याचप्रमाणे स्टॅलिन व माओ त्से तुंग यांचेही विचार मान्य नाहीत कारण हे विचारवंत मागास देशातील समाजवादी क्रांतीच्या प्रयोगाबाबत बोलत

आहेत. त्याचे विचार विकसित अशा पश्चिमेकडील देशाच्या उपयोग नाहीत असे त्याचे मत आहे. म्हणून नवमार्क्सवाद्याचा भर मार्क्सच्या तत्त्वज्ञानावर आहे. त्यामुळे नवमार्क्सवादी अधिकृत किंवा लेनिनवादी मार्क्सवाद्यास ग्राम्य किंवा कमअस्सल मार्क्सवादी म्हणून संबोधतात. तसेच मार्क्सवादाचे विचार प्राप्त परिस्थितीच्या आधारावर पुनर्विचार करण्याची गरज आहे अशी भूमिका मांडतात, यालाच आपण नवमार्क्सवाद असे म्हणतो.

नवमार्क्सवादाचा उदय :

कार्ल मार्क्सचे तत्त्वज्ञान हे आधुनिक काळातील महत्वाचे तत्त्वज्ञान आहे. १९१७ साली रशियामध्ये मार्क्सच्या विचारावर क्रांती झाली आणि नवसमाजनिर्मितीस प्रारंभ झाला. मार्क्सच्या तत्त्वाची व्यवहारात अंमलबजावणी करीत असताना लेनिन व स्टॅलिन यांच्यापुढे अनेक समस्या निर्माण झाल्या. त्या समस्यांच्या संदर्भात त्यांनी आपले विचार मांडले. १९४९ साली चीनमध्ये क्रांती झाली आणि माओ त्से तुंग यांचे नेतृत्व पुढे आले. लेनिन, स्टॅलिन व माओ त्से तुंग यांनी मांडलेल्या विचारा भोवतीचा मार्क्सचे विचार म्हणून ओळखू लागले. त्या आधारावर भांडवलशाही, संरजामशाही व साम्राज्यशाही यांच्याविरुद्ध युद्ध छेडले. परंतु युरोपात कम्युनिस्ट पक्षांना जवळ असणाऱ्या काही बुद्धिवंतानी व विचारवंतानी मार्क्सच्या तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास सुरू केला. तसेच मुख्य चळवळीशी विसंगत अशा प्रवृत्तीचे काही लोक होते. तेही त्यांना सामील झाले. या लोकांनी मिळून नवमार्क्सवादी विचाराची बीजारोपण केले. त्याचबरोबर फ्रॅंकफर्ट येथे १९२३ साली स्थापन झालेल्या फ्रॅंकफर्ट स्कूलमधील विद्वानांनी नवमार्क्सवादाच्या जडणघडणीत मोठा वाटा उचलला. या स्कूलमधील विचारवंतांनी पाश्चिमात्या विचारविश्वात मोठ्या प्रमाणात भर घातली. अडोर्नो, मार्क्यूस, हॉर्क टायमर, विट फोर्गेल, एरिक फ्रॉम आणि हेब्रमास यांनी वेगवेगळ्या विषयात मोलाची भर घातली. त्याच्या विचारांचा नवमार्क्सवादावर मोठा प्रभाव पडला.

नवमार्क्सवादाच्या उदयाची कारणे :

१९३० नंतर मार्क्सवादाकडे एका वेगळ्या दृष्टीकोनातून पाहण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. ट्रॉट्स्कीचे पश्चिमेकडे आगमन व त्याने निर्माण केलेले एक नवा विचार व्यवहार हे या नव्या वैचारिक जागरणाचे कारण होते. त्यानंतरचे अनेक कारणे आहेत. ज्यामुळे नवमार्क्सवादाचा उदय झाला.

१. ग्रामसी आणि लूकाच हे त्याचे विचार १९३० पासून मांडत होते. पण १९६५-६६ नंतर हे जास्त लोकप्रिय तत्त्वज्ञ झाले. कारण परिस्थिती बदलली होती. मध्यंतरीच्या काळात अमेरिका आणि युरोपमध्ये प्रत्यक्षार्थवादावर आधारलेल्या विचारांची लाट आली होती. समाजशास्त्रात टॉलकॉट पार्सन्सचा रचना-कार्यवाद, राज्यशास्त्रात वर्तनवाद आणि आधुनिकीकरणाचा सिद्धांत यामुळे तरुण अभ्यासक भारून गेले होते.
२. व्हिएतनामाच्या युद्धात हजारो तरुण बळी जात आहेत हे तरुणांच्या लक्षात आले, नवे सामाजिक शास्त्र आणि तत्त्वज्ञान यर्थावादी आहे. जीवनाला भेडसावणाऱ्या समस्यांवर त्यांच्याजवळ उपाय नाहीत हे त्यांना कळले.

३. भांडवलशाही समाजात निर्माण झालेली संस्कृतीची आणि विकासाची कुंठित अवस्था त्याच्या लक्षात आली. त्यातच फिडेल कॅस्ट्रो आणि चे गव्हेरा यांनी घडवून आणलेली क्यूबातील क्रांती आणि तिसऱ्या जगात निकराला आलेले राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचे आणि स्वयंनिर्णयाचे संघर्ष त्यांनी पाहिले.
४. सध्याची अमेरिकेची भांडवलशाही या परिस्थितीत उपयोगाची नाही आणि सोव्हिएत रशियातील समाजवादाचा पर्याय आकर्षक वाटत नव्हता त्यामुळे तिसरा पर्याय शोधणे आवश्यक होते ते नवमार्क्सवादाच्या रुपात त्यांना मिळाले.
५. मार्क्सने त्याच्या तत्वज्ञानामध्ये सुरुवातीच्या काळात पदात्मभावाच्या संकल्पनेस महत्वाचे स्थान दिले आहे. काही विचारवंतांनी मार्क्सच्या सुरुवातीच्या लिखाणावर भर दिला. मार्क्स एंजल्स यांच्या प्रेरणा हेगेल आणि डार्विन या होत्या. त्यांच्या तत्वमानात भेद होता. त्याचरोबर मार्क्सनी मांडलेल्या ऐतिहासिक भौतिकवाद द्वुतात्मक विकास आर्थिक पाया यासर्व सैद्धान्तिक आणि व्यावहारिक बाबीचा विचार नवमार्क्सवादी विचार आंदोलनातील विविध लोकांनी केला.

नवमार्क्सवादाची वैशिष्ट्ये :

नवमार्क्सवादाची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. नवमार्क्सवादी मार्क्सच्या विचाराचा अर्थ लेनिन आणि स्टॅलिन यांच्या विचाराच्या संदर्भात लावत नाहीत. त्याचप्रमाणे ते मार्क्सच्या विचाराची मीमांसा अधिकृत कम्युनिस्ट पक्षाच्या भूमिकेच्या संदर्भात करत नाहीत. कारण लेनिनचे विचार हे रशियाच्या संदर्भात महत्वाचे आहे ते इतरत्र मान्य होत नाहीत.
२. नवमार्क्सवादाच्या मते, मार्क्सच्या तत्वज्ञानामध्ये अनेक गोष्टी संदिग्ध राहिल्या आहेत. मार्क्सची मूलभूत तात्त्विक प्रथेचे मान्ये करुनही त्याच्या मूलभूत सिद्धांताची नव्या परिस्थितीत नव्या साधनाच्या साहाय्याने मांडणी करता येते तशी ती केली पाहिजे.
३. नवमार्क्सवादी प्रत्यक्षार्थावादी व अनुभववादी तत्वज्ञानाचे कट्टर विरोधक आहेत ते हेगेल, हुसेर्ल, फ्रॉइड अस्तित्ववाद संरचनावाद या विचारवंतांच्या विचारांचा व विचार प्रवाहाचा मार्क्सवादाच्या फेरमांडणीत वापर करु इच्छितात. तसा त्याचा प्रयत्नही आहे. नवमार्क्सवादी स्वतःस क्रांतिकारक विचारवंत मानतात आणि आदर्श समाज स्थापण्याचे मार्क्सचे ध्येय त्यांना मान्य आहे.
४. मार्क्सच्या तरुणपणातील लिखाण प्रकाशित झाले नव्हते. त्याचे योग्य प्रकारे भाषांतर झाले नव्हते. परंतु आता हे लिखाण प्रकाशित झालेले आहेत. नवमार्क्सवादी विचार हा नंतरच्या लिखाणाच्या साहाय्याने मांडला गेला आहे.
५. मार्क्सवादी कामगाराच्या हकूमशाहीचा कम्युनिष्ट पक्षाच्या नेतृत्वाला महत्वाचे स्थान देतात, परंतु नवमार्क्सवादामध्ये बदलत्या परिस्थितीमध्ये सुधशरणा केली पाहिजे असे मानतात. नवमार्क्सवादी मार्क्सवादावर टिका करत नाहीत. परंतु

त्याचा नव्यादृष्टीने विचार करता येईल अशी भूमिका मांडतात. लोकशाहीच्या संदर्भात नवमार्क्सवाद मार्क्सपेक्षा जागरूक आहेत. लोकांना त्याचे अधिकार दिले पाहिजेत, अशी त्याची भूमिका आहे.

एकूणच नवमार्क्सवादाचा अर्थ त्याचा उदय आणि त्याची वैशिष्ट्ये याची चर्चा केली आहे. नवमार्क्सवादातील महत्वाचा विचारवंत म्हणून ग्रामसी यांच्याकडे पाहिले जाते. ग्रामसी यांनी मांडलेल्या प्रभुत्वाचा सिद्धांताची चर्चा पुढीलप्रमाणे करता येईल.

३.२.३ ग्रामसीचा प्रभुत्वाचा सिद्धांत (Hegemony) :

परिवर्तनाच्या संदर्भात राजकीय सत्ता अशा गटाच्या हातात जाते. ज्याच्याकडे दमन करणारी म्हणजे इतरांना दडपून टाकणारी शक्ती तर असतेच पण दुसऱ्या बाजूला त्यांच्याकडे वैचारिक शक्तीही असते आणि नेमकी ती त्या समाजातील सारभूत संस्कृतीमधून विकास पावलेली असते. या दमनकारी व वैचारिक शक्तीला म्हणजे राज्यसंस्थेला तो सेंटॉर (Centour) असे म्हणतो. सेंटॉर म्हणजे ज्याचा चेहरा माणसासारखा व उर्वरीत शरीर मात्र घोड्यासारखे असते. (हयवदनाच्या विरुद्ध स्वरूपाचा आकार अशी रुपकात्मक कल्पना). याला ग्रामसी Hegemony म्हणजे प्रभुत्व म्हणतो व ते दुहेरी असते.

कार्ल मार्क्सने जो ऐतिहासिक भौतिकवाद मांडला आणि ज्यातून परिवर्तनाची संकल्पना स्पष्ट केली, त्यातही त्याला केवळ भौतिकवादी वस्तुंच्या वाढीतून व घट होण्यातून क्रांती होते असे म्हणावयाचे नसावे असे ग्रामसीचे मत होते. भौतिक वस्तुंमधील बदलाबरोबर दुसऱ्या बाजूला विचार नावाची शक्ती या बदलाचे नेतृत्व करते कारण सेंटॉरचा म्हणजे प्रभुत्वाचा चेहरा मानवी असून त्याच्याकडे विचार आहे हे विचार मनावर व मानवी वर्तनावर नियंत्रण ठेवतात तर शरीर घोड्याचे म्हणजे बळ हे शरीरावर नियंत्रण ठेवते. कोणत्याही क्रांतीमध्ये विचार नेहमीच श्रेष्ठ असतात असे ग्रामसीचे मत होते. म्हणूनच कामगारांकडे केवळ संघटित शक्ती असून चालत नाही तर त्यांच्याकडे तसा पुरोगामी परिवर्तनाचा विचार असावा लागतो आणि जोपर्यंत विचार शक्ती व संघटित शक्ती एकत्र बांधली जात नाही तोपर्यंत कामगारांची क्रांती होत नाही असे प्रतिपादन तो करतो. मार्क्सने त्याच्या शेवटच्या ऐतिहासिक टप्प्यात क्रांतीचे शास्त्र सांगितले होते. ग्रामसीच्या मते अशा क्रांतीमध्ये विचारवंताची भूमिका नेहमीच मध्यवर्ती, निर्णायक व महत्वाची असते.

ग्रामसीच्या मते, दोन प्रकारचे विचारवंत असतात.

अ) पारंपरिक विचारवंत: उदा. मध्ययुगातील मध्य युरोपातील धर्मगुरू, पोप, बिशप, डीन इ.

ब) समाजशील विचारवंत: सेंट्रिय अथवा समाजप्रतिबद्ध असे विचारवंत

पारंपरिक विचारवंत हे समाजापासून दूर राहून आपले विचार व तत्वज्ञान मांडण्याचा प्रयत्न करतात. ते स्थितीवादी व अलिप्त असल्याने त्यांचा व त्यांच्या तत्वज्ञानाचा समाजाशी व्यावहारिक स्वरूपाचा फारसा संबंध नसतो. 'मला असे वाटते' या स्वयंभू व स्वायत्त भावनेतून ते आपले विचार मांडत असल्याने त्यांच्या विचारात व समाजात नेहमीच मोठे अंतर असते. त्यांना समाजाच्या सुखदुःखाची बऱ्याचदा जाण नसते.

याउलट समाजशील विचारवंत हे सामाजिक प्रश्नांच्या संदर्भात स्वतःचे तत्वज्ञान विकसीत करत असतात. मला काय वाटते? यापेक्षा काय केल्यानंतर समाजाचे प्रश्न सुटतील यावर त्यांचा भर असतो. ते कर्तेसुधारक व विचारवंत अशा दोन्ही भूमिका पार पाडतात. एका बाजुला ते कामगार, कष्टकरी, शेतकरी, अस्पृश्य वा दबलेल्या वर्गाचे सक्रिय कार्यकर्ते म्हणून नेतृत्व करतात तर दुसऱ्या बाजुला ते या संघटीत शोषित वर्गाच्या जाणीवा जागृत करतात. या समाजाचे मूलभूत अधिकार कोणते याचे त्यांना मार्गदर्शन करताना, त्या वर्गाच्या अस्सल बौद्धिक जाणीवा व सांस्कृतिक मूल्ये यांची अस्मिता ते तयार करतात. ग्रामसीच्या समोरच रशियामध्ये साम्यवादी क्रांती झाली. तिथे शोषित वर्गाचे नेतृत्व लेनिनने केले होते. ग्रामसीच्या मते, लेनिन हा कर्ता सुधारक व विचारवंत होता. मात्र लेनिनचे सर्वच विचार ग्रामसीला मान्य नव्हते.

विचारवंत व बहुजन कष्टकरी समाजात अंतर असेल तर नव्या परिवर्तनाची शक्यता नसते हे ग्रामसीच्या लक्षात आले होते. मध्य युगात मध्य युरोपात नेमका हाच गोंधळ झाला होता. तेथे धर्मसुधारणेची चळवळ ही जनतेची चळवळ होती तर पुनरुज्जीवनवादी मानवतावादी चळवळ ही बुद्धिवादी प्रगल्भ विचारवंतांची चळवळ होती. मात्र ही विचारवंतांची चळवळ लोकांपर्यंत पोहोचली नाही. उलट धर्मसुधारणा चळवळ बुद्धिप्रामाण्यवादी नव्हती, तरी ती सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचली. ग्रामसीच्या मते या दोहोतील अंतर कमी झाल्यास शोषितांच्या चळवळींना योग्य दिशा मिळू शकते. आणि हे काम कर्तेसुधारक विचारवंत करू शकतात कारण ते पोकळ आदर्शवादी नसतात तर ते समाजशील व वास्तववादी असतात. त्यांच्यात एक तळमळीचा निरपेक्ष कार्यकर्ता लपलेला असतो. ग्रामसीला अशी नवी मांडणी अपेक्षित होती. मार्क्सला अपेक्षित असणारा समाजवाद या नवमार्क्सवादाच्या सैधांतिक व व्यावहारिक मांडणीतून येईल असा त्याचा विश्वास होता. ग्रामसी हा प्रभावी नवमार्क्सवादी होता. त्याने मार्क्सवादाच्या चूकीच्या मांडणीवर टीका केली, मात्र तो कम्युनिस्ट पक्षाचा विरोधक नव्हता. स्वतः ग्रामसी, लुकाच, अल्थुझर हे स्वतःला मार्क्सवादी लेनिनवादी मानत होते. हे तिघे कम्युनिस्ट पक्षाचे आजीव सदस्य होते. त्यामुळे साम्यवादाच्या रशियन प्रयोगाला त्यांचा विरोध नव्हता. आंतरराष्ट्रीय समूहासमोरचे सामाजिक प्रश्न जसे वाढत गेले व गुंतागुतीचे बनले तसे ग्रामसीचे विचार प्रभावी ठरू लागले. विशेषतः त्याने मांडलेली कर्ता सुधारक व विचारवंताची व्यावहारिक गरज बहुजनांच्या चळवळींची आधार बनली.

मार्क्सवादाच्या काही मर्यादा त्याच्या लक्षात आल्या. त्या स्पष्ट करण्यासाठी त्याने प्रभुत्वाच्या Hegemony सिद्धांत मांडला. बुखारिनच्या विचारांची त्याने कठोर समिक्षा केली. त्याच्या मते बुखारिनने ऐतिहासिक भौतिकवादाची चिकित्सा फारच यांत्रिकी वरवरची होती. हेगेलने सांगितलेला द्वंदात्मक विकास हा निसर्गनियम आहे व तो इतिहासात परवर्तीत झाला असे बुखारिनला वाटते. या विचाराला ग्रामसीने विरोध केला. ग्रामसीच्या मते इतिहासाच्या प्रत्येक नव्या टप्प्यात मानवी सर्जनशीलता व मानवाचे कर्तृत्व यांना महत्त्व असते. भौतिकवादातील जडवादी तत्वज्ञानाच्या ठिकाणी मानवी कर्तृत्वाचे महत्त्व सांगत त्याने मार्क्सवादाला अधिक व्यावहारिक बनवले. ग्रामसी असे म्हणतो की, भांडवलप्रधान भौतिक उत्पादन साधनात बदल झाला की लगेच समाजात

बदल होत नाही याकडे तो लक्ष वेधतो. या समग्र परिवर्तनवादी सांस्कृतिक साधनांचे महत्व सांगताना तो एका बाजूला लेनिन तर दुसऱ्या बाजूला माओला जवळचा विचारवंत वाटतो.

प्रभुत्वाचा सिद्धांत मांडताना ग्रामसी असे म्हणतो की, राजकीय सत्ता ही दमन करणारे व वैचारिक शक्ती असणाऱ्यांच्या हातात असते. या एकत्रित शक्तीतून तयार झालेल्या राज्यसंस्थेला तो सेंटॉर म्हणतो. सेंटॉर म्हणजे ज्याचा चेहरा माणसाचा आहे शरीर मात्र घोड्यासारखे आहे. मानवी चेहरा म्हणजे मानवी बुद्धी व विचार व घोडा म्हणजे नियंत्रण करणारी शक्ती. ग्रामसीच्या मते क्रांतीमध्ये केवळ प्रभावी कामगार संघटना असून चालत नाही तर त्यांच्याकडे परिवर्तनाचा सखोल विचारही असावा लागतो. थोडक्यात ग्रामसीला असे म्हणावयाचे आहे की, विचार शक्ती व संघटीत नागरी लोकशक्तीमधूनच क्रांती यशस्वी करता येते. यासाठी संघटनेचे नेतृत्व करणारे सेंट्रिय अथवा समाज कटिबद्ध विचारवंतांचे महत्व त्याने सांगितले. असे विचारवंत समाजात राहून एक कार्यकर्ता व एक विचारवंत म्हणून कामगार संघटनेचे नेतृत्व करतात पण दुसऱ्या प्रकारचे पारंपरिक विचारवंत जसे धर्मगुरू हे मात्र समाजापासून दूर राहून आपले आदर्शवादी वा गूढवादी तत्त्वज्ञान मांडतात. त्यांना समाजाच्या सुखदुःखाशी काही एक घेणे देणे नसते. ग्रामसीने समाजशील विचारवंतांचे परिवर्तनातील योगदान अधोरेखित केले. यासाठी तो रशियाचे उदाहरण देतो. रशियामध्ये साम्यवादी क्रांतीमध्ये कष्टकऱ्यांचे नेतृत्व लेनिनने केले होते. एकाकी कामगार संघटनेला त्याने विचार व नेतृत्वाचा आधार दिला. अशा व्यापक व तत्वाधिष्ठित क्रांतीमधून खरा समाजवाद येईल असे ग्रामसीचे मत होते.

३.२.४ ग्रामसीचे क्रांतीविषयक विचार :

अंतानिओ ग्रामसी हा क्रांतीकारक राजकारणी हीच त्यांनी राजकीय कृतीच्या संबंधात तीन महत्वाच्या संकल्पना वापरल्या आहेत. त्यामधील पहिली कल्पना म्हणजे सुवश क्रांती होय. या क्रांतीमध्ये सत्ताधारी वर्ग विरोधकाच्या कार्यक्रमातील जे लोकप्रिय व सुधारणावादी भाग आहेत त्यांची अंमलबजावणी करून त्यास पाठिंबा देणाऱ्या वर्गांना वश करण्याचा प्रयत्न करतात. उदा. अमेरिकेचे राष्ट्रपती फ्रॅंक्लीन डी. कझवेल्ट यांचा न्यू डीलचा कार्यक्रम इटलीच्या हूकूमशहा मुसोलीनी यांनी समाजवादी पक्ष नाव घेतले. थोडक्यात सुवश क्रांती भांडवलशाहीच्या वर्चस्ववादी शक्तीला बळकट करते.

सुयश क्रांतीचे तीन उद्देश :

१. कामगार वर्गाच्या चळवळीच्या क्रांतीकारक राजकीय अशाय कमी करून त्याच्या लढयास आर्थिक मागण्याचे रूप देणे.
२. कामगाराच्या काही मुख्य मागण्या मान्य करून व त्याची चोख अंमलबजावणी करून चळवळीच्या अधिमान्यतेस कमजोर करणे.
३. या क्रांतीचा उद्देश भांडवलदार वर्गाचे धुरीत्व पुन्हा स्थापित करणे आणि प्रस्थापित व्यवस्थेत विकासाच्या ज्या मर्यादित शक्यता असतात त्याचा लाभ घेणे.

ग्रामसीची दुरुस्ती संकल्पना म्हणजे युद्धजन्य स्थिती (War & position) ही आहे. यामध्ये क्रांतीकारक शक्तींनी आपल्या जागी राहून संघर्ष करणे व आपली शक्ती संघटित करणे व वाढवणे असा आहे. तर तिसरी संकल्पना म्हणजे त्वरीत युद्ध (War of Movement) आहे यामध्ये त्वरीत चढाई करून विजय मिळविण्यासाठी या संघर्ष आहे.

ग्रामसीच्या मते, पश्चिम युरोपातील विकसित देशात नागरी समाज आणि त्यांच्या विविध संघटना बळकट आहेत. त्याने त्यांची तुलना तटबंदीशी केली. १९१७ साली रशियन समाज अविकसित होता व तेथे नागरी समाजाची कडेकोट तटबंदी नव्हती म्हणून लेनिनची War of Movement म्हणजे झटपट क्रांतीकारक सक्षम आक्रमक करण्याची रणनीती यशस्वी ठरली. परंतु पश्चिम युरोपात क्रांतीकारक बदल घडवून आणण्यासाठी आधी नागरी समाजात मूलभूत बदल घडवून आणावा लागेल. प्रथम नागरी समाजात आपले धुरित्व--- स्थापन करावे लागेल. यासाठी ग्रामसीने War of Movement ऐवजी War of position ही वापरली पाहिजे असे मन व्यक्त केले. समाजामध्ये बदल घडवून आणण्यासाठी आर्थिक सामाजिक आणि सांस्कृतिक विषयावर चळवळी उभे करणे गरजेचे आहे. या क्षेत्रात काम करणाऱ्या संघटनानी वॉर ऑफ पोजिशनचे धोरण सतत राबविले पाहिजे. समाजात कार्यरत असणाऱ्या सामाजिक शक्तीमधील सत्तेचे संतुलन हे भांडवलशाहीच्या बाजूने झुकलेले आहे. ते क्रांतीकारक शक्तींना हे संतुलन समाजाच्या बाजूने झुकवायचे आहे. त्यासाठी प्रखर संघर्ष करावा लागेल व पराभवाची चाहूल लागताच उजव्या शक्ती बळाचा वापर करण्याची शक्यता असते त्यामुळे समाजवादाच्या दिशेने सामाजिक शक्तीचे संतुलन जर वळवायचे असेल तर हा लढा निकराचा व हिंसात्मक होऊ शकतो पण एकदा सामाजिक शक्तीच्या संतुलनात बदल झाला की उजव्या प्रतिगाम्याकडून होणारे प्रतिकारक टक्के आपणांस थोपवता येतील.

समाजवादाकडे व साम्यवादाकडे जाणारा हा प्रवास वेगवेगळ्या टप्प्यातून आपणास करावा लागेल, त्यामुळे त्याने तीन क्रांतीकारक रण्यांचा विचार केला. (१) लोकशाही क्रांती (२) समाजवादी क्रांती आणि (३) साम्यवादी क्रांती, लोकशाही क्रांतीच्या कार्यक्रमात मुख्य भर सरंजामी अवशेषांचा नाश करण्यावर असतो, त्यात हेही सुधारणा, लोकशाही संस्थांची स्थापना व जगतेची सरजामी संस्कृतीतून सुटका करणे महत्वाचे असते, कागगर जगणि शेतकरी व मध्यमवर्गाच्या मदतीने हे काम पूर्ण करालयाचे आहे. समाजवादी क्रांती हा दुसरा टप्पा ज्यामध्ये सता, साम्यवादी पक्षाच्या हातात आहे व सर्व उत्पादन साधनांचे राष्ट्रीकरण करून प्रत्येकाला त्यांच्या कुवतीप्रमाणे व कामाप्रमाणे दाम देण्यात आहे. एकदा उत्पादनशक्तीच्या क्षमतेमध्ये वाद झाल्यानंतर मग कम्युनिस्ट वा साम्यवादी टप्प्याकडे वाटचाल करता येईल, जेथे प्रत्येकास त्यांच्या गरजेप्रमाणे वस्तु प्राप्त होतील. हा परस्पर सहकार्य व सर्वांचे कल्याण यावर आधारलेला समाज असेल. या प्रक्रियेत राज्यसंस्थेची दमनशक्ती आणि बळ ज्या संघटनात व राज्यघटकांत सामावली आहे त्या विरून जातील. त्यांच्याप्रमाणे नागरी समाजात व त्यांच्या खाजगी मालकीच्या आधारात मोठा बदल होईल. कुटुंबापासून सर्वसदस्य आतून बदलतील आणि आत्मानुशासनावर आधारलेल्या स्वयंशासित राज्यविहीत समाज निर्माण होईल.

३.३ सारांश :

इटालीमध्ये आधुनिक राज्यशास्त्राचा जनक मॅकियाव्हेलीचा जन्म झाला. त्याने धर्मकारण व राजकारणाला वेगळे करून राजकारणाच्या अभ्यासाची आधुनिक विचारप्रणाली निर्माण केली. त्याच नव्या सर्जनशील विचारांच्या पार्श्वभूमिवर ग्रामसीने इटालीलाच नव्हे तर आधुनिक राजकीय विचाराला नवीन आयाम बहाल केले. कार्ल मार्क्स व एंजेल्स यांनी मांडलेल्या मार्क्सवादाची नव्याने मांडणी करण्याचा प्रयत्न त्याने केला. मार्क्सची परिवर्तनाची सैधांतिक मांडणी शास्त्रीय होती. पण परिस्थितीच्या संदर्भात मार्क्सची काही भाकीते व समिकरणे नव्या राजकीय प्रवाहात अपुरी वाटू लागली किंवा त्याच्या आकलनात वैविध्य येऊ लागले. यामुळे नव्या संदर्भात मार्क्सवादाचे आकलन कसे असावे यावर जगभरात चिंतन सुरू झाले. यालाच नवमार्क्सवादी विचार असे म्हटले जाते.

या नवमार्क्सवादी विचारप्रांतात ग्रामसीने मार्क्सचा मूलगामी व सखोल अभ्यास केला. त्याने हेगेलीयन मार्क्स विकसीत करताना त्यात नागरी समाजाच्या योगदानाला प्राधान्य दिले. ग्रामसीचा जन्म सारडिनिया या इटालीतील मागास पण सांस्कृतिकदृष्ट्या स्वतःचे वेगळेपण असणाऱ्या प्रांतात झाला. दारिद्र्याचे चटके व स्वतःचे आजारपण यामुळे त्याला शिस्तबद्ध शिक्षण घेता आले नाही पण तुरीन या औद्योगिक शहरात आल्यावर त्याला कामगारांचे दुःख समजले. कामगार तसे संघटीत आहेत पण त्यांच्याकडे बुद्धिवादी नेतृत्व नाही, हे ग्रामसीच्या लक्षात आले. या काळात त्याने पत्रकारिता केली. या माध्यमातून कामगारांना कसबी शिक्षण, तंत्रज्ञान व सांस्कृतिक शिक्षण द्यावे, असे तो सातत्याने सांगू लागला. त्याचा मुसोलिनीच्या फॅसिस्ट राजवटीला विरोध होता. कामगारांच्या न्याय्य मागण्यासाठी त्याने कम्युनिष्ट पक्षाची स्थापना इटालीत केली व पार्लमेंटमध्ये प्रतिनिधीत्व केले. त्याच्या या चळवळी फॅसिस्टांना आवडणाऱ्या नव्हत्या. यामुळे १९२३ मध्ये त्याला तुरुंगात टाकण्यात आले. तिथे त्याने स्वतःचे नवमार्क्सवादी, परिवर्तनवादी, नागरी समुहाबाबतचे व कर्त्या सुधारक विचारवंताबरोबर शिक्षणविषयक विचार लिहिले. याला 'तुरुंगातील टिपा' व पुढे 'पर्शियन' असे नाव मिळाले.

ग्रामसी हा केवळ विसाव्या शतकातील नवमार्क्सवादी विचारवंत नव्हता तर तो नागरी समाज, शिक्षण, तंत्रज्ञान, मानवी, कर्तृत्व, परिवर्तन, इतिहास या महत्वाच्या विषयावर सखोल भाष्य करणारा विचारवंत होता. म्हणूनच परिवर्तनात कामगार संघटनेबरोबर नागरी समाज, विचारवंत व शिक्षण यांचे महत्त्व तो अधोरिखित करतो. शाळेचा कामाशी व शैक्षणिक सिद्धांताचा व्यवहाराशी ताळमेळ लागला पाहिजे असे त्याचे आग्रही प्रतिपादन होते. शिक्षणामुळे राजकीय प्रक्रियांकडे पहाण्याचा वास्तवादी दृष्टीकोन विकास पावतो असे त्याचे मत होते. असा सुशिक्षित समाज राजकारणाच्या जवळ जावू शकतो असे ग्रामसी म्हणतो.

थोडक्यात, ग्रामसी हा विसाव्या शतकातील थोर नवमार्क्सवादी विचारवंत होता पण त्याचवेळी तो अधिक समाजशील पुरोगामी क्रांतीचा अध्वर्यू ही होता. ऐतिहासिक भौतिकवाद व क्रांतीची त्याने नव्याने मांडणी करून साम्यवादी विचार अधिक लोकभिमुख करण्याचा वास्तविक प्रयत्न केला.

३.४ पारिभाषिक शब्द व अर्थ :

राज्यशास्त्रामध्ये काही पारिभाषिक संकल्पना असतात. त्यांना स्वतःची एक ओळख असते. त्यांचा अर्थ समजल्याशिवाय राजकीय विचार वा तत्त्वज्ञान लक्षात येत नाही. प्रस्तुत प्रकरणातील काही संकल्पना पुढीलप्रमाणे-

१) आदर्शवादी विचार

आदर्शवादी विचार प्लेटो व हेगेलने प्रामुख्याने मांडला. यात मूल्य, विचार, नैतिकता यांना महत्त्व असते. विचाराला ते चित्वाद असे म्हणतात. विश्वाच्या मूळाशी चैतन्यदायी अमूर्त अशी एक व्यवस्था असते. या अमूर्त शक्तीद्वारे म्हणजे विचाराद्वारे समाजात परिवर्तन होते असे आदर्शवादी मानतात. आदर्शवादी राज्याला ईश्वराचे प्रारूप मानतात. त्यामुळे राज्याच्या भल्यामध्ये व्यक्तीचे भले असते, असे या विचारवंतांचे मत असते. हेगेलच्या या विचाराचा हिटलर, मुसोलिनीवर प्रभाव होता.

२) वास्तवादी विचार

यालाच भौतिकवादी/ जडवादी विचार म्हणतात. राज्यशास्त्रात कार्ल मार्क्सने या विचाराचा पुरस्कार केला. वास्तववाद पोकळ मूल्ये व नैतिकता यांना महत्त्व देत नाही. त्यांच्या मते समाजातील प्रत्येक परिवर्तन हे भौतिक वस्तू म्हणजे उत्पादन साधनातील वृद्धी वा घट यावर निर्धारित असते. मार्क्सने हेगेलच्या विचार नावाच्या शक्तीला महत्त्व दिले पण भौतिक उत्पादन साधनातील बदलांमुळे विचार बदलतात असे तो मानतो.

३) सोविएट्स

ही संकल्पना रशियातील असून सोविएटचा अर्थ ग्रामसभा असा होतो. लेनिनने या ग्रामसभेला व्यापक अधिकार देऊन समाजवादांतर्गत लोकशाही मूल्यांचे महत्त्व मान्य केले.

४) नवमार्क्सवाद

कार्ल मार्क्स व एंजेल्स या दोहोंनी १९ व्या शतकात जे विचार मांडले त्याला मार्क्सवाद म्हणतात. साधारण: १९३० नंतर या मार्क्सवादाची रशियाच्या व नंतर चीनच्या संदर्भात चिकित्सा सुरू झाली. मार्क्सवादाच्या काही मर्यादा लोकांच्या लक्षात आल्याने मार्क्सवादाची पुन्हा फेरमांडणी सुरू झाली. या व्यापक चळवळीला नवमार्क्सवाद असे म्हणतात यात ग्रामसी, लुकाच, अल्थुझर, जे. हेबरमास इत्यादी शेकडो नवे विचारवंत तयार झाले.

५) अनुभववादी

वास्तववादी व अनुभव तथा निरीक्षणावर आधारित असणाऱ्या विचारांना अनुभववादी असे म्हणतात. हा विचार आधुनिक, शास्त्रीय, वस्तुनिष्ठ व प्रस्तुत स्वरूपाचा असतो.

६) दमनकारी व्यवस्था

इतरांना दाबून टाकणारी प्रभावी व्यवस्था होय.

७) सेंद्रिय व्यवस्था

म्हणजे राज्य वा नागरी समाज हा वेगवेगळा नसून तो एकमेकांशी आंतरसंबंधाने बांधलेला असतो.

६) ग्रामसीप्रमाणे सांस्कृतिक क्रांतीचे विचार कोणी विकसीत केले?

अ) लुकाच

ब) माओ

क) जे. हेबरमास

ड) अल्थुझर

७) ग्रामसीप्रमाणे खालील कोण सेंद्रिय सिद्धांताचा पुरस्कर्ता होता?

अ) हर्बर्ट स्पेन्सर

ब) मॅक्स वेबर

क) जॉन ऑस्टीन

ड) रॉबर्ट डाल

८) 'पर्सियन' नावाचा ग्रंथ कोणी लिहिला?

अ) ग्रामसी

ब) लुकाच

ब) एंजेल्स

ड) बुखारिन

क) रिकाम्या जागी योग्य शब्द लिहा.

१) ग्रामसी हा देशातील विचारवंत होता.

२) या शहरात गेल्यावर त्याला कामगारांचे दुःख समजले.

३) फॅसिस्ट विचाराच्या मूळाशी हे तत्वज्ञान असते.

४) हेगेल व मार्क्स हे या प्रकारचे विचारवंत होते.

५) ग्रामसीने विचारवंतांचे एकूण प्रकार केले.

६) 'प्रिझन नोट्स' हा ग्रंथ ग्रामसीने येथे लिहिला.

७) नागरी समाज हा हितसंबंधावर उभा असतो.

८) कार्ल मार्क्सने व हे ग्रंथ लिहिले.

९) इटालीमध्ये ग्रामसीने पक्षाची स्थापना केली.

स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे :

अ) खालील वस्तुनिष्ठ प्रश्नांची उत्तरे लिहा- उत्तरे

१) ग्रामसीने मार्क्सवादाची फेरमांडणी केली.

२) ग्रामसीने प्रभुत्वाचा सिद्धांत सेंटॉर (हयवदन) च्या रूपात मांडला.

३) नवमार्क्सवाद म्हणजे नवमार्क्सवादी विचार ज्यात कार्ल मार्क्स व एंजेल्स यांच्या विचारांची समिक्षा केली जाते व त्याचे व्यापक आकलन करण्याचा प्रयत्न होतो.

४) ग्रामसी, लुकाच, अल्थुझर, जे. हेबरमास, मार्क्सुस इत्यादी विचारवंत नवमार्क्सवादी होते.

- ५) दास कॅपिटल, कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो, द फिलॉसफी ऑफ पॉवर्टी, द पॉवर्टी ऑफ फिलॉसफी इत्यादी अनेक ग्रंथ मार्क्सने लिहिले.
- ६) ग्रामसीने 'प्रिझन नोट्स' नावाचा ग्रंथ लिहिला.
- ७) ग्रामसीने विशेषतः बुखारिनच्या ऐतिहासिक भौतिकवादावर टीकात्मक भाष्य केले.

ब) योग्य पर्याय निवडा या प्रश्नाचे उत्तरे

- १) नवमार्क्सवादात कोणत्या विचारांचे परिक्षण केले जाते?
- ड) कार्ल मार्क्स व एंजेलस
- २) ग्रामसीने कोणत्या विचारधारेला विरोध केला?
- क) फॅसिस्ट
- ३) सेंटॉर म्हणजे
- ब) हयवदनच्या विरुद्ध
- ४) ग्रामसीचा जन्म कोणत्या गावात झाला?
- क) सारडिनिया
- ५) ग्रामसीला तुरुंगात टाकणारा हुकूमशहा कोण?
- अ) मुसोलिनी
- ६) ग्रामसीप्रमाणे सांस्कृतिक क्रांतीचे विचार कोणी विकसीत केले?
- ब) माओ
- ७) ग्रामसीप्रमाणे खालील कोण सेंद्रिय सिद्धांताचा पुरस्कर्ता होता?
- अ) हर्बर्ट स्पेन्सर
- ८) 'पर्सियन' नावाचा ग्रंथ कोणी लिहिला?
- अ) ग्रामसी

क) रिकाम्या जागी योग्य शब्द लिहा.

- १) ग्रामसी हा इटाली देशातील विचारवंत होता.
- २) तुरीन या शहरात गेल्यावर त्याला कामगारांचे दुःख समजले.
- ३) फॅसिस्ट विचारांच्या मूळाशी आदर्शवाद हे तत्त्वज्ञान असते.
- ४) हेगेल व मार्क्स हे परिवर्तनवादी प्रकारचे विचारवंत होते.
- ५) ग्रामसीने विचारवंतांचे एकूण दोन (पारंपरिक व समाजप्रतिबद्ध) प्रकार केले.

- ६) 'प्रिझन नोटस' हा ग्रंथ ग्रामसीने तुरुंगात लिहिला.
- ७) नागरी समाज हा भिन्नभिन्न हितसंबंधावर उभा असतो.
- ८) कार्ल मार्क्सने कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो व दास कॅपिटल हे ग्रंथ लिहिले.
- ९) इटालीमध्ये ग्रामसीने कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना केली.

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय :

दीर्घोत्तरी प्रश्न किंवा निबंधवजा प्रश्न

- १) नवमार्क्सवाद म्हणजे काय हे सांगून ग्रामसीने मार्क्सवादात कोणती महत्वाची भर टाकली? ते स्पष्ट करा.
- २) ग्रामसीचा प्रभुत्वाचा सिद्धांत सविस्तर स्पष्ट करा.
- ३) ग्रामसीचा क्रांतीविषयक विचार स्पष्ट करा.

टीपा लिहा.

- १) नवमार्क्सवादाचा उदय व वैशिष्ट्ये
- २) ग्रामसीचे प्रभुत्वाचा सिद्धांत
- ३) ग्रामसी क्रांतीविषयक विचार

३.७ संदर्भ पुस्तके व ग्रंथ :

- १) डॉ. चौसाळकर अशोक - आधुनिक राजकीय सिद्धान्त, युनिक अँकॅडमी पब्लिकेशन्स प्रा. लि., पुणे
- २) डॉ. चौसाळकर अशोक - मार्क्सवाद -उत्तर मार्क्सवाद, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
- ३) प्रा. श्रृंगारपुरे अरविंद - भारतीय तथा पाश्चिमात्य राजकीय विचार, मंगेश प्रकाशन, नागपूर
- ४) प्रा. भा. ल. भोळे - भारतीय आणि पाश्चिमात्य राजकीय विचार, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लीशर्स नागपूर
- ५) Francis W Coker - Recent Political Thought, The world Press Pvt. Ltd.
- ६) दूरशिक्षण विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांचे एम. ए. भाग १ राज्यशास्त्र आवश्यक पेपर १ 'राजकीय सिद्धांत'
- ७) George H- Sabine A History of Political Theory, George H Harrap and Company Ltd London
- ८) C. L. Wayper - Political Thought. S. T. Pauls, Honce Warwick lane London EC 4
- ९) पाटील वा. भि. - पाश्चिमात्य राजकीय विचार, मंगेश प्रकाशन, नागपूर
- १०) प्रा. काणे प. सि. - काही प्रमुख राज्यशास्त्रज्ञ, विद्या प्रकाशन, नागपूर

- ११) प्रा. गर्दे दि. के. - पाश्चात्य राजकीय विचार प्रवाह, महाराष्ट्र राज्यग्रंथनिर्मिती मंडळासाठी गो. य. राणे प्रकाशन पुणे.
- १२) Mahajan V. D. & Sethi R. R. Recent Political Thought, Premier Pub. Company. Delhi
- १३) Radheysham Chourasia History of western Political Thought Vol I & II
- १४) Sudha J. P. History of Political Thought
- १५) डॉ. डोळे ना. य., राजकीय विचारांचा इतिहास, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे
- १६) प्रा. कुलकर्णी सुधाकर, निवडक राजकीय विचारवंत, विद्या भारती प्रकाशन, लातूर

